

University of Groningen

Zestig jaar VVD

van Schie, Patrick; Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2008

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Schie, P., & Voerman, G. (editors) (2008). *Zestig jaar VVD*. Boom.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**PATRICK VAN SCHIE
& GERRIT VOERMAN**
[REDACTIE]

**ZESTIG
JAAR
VVD**

**MET BIJDRAGEN VAN
FLEUR DE BEAUFORT, ERWIN DIJK,
PAUL LUCARDIE, URI ROSENTHAL,
PATRICK VAN SCHIE, HENK TE VELDE,
& GERRIT VOERMAN**

BOOM
AMSTERDAM

Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer

© 2008 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 8506 544 9
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding 9

De positie van de vvd in het Nederlandse partijstelsel: 13
Invloedrijk maar excentrisch?
PAUL LUCARDIE

De partij van Oud en Wiegel 27
Leiderschap in de vvd en het primaat van het electoraat
HENK TE VELDE

Zwevende kiezers, zwevende partijen 53
Electurale trends
URI ROSENTHAL

‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’ 93
De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd
GERRIT VOERMAN EN ERWIN DIJK

Vrijheid, en vervolgens... 137
De ideologische ontwikkeling van de vvd
FLEUR DE BEAUFORT EN PATRICK VAN SCHIE

De bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland	165
Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst	
FLEUR DE BEAUFORT, PATRICK VAN SCHIE EN GERRIT VOERMAN	

Noten	177
--------------	------------

Interviews	199
-------------------	------------

Bijlagen

Ledentallen vvd, 1949-2007	201
Verkiezingsuitslagen vvd, 1948-2006	202
Voorzitters Eerste Kamerfractie, 1948-2008	203
Voorzitters Tweede Kamerfractie, 1948-2008	204
Partijvoorzitters, 1948-2008	205

Personenregister	207
-------------------------	------------

Over de auteurs	211
------------------------	------------

Voorwoord

Zestig jaar Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Een prestatie van formaat. Wat Stikker en Oud – en vele anderen – ooit begonnen, staat nog steeds fier overeind. Succesvolle jaren en perioden wisselen minder fortuinlijke af, maar nog steeds is de vvd een politieke partij die praktisch en principieel als liberale club een betekenisvolle functie vervult in de Nederlandse politiek. Landelijk en Europees in de parlementaire fracties, vaak ook in de regering vertegenwoordigd. Provinciaal en gemeentelijk geldt hetzelfde. Met 1307 gemeenteraadsleden en 101 statenleden, 273 wethouders, dertien gedeputeerden en 120 burgemeesters, speelt de vvd ook lokaal en in de provincie een belangrijke rol.

Met zo'n veertigduizend leden en een kleine vierhonderd afdelingen is de vvd bijna overal in ons land vertegenwoordigd. De organisatie bestaat ook na zestig jaar nog steeds bij de gratie van de vele honderden vrijwilligers die in afdelings- en kamercentralebesturen en in het hoofdbestuur hun werk voor de vereniging verrichten. Het Algemeen Secretariaat (het partijbureau) aan de Laan Copes van Cattenburch telt 23 professionals die zich inzetten voor de organisatie van de vvd. Een uitstekend functionerend opleidings- en trainingsinstituut, de Haya van Somerenstichting, ten slotte, zorgt al geruime tijd voor nieuwe – en steeds beter opgeleide – talenten.

Hoe het komt dat goede en slechte tijden elkaar voor de Nederlandse liberalen afwisselen is een vraag waarop geen eenvoudig antwoord mogelijk is. Hangt het succes vooral samen met de personen – en persoonlijkheden – die aan de vvd leiding en gezicht geven? Is het de geest van de tijd, die soms wind mee en dan weer wind tegen geeft? Of is het een mengeling van beide? Kent onze liberale volkspartij vleugels, of (alleen maar) vlerken? Is de kiezer minder trouw aan de liberale beginselen, of is de vvd dat? Te veel, te weinig? Zijn veel liberale idealen bereikt en/of inmiddels gemeengoed geworden? Verliezen wij daarom aan aantrekkelijkheid? Of zijn er – in moderne termen gesproken – nog steeds

liberale *unique selling points* die ons ook de komende decennia leidend zullen doen zijn in het publieke debat en bij het electoraat?

Misschien staren we ons – vrij naar Oud – een enkele keer blind op de korte golf (van het succes of het falen), terwijl we ons – volhoudend, met geduld en waar liberaal – vooral dienen te richten op de lange golf. De lange golf die hoe je het ook wendt of keert sinds 1948 een gestage ontwikkeling van groei heeft getoond. In zetels en in maatschappelijke ontwikkeling in liberale richting. Een geheim van de Nederlandse liberalen is bovendien de doorgaans zeer goede sfeer waarin wordt samengewerkt. Sportief verschillen wij van mening. Onbaatzuchtig dienen wij vanuit onze liberale opvattingen het algemeen belang. In perioden dat dit niet vanzelfsprekend is – vrij naar Zalm: de bloedbaden wisselen de warme af – keldert ook onmiddellijk onze electorale aantrekkelijkheid. Kent iedereen dat geheim eigenlijk nog? Of heeft het ontspannen beeld van ‘losjes’ politiek bedrijven in werkelijkheid nooit bestaan? Immers – om met Stikker te spreken – de vloek van het liberalisme is: amateurisme.

Allemaal vragen en veronderstellingen die opkomen als je nadenkt over zestig jaar vvd. Vooraanstaande auteurs geven in dit boek antwoord – althans een begin daarvan – op veel van hetgeen ik zojuist naar voren bracht. Zo hoort dat bij een zestigjarige politieke partij. Paul Lucardie schetst de politieke plaatsbepaling van de vvd in vergelijkend perspectief. Hoe het met het leiderschap in de vvd zit, wordt door Henk te Velde uiteengezet. Zweven de kiezers of de partijen, zo vraagt Uri Rosenthal zich af. De organisatie en de cultuur binnen de vvd krijgen aandacht in de bijdrage van Gerrit Voerman en Erwin Dijk. Fleur de Beaufort en Patrick van Schie besteden uitvoerig aandacht aan onze ideologische ontwikkeling. Tot slot wordt teruggekeken op de bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland in de afgelopen zestig jaar.

Wat er allemaal van zij, liberalen bewezen in Nederland na de Tweede Wereldoorlog hun bestaansrecht. Uniek. Uniek voor Nederland én voor liberalen. De afgelopen zestig jaar tonen met alle ups en downs aan dat het kan. Prestaties in het recente verleden geven weliswaar geen garantie voor de nabije toekomst. Maar toch. Een brede liberale politieke partij. Het kan in Nederland. Al zestig jaar. Als vrolijke vrijwilliger droeg en draag ik daar samen met heel veel anderen graag aan bij.

vvd'ers, liberalen, van harte gelukgewenst!

Jan van Zanen
partijvoorzitter
Amstelveen, november 2007

Inleiding

Kleio heeft lange tijd weinig oog gehad voor de liberalen. Waar het verleden van andere politieke stromingen veelvuldig is geboekstaafd, is de belangstelling voor de liberale historie in het algemeen betrekkelijk gering geweest. Dat lag in de eerste plaats aan de liberalen zelf. Zeker in de twintigste eeuw was hun verhouding tot de eigen geschiedenis problematisch. Massapartijen als de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de Rooms-Katholieke Staatspartij en de Anti-Revolutionaire Partij, die de politieke exponent van hun zuil waren, hadden het een stuk eenvoudiger. Bij jubilea legden zij uitgebreid hun verworvenheden in gedenkboeken vast. Daarbij richtten deze partijen de blik niet alleen op het verleden, maar ook op de toekomst. De behaalde successen werden in het licht geplaatst van de grote idealen die de emancipatiebeweging nastreefde. Deze geschiedschrijving had zo een duidelijke functie: zij moest mobiliseren, de partij een zingevend verleden verschaffen, de bewustwording en inspiratie van de achterban bevorderen, het zelfvertrouwen en het gevoel van innerlijke kracht versterken.¹

In liberale kring lag dit allemaal geheel anders. Het individualistisch ingestelde liberalisme had immers weinig op met organisatie en verzuiling.² Bovendien was voor hen de eigen geschiedschrijving geen pepmiddel, maar eerder het tegendeel. Na de glorietijd, tot ongeveer 1900, raakten de verdeelde liberalen in politiek opzicht in toenemende mate in de verdrukking door de opkomende antirevolutionairen, katholieken en sociaal-democraten. ‘Over hen is geen verhaal te vertellen van glorieuze machtsopbouw, zoals over de confessionelen en socialisten, maar van gestaag afkalven van politieke macht’, aldus de historicus Piet de Rooy.³

De liberale stroming werd zo wellicht een onaantrekkelijk onderzoeksobject, niet alleen voor de liberalen zelf – ‘huishistoricus’ Henk Vonhoff is wellicht de uitzondering die de regel bevestigt⁴ –, maar ook voor het academische historische metier. Een beschrijving van een opwaartse beweging van machts-

ontplooiing en succes bekoort nu eenmaal meer dan het vastleggen van een proces van machtsafkalving, zo meent De Rooy. Hij wees daarbij op de diffuse, gedesorganiseerde staat waarin het liberalisme na 1900 geraakte. De veelheid aan partijvorming zonder werkelijk dominerende leiders had volgens hem het 'voor de historicus (...) onaangename gevolg dat het beeld al vergruisd is voordat het is opgebouwd'.⁵ Daarbij komt dat de archieven van de vooroorlogse liberale partijen in de Tweede Wereldoorlog nagenoeg geheel verloren zijn gegaan.⁶

Bij dit alles kwam ook nog dat historisch onderzoek naar het liberalisme aan de universiteiten lange tijd eigenlijk *not done* was. De liberalen behoorden in veler ogen tot de gevestigde orde; in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw waren het de 'emancipatorische' arbeiders-en vrouwenbeweging die het leeuwendeel van de aandacht naar zich toe trokken. In de jaren negentig kwam er meer belangstelling van geschiedkundige zijde voor het liberalisme. De voorkeur van de historici (en politicologen) ging daarbij echter vooral uit naar de hoogtijperiode van het liberalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁷

Bij die toegenomen interesse voor de liberale geschiedenis speelden de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het aan de vvd gelieerde wetenschappelijke bureau, en in mindere mate het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen ook een rol. In 1992 bracht de Teldersstichting samen met het DNPP een bibliografie en een bronnenoverzicht uit ten behoeve van de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme.⁸

De aandacht van de Teldersstichting ging echter vooral uit naar de vvd. Bij het veertigjarig bestaan van de vvd in 1988 faciliteerde zij een onderzoek naar deze partij, dat door het DNPP geheel onafhankelijk werd uitgevoerd.⁹ Deze studie concentreerde zich op de ontwikkeling van de partijorganisatie; de ideologie bleef buiten beschouwing. Enkele medewerkers van de Teldersstichting promoveerden op onderwerpen die met de vvd waren verbonden. De historicus Marnix Westers schreef een biografie over een van de oprichters van de vvd, Dirk Stikker.¹⁰ De politicoloog Gerry van der List analyseerde de buitenlandse politiek van de vvd sinds 1948.¹¹ De komst van de paarse regeringscoalitie van PVDA, D66 en vvd in 1994 vormde voor het liberale wetenschappelijke bureau aanleiding tot de uitgave van een bundel waarin de politieke en ideologische verschillen tussen de liberale en sociaal-democratische partijen in historisch perspectief werden geplaatst.¹²

Ook de vvd zelf liet zich niet onbetuigd. Bij haar veertigjarig bestaan in 1988 verscheen een bundel levensbeschrijvingen van partijkopstukken (de voorzitters

van de Eerste en Tweede Kamerfractie, van de delegatie in het Europees Parlement en van de partij), geschreven door partijgenoten.¹³ Tien jaar later, ter gelegenheid van het tiende lustrum, ging Vonhoff vooral de parlementaire opstelling van de vvd na op een aantal beleidsterreinen.¹⁴ Anderen in de partij droegen ook hun steentje bij. De levensloop van Haya van Someren-Downer – die in 1969 voorzitter werd van de vvd en daarmee de eerste vrouw was die een dergelijke functie in de Nederlandse politiek bekleedde – werd in 1994 beschreven door de jurist Jan van Zanen, die zelf in 2003 tot partijvoorzitter van de vvd werd verkozen.¹⁵ De ‘Mr. Annelien Kappeyne van de Coppello Foundation’ maakte de door de journalist Martijn van der Kooij geschreven biografie over Annelien Kappeyne van de Coppello mogelijk.¹⁶

Al met al heeft de geschiedschrijving van de vvd in de afgelopen twintig jaar flinke vorderingen gemaakt, alhoewel de vooruitgang vergeleken met andere politieke partijen nog steeds niet al te groot is. Bovendien is een aantal aspecten van deze partij nog nauwelijks op een degelijke wijze onderzocht. Omdat de liberalen nog altijd wel enige aandacht kunnen gebruiken, besloten de Teldersstichting en het DNPP in het kader van het zestigjarig bestaan van de vvd in januari 2008 opnieuw deze partij onder de loep te nemen. Dit keer geen strikt organisatorische geschiedenis zoals in 1988 of een beschrijving van binnenuit zoals in 1998, maar een thematische benadering. Vanuit verschillende invalshoeken wordt in deze bundel het functioneren van de vvd geanalyseerd.

Bij wijze van inleiding plaatst de politicoloog Paul Lucardie de vvd in historisch perspectief en in een internationaal-vergelijkende context. Omdat de persoon van de partijleider in de vvd – wellicht meer dan in andere partijen – van grote invloed is, wordt vervolgens het ‘liberaal leiderschap’ behandeld door de historicus Henk te Velde. De bestuurskundige Uri Rosenthal – tevens voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de vvd – analyseert de electorale trend van de vvd, waarbij hij enerzijds ingaat op de relatie tussen de verkiezingsresultaten en het al dan niet deelnemen aan de regering, en anderzijds op de sociologische achtergronden van de vvd-kiezer. De historici Gerrit Voerman en Erwin Dijk beschrijven de ontwikkeling die de organisatie en cultuur van de vvd hebben doorgemaakt. Haar ideologische opvattingen worden uiteengezet door de historici Fleur de Beaufort en Patrick van Schie. Tot slot wordt een poging ondernomen een indruk te geven van de bijdrage van de vvd aan de vormgeving van de Nederlandse samenleving in de naoorlogse periode. Aan de hand van verkiezingsprogramma’s, regeerakkoorden en beleidsevaluaties is zoiets onmogelijk – het is niet doenlijk per regeringspartij tot een precieze, objectieve boekhouding van de plussen en minnen te komen. Hier is ervoor

gekozen om de politieke leiders van de vvd en enkele andere partijleden te laten terugblikken op de afgelopen zestig jaar, en zelf te laten aangeven wat naar hun mening het onderscheidende van de vvd is geweest.

Tot slot willen de redacteuren hier graag nog alle personen bedanken die aan deze bundel hebben meegewerkt, hetzij als auteur, hetzij als geïnterviewde.

Patrick van Schie
Gerrit Voerman

De positie van de vvd in het Nederlandse partijstelsel:

Invloedrijk maar excentrisch?

PAUL LUCARDIE

Inleiding

Vergeleken met andere liberale partijen in Europa wint de vvd relatief veel kiezers, telt zij veel leden en neemt zij veelvuldig deel aan het landsbestuur. Dit is geenszins vanzelfsprekend, vooral daar zij zich ideologisch niet in het centrum maar duidelijk op de rechterflank positioneert. Veel van haar zusterpartijen staan dicht bij het politieke midden in hun land en genieten toch minder invloed, terwijl ze volgens gangbare coalitietheorieën juist vaker ‘op de wip’ zouden kunnen zitten en coalities maken of breken. Voor de vvd zou opschuiven naar het midden echter wel eens een riskante strategie kunnen zijn. Deze merkwaardige situatie vormt het uitgangspunt voor deze bijdrage.¹ Eerst wordt kort de plaats van de vvd in het Nederlandse partijstelsel van verschillende kanten belicht, om ten slotte enige vergelijkingen met andere landen te maken en mede aan de hand daarvan mogelijke ontwikkelingen in de toekomst te schetsen.

Excentrische positie

Voor de meeste kiezers is de belangrijkste manier om politieke partijen in te delen nog steeds een lijn van links naar rechts. Hoewel maar weinig burgers desgevraagd deze begrippen trefzeker kunnen omschrijven, ordenen ze toch de meeste partijen bijna altijd op dezelfde wijze: eerst sp en GroenLinks, dan pvda, d66, cda en ten slotte de vvd. Alleen over de kleine christelijke partijen en over nieuwe partijformaties bestaat minder overeenstemming. In 2002 en 2003 plaatsten de meeste kiezers de ChristenUnie en de sgp tussen cda en vvd in en de Lijst Pim Fortuyn (lpf) rechts van de vvd.² In 2006 bleek de ChristenUnie verder naar het midden opgerukt te zijn en nu tussen d66 en cda geplaatst te worden, terwijl de Partij voor de Vrijheid (pvv) van Geert Wilders ongeveer

de plaats van de LPF had overgenomen.³ De volgorde van de grote partijen is sinds 1971 nauwelijks veranderd, zo blijkt uit het kiezersonderzoek dat sinds dat jaar regelmatig gehouden werd.⁴

De meeste politicologen hebben weinig moeite om deze lijn te interpreteren: 'links' staat voor een meer gelijke verdeling van inkomen, kennis en macht, een sterke openbare sector en een actief ingrijpende overheid; 'rechts' voor meer vrijheid, markteconomie en minder overheid, vooral op sociaal-economisch gebied.⁵ Sinds kort zou 'links' ook staan voor culturele openheid en erkenning van andere culturen als gelijkwaardig (cultureel relativisme), terwijl 'rechts' assimilatie aan de dominante cultuur nastreeft.⁶ Deze interpretatie vindt steun in systematische inhoudsanalyses van verkiezingsprogramma's. Hiervoor worden verschillende methoden gebruikt, die echter globaal hetzelfde beeld opleveren: SP, GroenLinks en PVDA bieden duidelijk linkse programma's aan, de christelijke partijen zoeken het midden op – waarbij overigens de ChristenUnie soms links van het midden terechtkomt – en de VVD kiest voor een duidelijk rechts programma.⁷

Ook deze conclusie geldt niet alleen voor recente verkiezingsprogramma's, maar ook voor die uit de vier voorgaande decennia. Alleen als men verder teruggaat dan 1967 wordt het beeld minder scherp. Met name in de jaren 1948-1959 blijkt de VVD soms (in haar programma's) rechts ingehaald te worden door de Christelijk-Historische Unie (CHU) of de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de twee protestantse partijen die in de jaren zeventig samen met de Katholieke Volkspartij (KVP) samensmolten in het CDA.⁸ Met enig recht kon de politiek leider van de VVD in die periode, Pieter Oud, zijn partij dan ook aanduiden als een 'centrum partij' tussen de PVDA en de 'rechterzijde' in.⁹ Met de 'rechterzijde' bedoelde Oud zoals toen gebruikelijk de confessionele partijen. In de strijd voor geestelijke vrijheid trok de VVD destijds één lijn met de PVDA tegenover de confessionele partijen. Op sociaal-economisch gebied echter stonden VVD en confessionele partijen doorgaans aan dezelfde kant, tegenover de PVDA die op dit gebied niet veel van vrijheid moest hebben. Deze sociaal-economische strijd was 'de tegenstelling van onze dagen', stelde Oud vast.¹⁰ Daaruit vloeit logisch voort dat de VVD dus in de belangrijkste politieke kwesties van die tijd al aan de rechterkant stond. De strijd om geestelijke vrijheid en de daarmee verbonden schoolstrijd hadden weliswaar het partijstelsel in Nederland gedomineerd in haar eerste ontwikkelingsfase (ongeveer van 1870 tot 1918), maar waren met de zogeheten 'Pacificatie' van 1917 zo niet beslecht, dan toch wel zeer gekalmeerd.¹¹ Confessionele partijen bleven ook daarna wel streven naar begrenzing van de geestelijke en culturele vrijheid op grond van

christelijke normen en waarden, maar achteraf gezien kan men dat toch (soms heftige) achterhoedegevechten noemen. Oud was dan ook bereid tot verre-gaande samenwerking met de twee protestantse partijen, die immers op sociaal-economisch gebied nog dichterbij de vvd stonden dan de kvp. In het spoor van de in de oorlog omgekomen liberale voorman Ben Telders hoopte hij hiermee een 'derde macht' te vormen naast kvp en pvda.¹² De arp en chu toonden echter weinig belangstelling voor dit plan. Wel bleken ze vanaf 1959 in beginsel bereid met vvd én kvp een regeringscoalitie te vormen. Liberaal-confessionele coalities zouden centrum-linkse coalities van confessionelen en sociaal-democraten tot 1994 regelmatig afwisselen. In dat jaar kwam vooral door druk van d66, door gebrek aan alternatieven en ook door ideologische veranderingen binnen de sociaal-democratie, een paarse coalitie van vvd, d66 en pvda tot stand.¹³ De programmatische positie van de vvd had zich in de jaren negentig echter niet wezenlijk gewijzigd.

Ook de opvolgers van Oud bleven zich niettemin verzetten tegen de indeling van de vvd aan de rechterkant van het politieke spectrum. De meeste Kamerleden van de vvd plaatsten aan het eind van de twintigste eeuw hun eigen partij ook liever in het midden. Dat deden overigens eveneens Kamerleden van het cda en van de kleine christelijke partijen: partijen die door de meeste kiezers toch ook rechts van het midden geplaatst worden.¹⁴ Niettemin lieten de politieke opvattingen van Kamerleden over belangrijke vraagstukken als inkomensbeleid en medezeggenschap, maar ook kernenergie en openbare orde, zich duidelijk op een links-rechtsschaal ordenen. Gewone partijleden van de vvd bleken minder moeite te hebben dan de politici om zichzelf rechts van het midden te plaatsen: in een onderzoek van de Leidse universiteit onder partijleden in 1999 deed meer dan tachtig procent van de ondervraagde vvd-leden dat.¹⁵ Ook de overgrote meerderheid van de vvd-kiezers ziet zichzelf anno 2006 duidelijk als rechts.¹⁶

Zoals al bleek uit de woorden van Oud, werden de termen 'links' en 'rechts' in het verleden en heden lang niet altijd in dezelfde betekenis gebruikt.¹⁷ Tijdens de Franse Revolutie en de eerste helft van de negentiende eeuw stond 'links' (*la gauche*) niet zozeer voor sociaal-economische als voor politieke gelijkheid: volkssoevereiniteit en republikeinse democratie, terwijl 'rechts' (*la droite*) een sterke monarchie of een aristocratisch bestuur wilde handhaven.¹⁸ Later in de negentiende eeuw kwam de verhouding tussen kerk en staat centraal te staan, vooral in de strijd over het (gestaag uitbreidende) onderwijs: links wilde kerk en staat scherp scheiden en dus via de overheid openbaar of

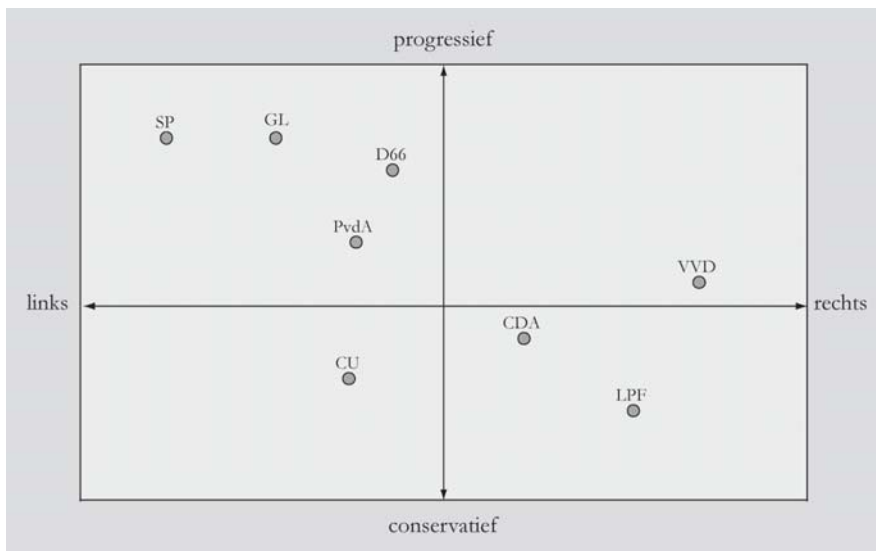
godsdienst-neutraal onderwijs aanbieden, rechts eiste bijzonder onderwijs (bij voorkeur op christelijke grondslag). In Nederland werden zodoende in de eerste helft van de twintigste eeuw alle confessionele partijen (ARP, CHU, KVP en zo voort) ‘rechts’ genoemd en zowel liberalen als socialisten dus ‘links’.¹⁹

Deze tegenstelling speelt nog steeds een rol in de Nederlandse politiek, maar wordt nog zelden met de termen links en rechts verbonden. Vaak onderscheidt men naast de primaire, sociaal-economische scheidslijn in de politiek nog een tweede, ethisch-religieuze dimensie. Het gaat dan niet alleen over de grondslag van het onderwijs, maar vooral ook over vraagstukken als euthanasie, abortus, prostitutie en drugs. Zijn burgers vrij om hiervoor te kiezen en moet de overheid hierbij neutraal blijven, zoals de ‘vrijzinnige’, ‘libertaire’ of ‘neutralistische’ stroming meent; of moet de overheid proberen door middel van verboden en andere regels christelijke of anderszins religieuze waarden en normen te handhaven, zoals de confessionele of ‘autoritaire’ stroming wil? De Amsterdamse politicologen Paul Pennings en Hans Keman noemen deze standpunten ‘progressief’ respectievelijk ‘conservatief’. Conservatieven verdedigen in hun optiek echter niet alleen de traditionele moraal, maar ook de nationale cultuur en economische groei, terwijl progressieven meer belang hechten aan multiculturele waarden en milieubehoud.²⁰ CDA en ChristenUnie zijn duidelijk conservatief (in deze betekenis), D66 en GroenLinks uitgesproken progressief, terwijl PVDA en VVD gematigd progressief of gematigd conservatief genoemd kunnen worden (zie figuur 1a).

Andere politicologen (vooral aan de Universiteit van Twente) maken een – hiermee gedeeltelijk samenvallend – onderscheid tussen ‘materialisten’, die welvaart en orde centraal stellen, en ‘post-materialisten’, die meer waarde hechten aan politieke participatie, vrijheid van meningsuiting en milieu.²¹ VVD en CDA blijken dan voornamelijk materialistische kiezers aan te trekken, terwijl het electoraat van GroenLinks, PVDA en D66 meer uit post-materialisten bestaat. De Leidse vakgenoten Huib Pellikaan, Tom van der Meer en Sarah de Lange zien naast de ethische dimensie een tegenstelling tussen multicultureel individualisme en unicultureel communitarisme oftewel ‘gemeenschapsdenken’. Laatstgenoemde tegenstelling speelde volgens hen vooral in de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 een dominante rol, toen Pim Fortuyn de aanval opende op het tot dan toe heersende multiculturalisme en (in hun ogen) ijverde voor een ‘unicultureel’ Nederland.²² Behalve GroenLinks en D66 schoven vervolgens alle andere partijen in de aanloop naar de verkiezingen van 2003 enigszins in deze richting op (zie figuur 1b).

Figuur 1a. Het Nederlandse partijstelsel in kaart gebracht

a. De visie van Pennings en Keman

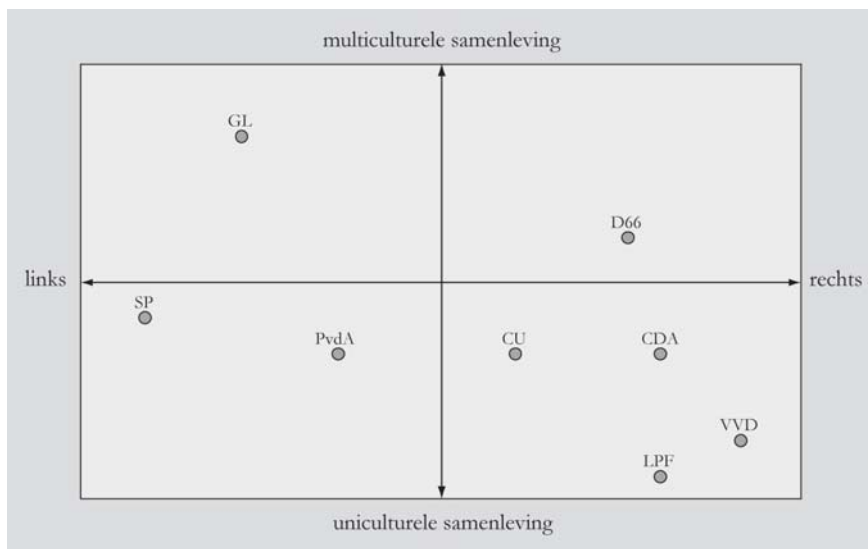
Bron: Paul Pennings en Hans Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 51-68, p. 59.

Ook de vvd nam afstand van het multiculturalisme – Gerrit Zalm, die de in dit opzicht nogal gematigde Hans Dijkstal als partijleider was opgevolgd, verklaarde in januari 2003 onomwonden dat 'dertig jaar integratiebeleid is mislukt'.²³ In 2006 leek de partij deze kwestie echter in haar verkiezingsprogramma en campagne grotendeels te vermijden, wat de pvv ongetwijfeld meer ruimte bood om zich hiermee te profileren.²⁴ In de analyse van Pennings en Keman schoof de vvd in 2002 van een licht progressieve naar een licht conservatieve positie. In ethisch-religieus opzicht bleef de vvd echter aan de neutralistische of libertaire kant staan, ook al vond over een onderwerp als abortus wel eens een pittige discussie binnen de partij plaats.²⁵

Samenvattend: politicologen kennen de vvd op grond van hun programma-analyses een tamelijk excentrische positie in het Nederlandse partijstelsel toe, met name op sociaal-economisch gebied. Kiezers en partijleden doen dat

Figuur 1b. Het Nederlandse partijstelsel in kaart gebracht

b. De visie van Pellikaan, Van der Meer en De Lange

Bron: H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 23-50, p. 42.

ook. Op andere, meer culturele dimensies verschillen de politicologen van mening over de positie van de liberalen: in het midden tussen progressief en conservatief of dichterbij de uniculturele pool en ver van multiculturalisme (zie figuren 1a en 1b).

Invloed

Ondanks deze afstand tot het politieke midden staat de VVD niet vaak buitenspel in de Nederlandse politiek. Tussen 1948 en 2008 zat ze 21 jaar in de oppositie en 39 jaar in de regering (zie tabel 1).

Alleen KVP en CDA waren vaker aan de macht. Vanuit het perspectief van de (politicologische) coalitietheorie is dit feit nogal verrassend, aangezien de VVD op grond van haar positie en omvang eerder een 'ondergeschikte speler' dan een 'dominante speler' genoemd moet worden.²⁶

Tabel 1. Regeringscoalities in Nederland (1948-2007)

Periode	Partijen (en aantal ministers)	Minister-President
1948 – 1952	KVP (6), PVDA (5), CHU (2), VVD (1)	Drees (PVDA)
1952 – 1956	KVP (6), PVDA (5), CHU (3), ARP (2)	Drees (PVDA)
1956 – 1958	PVDA (5), KVP (5), CHU (3), ARP (2)	Drees (PVDA)
1958 – 1959	KVP (8), CHU (4), ARP (3)	Beel (KVP)
1959 – 1963	KVP (6), VVD (3), ARP (2), CHU (2)	De Quay (KVP)
1963 – 1965	KVP (6), VVD (3), ARP (2), CHU (2)	Marijnen (KVP)
1965 – 1966	KVP (6), PVDA (5), ARP (3)	Cals (KVP)
1966 – 1967	KVP (8), ARP (5)	Zijlstra (ARP)
1967 – 1971	KVP (6), ARP (3), VVD (3), CHU (2)	De Jong (KVP)
1971 – 1972	KVP (6), ARP (3), VVD (3), CHU (2), DS'70 (2)	Biesheuvel (ARP)
1973 – 1977	PVDA (7), KVP (4), ARP (2), PPR (2), D66 (1)	Den Uyl (PVDA)
1978 – 1981	CDA (10), VVD (6)	Van Agt (CDA)
1981 – 1982	CDA (6), PVDA (6), D66 (3)	Van Agt (CDA)
1982	CDA (10), D66 (5)	Van Agt (CDA)
1982 – 1986	CDA (8), VVD (6)	Lubbers (CDA)
1986 – 1989	CDA (9), VVD (5)	Lubbers (CDA)
1989 – 1994	CDA (7), PVDA (7)	Lubbers (CDA)
1994 – 1998	PVDA (5), VVD (5), D66 (4)	Kok (PVDA)
1998 – 2002	PVDA (6), VVD (6), D66 (3)	Kok (PVDA)
2002 – 2003	CDA (6), LPF (4), VVD (4)	Balkenende (CDA)
2003 – 2006	CDA (8), D66 (2), VVD (6)	Balkenende (CDA)
2006 – 2007	CDA (9), VVD (7)	Balkenende (CDA)
2007 – ?	CDA (8), ChristenUnie (2) PVDA (6)	Balkenende (CDA)

Bron: Parlementair Documentatiecentrum (www.parlement.com)

Toch kan bepaald niet gezegd worden dat de liberalen ‘voor spek en bonen’ aan de regering deelnamen. Pennings en Keman stellen vast dat de regeringsverklaringen in de periode 1948-1989 niet erg ver afweken van het programma van de vvd voor de voorafgaande verkiezingen – verrassend genoeg zelfs wanneer de partij in de oppositie belandde.²⁷ Onderzoek van de Britse politicoloog Robert Thomson naar het sociaal-economisch regeringsbeleid in de periode 1986-1998 laat zien dat de vvd als regeringspartij meer dan de helft van haar program (vijftig tot zeventig procent) en als oppositiepartij ruim veertig procent van haar wensen geheel of gedeeltelijk gerealiseerd zag.²⁸ In veel gevallen (ruim

tachtig procent) stemden deze wensen overeen met die van het CDA, wat een deel van het succes zou kunnen verklaren.²⁹

De vvd neemt dus een excentrische maar invloedrijke positie in het Nederlandse partijstelsel in. Dat klinkt als een paradox. Hierbij moeten echter enige kanttekeningen gemaakt worden. In de eerste plaats moet men ‘excentrisch’ niet verwarren met ‘extreem’. De vvd is geen extreem-liberale of libertarische partij die alles aan de vrije markt wil overlaten en de overheid slechts de handhaving van veiligheid en justitie toe wil vertrouwen. Bovendien is zij in de praktijk vrijwel altijd een betrouwbare partner gebleken, die in coalities tot compromissen bereid is.

In de tweede plaats moet de ideologische of programmatische afstand tussen de vvd en haar frequentste regeringspartner, het CDA, niet overdreven worden. Kiezers gaven het CDA in 2003 gemiddeld positie 6,7 en de vvd 7,5 op de links-rechtsschaal (van 1 tot 10); in 2006 plaatsten ze het CDA iets verder naar rechts waardoor het verschil nog kleiner werd.³⁰ Samen kregen deze twee partijen in het verleden meestal de stem van een meerderheid van de Nederlandse kiezers – al is dat sinds 1994 minder vaak het geval.

In de derde plaats genoot de vvd doorgaans niet alleen de steun van één à twee miljoen kiezers, maar ook van invloedrijke personen en organisaties in Nederland. Werkgeversorganisaties spraken zich weliswaar zelden direct en openlijk voor haar uit, maar bleken doorgaans wel dezelfde opvattingen toegedaan als de liberalen, zo leert een uit de tweede helft van de jaren tachtig daterende vergelijking van publicaties van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (vno) en haar voorganger, het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (cswv) enerzijds en de vvd anderzijds.³¹ Volgens de sociaal-geograaf Jos van Hezewijk, die zich specialiseert in eliteonderzoek, zou iets meer dan de helft van de invloedrijkste mensen in Nederland in de jaren tachtig vvd stemmen.³²

Al met al lijkt de vvd verzekerd van een invloedrijke positie in het Nederlandse bestel, ook al zijn daar het afgelopen decennium met de opkomst van concurrenten ter rechterzijde als de LPF en vervolgens de pvv wat barsten in gekomen. Liberale partijen in enigszins verwante Europese landen genieten veelal minder invloed. Een vergelijking – in vogelvlucht – met deze zusterpartijen werpt nog meer licht op de bijzondere positie van de vvd in Nederland.

Liberale partijen elders in Europa

De positie van de vvd in het Nederlandse partijbestel is weliswaar niet uniek maar toch vrij uitzonderlijk, wanneer we die vergelijken met andere liberale

partijen in Europa. Als uitgangspunt daarbij dient de lijst van partijen die zijn aangesloten bij de Liberale Internationale en bij de Europese Liberale en Democratische Partij (ELDR); om praktische redenen valt de nadruk hier op liberale partijen in West-Europa.³³ Het merendeel van deze 65 respectievelijk vijftig partijen is relatief klein, gemeten in zetels en kiezers, vergeleken met de vvd. In Europa kunnen alleen de Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD) en de Waalse *Mouvement Réformateur* (MR), het Deense *Venstre* ('Links'), de Finse *Keskusta* (Centrumpartij), de Luxemburgse *Demokratesch Partei* (Democratische Partij, DP) en de Sloveense *Liberalerna Demokracija Slovenije* (LDS) zich, door de bank genomen, qua omvang meten met de Nederlandse liberalen, (uiteraard schommelt de omvang van het electoraat in elk land enigszins). De Britse *Liberal Democrats* overtreffen sinds kort zelfs de vvd in stemmenpercentage, maar niet in zetels – ten gevolge van het Britse kiesstelsel dat de twee grootste partijen feitelijk nogal bevoordeelt.³⁴ Buiten Europa trekken de liberalen in Australië en in Canada evenals de *Min Jin Dang* of *Minchu chinpu tang* (Democratische Progressieve Partij) van Taiwan vaak nog meer kiezers, maar de Australische *Liberal Party* is geen lid van de Liberale Internationale. Dat is evenmin de ook nogal grote *Jiyu Minshu-to* (Liberaal-Democratische Partij) van Japan.

Vergelijkt men de posities in het partijstelsel van deze liberale partijen, dan kan men grofweg drie categorieën onderscheiden:

1. liberale partijen die duidelijk rechts van het midden staan en vaak een belangrijke rol spelen in centrum-rechtse regeringscoalities;
2. liberale partijen in het politieke midden of iets links van het midden, die even goed (of nog beter) aan een centrum-linkse coalitie als aan een centrum-rechtse coalitie deel kunnen nemen;
3. gepolariseerde (dichotome) partijstelsels, waarin liberalen verspreid zijn over de twee blokken en doorgaans geen zelfstandige rol spelen.

De vvd behoort onmiskenbaar tot de eerste categorie, evenals de Waalse MR. Deze twee partijen hebben doorgaans nauwelijks concurrentie aan de rechterzijde van het spectrum te duchten – al is daar voor de vvd verandering in gekomen met de opkomst van de LPF en sinds 2006 de pvv. Partijen als het Deense *Venstre*, de Luxemburgse DP en de Zwitserse *Freisinnig-Demokratische Partei* (FDP, in Franstalig Zwitserland *Parti Radical-Démocratique*, PRD genoemd) staan eveneens rechts van het midden, maar ondergaan – vooral sinds de jaren negentig – ook concurrentie van nationalistische of populistische

partijen (soms ‘extreem-rechts’ genoemd) zoals de *Danske Folkeparti* (DFP, Deense Volkspartij), de *Alternativ Demokratesch Reformpartei* (ADR) en de *Schweizerische Volkspartei* (SVP, Zwitserse Volkspartij).³⁵ *Venstre* heeft daarnaast als concurrent de *Konservative Folkeparti* (KF, Conservatieve Volkspartij), die vroeger rechts van haar stond maar onlangs naar het midden ging opschuiven en in feite ook een liberale partij is geworden.³⁶ De partijen in deze eerste categorie genoten veelal de steun van ongeveer twintig procent van het electoraat, maar moeten door de concurrentie van de nationalisten soms fors inleveren. De Zwitserse FDP viel in 2007 terug van 18 procent naar 15,5 procent, terwijl de SVP naar 31 procent steeg.³⁷ Het Deense *Venstre* verloor in 2005 en 2007 eveneens, maar bleef met 26 procent nog net de grootste partij in het land, terwijl de DFP slechts van 12 naar 14 procent klom.³⁸ De Waalse Liberalen werden in 2007 de grootste partij in hun regio, al wonnen ze op nationaal niveau slechts 12 procent van de stemmen. Zij hebben tot dusver weinig last van rechtse concurrenten, gezien de organisatorische en electorale zwakte van het *Front National* in Wallonië, terwijl hun Vlaamse zusterpartij in 2007 niet alleen moest concurreren met de Christen-Democraten en het Vlaams Belang, maar ook nog met een rechtse afsplitsing van de VLD, de Lijst-Dedecker.³⁹

De partijen in de tweede categorie moeten het doorgaans met minder kiezers doen. In de meeste gevallen zitten ze ingeklemd tussen een grotere sociaal-democratische partij aan hun linkerkzijde en een ongeveer even grote conservatieve of christen-democratische partij ter rechterzijde. In deze situatie bevinden zich gewoonlijk de Britse *Liberal Democrats*, het Noorse *Venstre*, het Deense *Radikale Venstre* (ruim een eeuw geleden afgesplitst van *Venstre* en toen inderdaad een radicale linkse partij), D66 in Nederland, de Hongaarse *Szabad Demokraták Szövetsége* (SZDSZ, Alliantie van Vrije Democraten) en de Duitse *Freie Demokratische Partei* (FDP). De Britten kunnen wat electorale aanhang betreft wedijveren met de grootste partijen uit de eerste categorie, maar blijven in zetetal een kleine partij. De Duitse FDP moest in 2005 met krap tien procent van de stemmen genoeg nemen.⁴⁰ Sinds kort lijkt ook de Sloveense LDS zich links van het midden te positioneren, wat haar electoraal vooralsnog verlies lijkt te brengen.⁴¹ De Canadese *Liberal Party* hoort ook in deze categorie thuis, al maakt haar pragmatisme het vaak moeilijk haar ideologisch te plaatsen. Zij heeft daarbij het geluk dat de sociaal-democraten in dat land nooit tot een grote partij zijn uitgegroeid en veel linkse kiezers dus op de Liberal Party stemmen – daartoe aangemoedigd door het kiesstelsel dat naar Brits voorbeeld grote partijen zwaar bevoordeelt.⁴² In zekere zin lijkt het Canadese partijstelsel

op dat van veel Europese landen honderd jaar geleden, toen ook hier liberalen de linkerkant van het spectrum domineerden en socialisten nog nauwelijks meetelden, terwijl conservatieven of confessionelen rechts van het midden stonden.

Partijen zitten overigens niet per se vastgenageld aan hun positie. Neigden de Vlaamse liberalen in de afgelopen jaren naar het midden, in het verleden bevonden ze zich duidelijk rechts daarvan, terwijl de FDP sinds kort juist weg lijkt te lopen van het midden om de *Christlich Demokratische Union Deutschlands* (CDU) rechts in te halen.⁴³ De Luxemburgse DP was vanouds eveneens in een linker- en rechtervleugel verdeeld en kon zich soms ook naar het midden verplaatsen.⁴⁴

Liberaal partijen in de derde categorie, de gepolariseerde partijstelsels, hebben over het algemeen weinig keus: ze moeten zich aansluiten bij één van de twee blokken en hun zelfstandigheid geheel of grotendeels opgeven. Ze worden daartoe gedwongen door het kiesstelsel, maar vaak ook door een lange voor-geschiedenis van diepgaande politieke en maatschappelijke conflicten, waarbij het niet alleen ging over verdeling van rijkdom en meer of minder staatsinter-ventie in de economie, maar ook om het politieke bestel als zodanig. Linkse republikeinen, communisten en anarchisten stonden af en toe met de wapens in de hand tegenover rechtse monarchisten en fascistten – in Frankrijk (1870, 1944), Griekenland (1944-1949, 1967-1974), Spanje (1936-1939) en Italië (1944). In laatstgenoemd land wisten de liberalen hun zelfstandigheid ook bij de overgang van monarchie en fascistisch regime naar de Eerste Republiek nog te bewaren, maar zij raakten pas echt in de knel bij de overgang naar de Tweede Republiek in het laatste decennium van de twintigste eeuw. De *Partito Liberale Italiano* (PLI, Italiaanse Liberale Partij), die in de periode 1948-1994 vaak meeregeerde met de christen-democraten en zodoende ook ‘besmet’ raakte met het corruptievirus, verdween in 1994 bijna geruisloos van het toneel.⁴⁵ Een groot deel van haar aanhang sloot zich daarop aan bij de nieuwe partij van ondernemer Silvio Berlusconi, *Forza Italia* (‘hup, Italië’), die met enkele andere partijen een ‘vrijheidspool’ (*Polo della libertà*) in het partijstelsel vormde en zich in haar beginselverklaring niet alleen op liberale maar ook op sociaal-democratische en ‘liberaal-katholieke’ waarden baseerde.⁴⁶ Na enige aarzeling trad *Forza Italia* niet toe tot de ELDR (en evenmin tot de Liberale Internationale), maar tot de van oorsprong christen-democratische Europese Volkspartij. De links-liberale *Partito Repubblicano Italiano* (PRI, Republikeinse Partij) wist haar zelfstandigheid wel min of meer te handhaven, aanvankelijk binnen het linkse

en later binnen het rechtse blok, maar leidt toch duidelijk een noodlijdend bestaan.⁴⁷

De Franse liberalen kwamen al eerder voor een dergelijke keuze te staan. Het presidentiële stelsel van de Vijfde Republiek en het kiesstelsel bevorderden reeds in de jaren zestig de polarisatie van het partijstelsel. De meeste liberalen steunden president Charles de Gaulle en zijn gaullistische beweging, al trachtten ze daarbij enige zelfstandigheid te bewaren. Diverse pogingen om een liberale middenpartij van de grond te krijgen – al dan niet in samenwerking met christen-democraten en andere ‘centristen’ – boekten hooguit kortstondig succes. De in 1997 opgerichte *Démocratie Libérale* (DL, Liberale Democratie) sloot zich vijf jaar later reeds aan bij de centrum-rechtse regeringspartij, de *Union pour un Mouvement Populaire* (UMP, Unie voor een Volksbeweging).⁴⁸ Deze doorgaans strak (en van bovenaf) geleide beweging beschouwt zichzelf als bundeling van gaullisten, christen-democraten, liberalen en onafhankelijken.⁴⁹ In 2007 werd opnieuw een poging gedaan een liberale partij op te richten, maar het is de vraag of deze *Parti Social Libéral Européen* een langer leven beschoren zal zijn. Links-liberale ‘Radicalen’ gingen intussen steeds nauwer samenwerken met de socialisten. Anno 2007 telt Frankrijk zodoende geen partij die lid is van de Liberale Internationale of van de ELDL.

Ook Portugal en Griekenland kennen geen liberale partijen die deel uitmaken van de Europese of mondiale liberale organisaties, terwijl in Spanje alleen een regionale partij is aangesloten, de *Unió Mallorquina* (Mallorcaanse Unie). Ook Oostenrijk – in de jaren twintig van de vorige eeuw eveneens verscheurd door een burgeroorlog – kent slechts een zwakke liberale partij, *Liberales Forum*, die sinds 1999 niet meer in het nationale parlement (*Staatsrat*) vertegenwoordigd is. Dat komt echter vooral omdat de grotere *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ) onder leiding van Jörg Haider sinds 1986 een steeds minder liberale en meer nationalistische koers ging varen, die haar weliswaar veel nieuwe kiezers opleverde, maar er ook toe leidde dat zij (sinds 1993) niet meer welkom is in de Liberale Internationale en evenmin in de ELDL.⁵⁰

Over de toekomst van de vvd in het Nederlandse partijstelsel

De positie van de vvd lijkt stevig verankerd in het Nederlandse partijbestel: enigszins excentrisch, rechts van het midden, maar niet extreem. Partijstelsels veranderen echter steeds sneller, ook in Nederland. Kiezers wisselen vaker van partij. Nieuwe partijen kunnen in korte tijd grote aantallen kiezers van gevestigde partijen weglokken, zoals de LPF in 2002 en de PVV in 2006. Welke

scenario's tekenen zich dan af voor de vvd, uitgaande van de zojuist geschetste patronen in andere landen en de bestaande politieke tegenstellingen?

Het weinig benijdenswaardige lot van de Franse en Italiaanse liberalen lijkt voor de vvd niet weggelegd. Nederland kent niet de diepe tegenstellingen tussen republikeinen en monarchisten die in Zuid-Europa tot een scherpe tweedeling geleid hebben. Ons kiesstelsel draagt ook niet bij tot een tweedeling, en alle pogingen om het een heel klein beetje in die richting te hervormen zijn tot nog toe op een mislukking uitgelopen. En ten slotte speelde polarisatie onder Nederlandse verhoudingen juist de vvd in de kaart, vooral wanneer zij erin slaagt daarbij het initiatief te nemen, zoals onder leiding van Hans Wiegel (1971-1982) en Frits Bolkestein (1990-1998). Hun opvolgers, Ed Nijpels en Joris Voorhoeve, respectievelijk Hans Dijkstal, Gerrit Zalm en Mark Rutte, hadden daar duidelijk meer moeite mee.

Het tweede scenario is minder onwaarschijnlijk, maar niet veel aantrekkelijker voor de Nederlandse liberalen. D66 heeft evenals andere partijen in deze categorie doorgaans weinig profijt getrokken uit zijn positie in het midden van het spectrum. Ook de kiezers van de vvd leken het meestal weinig te waarderen wanneer hun partij voorzichtige schreden naar het politieke centrum zette, zoals onder leiding van Molly Geertsema in 1971 en onder Dijkstal in 2002 – ook al zal de gouvernementele instelling en bedaaide stijl van deze leiders daar mogelijk ook toe hebben bijgedragen.⁵¹

Blijft over het derde scenario: in feite de huidige positie van de vvd, veilig op de rechterflank van het partijstelsel. Uiteraard is geen enkele positie onaanvaardbaar. Het CDA wedijvert met de vvd om gematigd-rechtse kiezers en verder naar rechts lonken de pvv en de door Rita Verdonk in oktober 2007 opgerichte beweging Trots op Nederland (TON). Daarbij spelen andere, namelijk culturele, dimensies ook een rol. Volgens de politicoloog Sebastiaan van der Lubben zou een combinatie van een gematigd rechts sociaal-economisch beleid met vrij scherp uniculturalisme de beste electorale kansen bieden.⁵²

Het in 2006 door de vvd geleden verlies is niet in strijd met deze analyse. Het kan ongetwijfeld voor een belangrijk deel aan verdeeld leiderschap (de strijd tussen Rutte en Verdonk om het lijsttrekkerschap) toegeschreven worden: vanouds een kwetsbaar punt voor de Nederlandse liberalen – en niet alleen voor hen. Maar daarnaast kon of wilde Rutte zich in de campagne niet unicultureel opstellen – hij liet dat voornamelijk aan de rechtse concurrenten Marco Pastors en Geert Wilders over.⁵³ Met Verdonk als lijsttrekker was dat vermoedelijk anders gelopen; volgens peilingen zou de vvd dan meer zetels hebben gewonnen – al moet men dit soort scenario's met een korrel zout

nemen.⁵⁴ Dat geldt uiteraard a fortiori voor peilingen die TON eind 2007 minstens vijftien zetels beloven in de Tweede Kamer, terwijl die partij op dat moment nog nauwelijks van de grond gekomen is. Zet deze trend zich door, dan zal dit de vvd opnieuw voor een duivels dilemma plaatsen. Moeten de liberalen de Verdonk-aanhangers terugwinnen met een harde uniculturalistische campagne – en de mogelijke coalitiepartners CDA en D66 (om maar te zwijgen van de PVDA) van zich vervreemden? Of laat de vvd zich verder naar het midden dringen door het verlies van haar uniculturalistische rechtervleugel, waardoor ze in de categorie van de liberale middenpartijen belandt die doorgaans electoraal minder succesvol zijn? De Amerikaanse politicologe Bonny Meguid laat zien dat een gevestigde partij die de denkbelden van nieuwe partijen overneemt minder kans loopt kiezers te verliezen dan een *mainstream* partij die de eisen en issues van nieuwkomers negeert of afwijst.⁵⁵ Uit electoraal lijfsbehoud zou de vvd dus weinig ruimte moeten laten tussen haar positie en die van Wilders, en daarvoor desnoods regeringsdeelname opofferen. Dan zou zij echter haar positie als excentrische én invloedrijke partij in gevaar kunnen brengen. Zo ver is het echter nog niet! Het is heel goed mogelijk dat TON voor de verkiezingen (die nu in mei 2011 verwacht worden) in duigen valt en dat de vvd dankzij krachtig leiderschap haar huidige, enigszins excentrische maar niet extreme én invloedrijke positie in het partijstelsel ook in de komende jaren weet te behouden.

De partij van Oud en Wiegel

Leiderschap in de vvd en het primaat van het electoraat

HENK TE VELDE

Bij de presentatie van *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de vvd*, over de recente geschiedenis van de vvd, vroeg Hans Wiegel zich af waaraan toch de jarenlange malaise in de partij te wijten was.¹ Aan de principes, het program of de regeringsinvloed van de liberalen kon het niet liggen. Die waren sinds de hoogtijdagen weinig veranderd en daarmee zat het wel goed. Nee, meer dan bij andere grote partijen hing het succes van de vvd naar zijn smaak af van de kracht van het leiderschap. Het zij Wiegel vergeven dat zijn schets van het ideale soort leiderschap via de conservatieve Amerikaanse president Ronald Reagan een ietwat geïdealiseerd zelfportret werd: ‘Reagan kon – essentieel in leiderschap – hartstocht verbinden met overreding – hij had een hechte band met het volk, hij bracht een boodschap van hoop. En hij was ontspannen, kon relativeren, had zelfspot. Dat is leiderschap.’ De schets is niet gemakkelijk te verbinden met de twee andere succesvolle leiders van de vvd, Pieter Oud en Frits Bolkestein. Belangrijker is echter de stelling dat speciaal de vvd afhankelijk is van goed leiderschap. Daar is zeker iets voor te zeggen. Meer dan het cda en zijn voorlopers of de pvda is de vvd de schepping van enkele personen geweest. Betrekkelijk klein begonnen, met acht zetels van de honderd in de Tweede Kamer van 1948, groeide de partij onder Oud tot negentien van de honderdvijftig in 1959, daarna volgde een lichte inzinking, gevolgd door de electorale expansie onder Wiegel tot 28 zetels in 1977 en na kortstondig succes onder Ed Nijpels en nieuwe inzinkingen groei tot 38 zetels onder Bolkestein in 1998. Daarna ging het weer mis.

Zeker tot omstreeks 1980 had het er de schijn van dat de koers van de vvd meer dan die van de confessionele partijen of de pvda door leiders als Oud en Wiegel werd bepaald. Pas sinds die tijd is de leidersdominantie ook gaan gelden voor de andere grote partijen, te beginnen met Ruud Lubbers en Wim Kok, toen de zwevende kiezers massaal cda en pvda opzochten of juist verlieten. De vvd past weliswaar in de lange traditie van het liberalisme in Nederland,

maar de liberale stroming heeft nooit de verzuilde structuur van confessionelen en sociaal-democraten aangenomen en ook in electorale zin niet die stabiliteit gekend. Omdat ook tijdens de verzuiling iedereen het bestaan van een liberale stroming in de Nederlandse politiek vanzelfsprekend vond – die was er immers ‘altijd geweest’² – viel het niet zo op, maar de vvd kon vanaf het begin minder dan de verzuilde partijen op een vaste aanhang rekenen. De aanhang van de partij moest in de beginjaren nog grotendeels gevonden worden, zoals de gestage opmars van het zetelaantal laat zien. In zo’n situatie is politiek leiderschap alleen al om electorale redenen cruciaal.

Toch is leiderschap ook weer niet alles. Het is zeer de vraag of de Katholieke Volkspartij (kvp) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) met andere leiders het electorale tij hadden kunnen keren toen zij tussen 1963 en 1971 vrijwel de helft van hun zetels verloren. De ontzuiling en ontkerkelijking waarvan zij het slachtoffer werden, hadden niet veel te maken met leiderschap. In diezelfde tijd kwamen er daardoor wel veel zetels op de electorale markt. Men kan zich verbazen over de grote groei van de vvd vanaf 1972, maar het is duidelijk dat er toen veel mogelijkheden lagen. In zekere zin was het wachten op iemand die daarvan gebruik kon maken. De vraag is dan welk leiderschap op welk moment succesvol is. Het was bijvoorbeeld niet ondenkbaar geweest dat de vvd in de jaren zestig de ruimte had bezet die vervolgens door D66 werd ingenomen. Dit was deels een partij van geseculariseerde katholieken, maar toch ook van ontevreden linkse vvd’ers zoals Hans Gruijters.

Er is dus alle reden de geschiedenis van het leiderschap van de vvd nog eens te bezien. Het is een cliché dat de strijd over personen in de vvd veel heftiger is dan die over standpunten.³ Vooral ook vvd’ers zelf hebben dit vaak gezegd. Harm van Riel zei in 1970: ‘In de vvd draait het altijd om personen. (...) Alle meningsverschillen, letterlijk alle, die ik met Oud heb gehad, gingen uitsluitend over personen. Er was nooit enige controverse over de te voeren politiek in letterlijke zin.’⁴ Een decennium later zei Edzo Toxopeus echter dat er met name tegenstellingen waren tussen de conservatieve Van Riel, die met zijn ‘feodale denkmethode’ toch ‘heel anders’ was, en andere leidende figuren binnen de vvd, zoals Oud, Henk Korthals en hij zelf.⁵ Dit is een aanwijzing dat politieke tegenstellingen in de vvd de gedaante aannemen van strijd om personen⁶ – wat natuurlijk niet betekent dat iedere persoonlijke ruzie een achtergrond van politieke tegenstellingen behoeft te hebben. De vvd moet natuurlijk niet worden gereduceerd tot een vehikel voor leiders. Dat zou geen recht doen aan de partij, die na de SGP en de PVDA de oudste groepering is die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is.

Drie leiders steken erbovenuit: Oud, Wiegel en Bolkestein. Toch is de vvd de partij geworden en gebleven van Oud en Wiegel: Oud bleef op een afstand, maar hij gaf de partij wel haar plaats in het politieke spectrum, bouwde haar electorale positie op; zonder hem is de partij ondenkbaar. Wiegel bouwde haar uit tot een volkspartij en veranderde zo haar identiteit. Bolkestein bereikte nieuwe successen, maar zijn afstand tot de partij betekende anders dan in de tijd van Oud wel dat zijn invloed op haar niet diepgaand was. Pas nu, na de opwinding van 2002 en de leiderschapsverkiezing van 2006, gaat de partij wellicht weer van karakter veranderen.

De vvd van Oud

De vvd is ontstaan in de naoorlogse golf van partijvernieuwing, waarin de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd opgevolgd door de KVP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) door de PVDA. De Partij van de Vrijheid (PVDV) was in 1946 opgericht als de moderne en progressieve voortzetting van de vooroorlogse Liberale Staatspartij. De partijorganisatie werd grotendeels overgenomen, de verandering kwam vooral tot uitdrukking in een nieuwe leider. De initiatiefnemers hadden Dirk Uipko Stikker benaderd om het gezicht van de nieuwe partij te worden. Stikker had voor de oorlog geen politieke functie van betekenis bekleed. Toch had hij na de oorlog zitting in de Nationale Adviescommissie – zolang het parlement nog niet volledig functioneerde – en de Eerste Kamer. Daarin was hij terechtgekomen door zijn rol als werkgeversvertegenwoordiger en in het bijzonder door zijn voorbereidende werk voor de Stichting van de Arbeid die direct na de oorlog werd opgericht. Stikker geloofde echt in dit samenwerkingsverband tussen werkgevers en werknemers waarvan hij enkele jaren voorzitter was. Particulier initiatief en voortzetting van de oude verbanden konden ook radicalisering voorkomen: ‘de massa moet van de straat’.⁷ Zo stond hij aan de wieg van wat samen met de Sociaal-Economische Raad de kern zou gaan vormen van het Nederlandse poldermodel. Toen dat model in de jaren negentig, tot verdriet van Bolkestein en andere liberalen, internationaal furore maakte, was een van de hoogtepunten een prestigieuze Duitse prijs die de Stichting van de Arbeid in 1997 ontving voor de ontwikkeling ervan.

Stikker was voor de oorlog directeur geworden van Heinekens bierbrouwerij. De Duitsers beschouwden bier als eerste levensbehoefte en lieten het bedrijf tijdens de bezetting ongemoeid, zodat Stikker over comfortabele middelen beschikte die hij onder meer inzette voor ondergrondse activiteiten. Hij on-

dersteunde zelfs vakbondsbestuurders die door de oorlogsomstandigheden in moeilijkheden waren gekomen; de oorlog stimuleerde een geest van samenwerking en schiep een band tussen hem en enkele vakbondsbestuurders die ook nadien zou blijven bestaan.⁸ Als grand seigneur was Stikker gewend dat er gebeurde wat hij wenste en dat was hier het geval. Hij was de drijvende kracht achter de Stichting van de Arbeid en trad soms naar buiten als voorzitter zonder medebestuurders te raadplegen.⁹

Stikkers prestige in 1945 berustte op zijn werk voor de Stichting die hij naar het schijnt als zijn voornaamste levenswerk zag.¹⁰ In zijn memoires schreef hij dat hij zich nooit een 'homo politicus' had gevoeld en niet hield van de felle aanvallen die bij de politiek horen. Hij was in feite een voorbeeld van het tot in de jaren zestig nog veel voorkomende type van de notabele die gevraagd werd voor de politiek. Ook symboliseerde hij dat liberalisme in veel gevallen meer een levenshouding dan een concrete politieke keuze was. Het potentieel aan liberale aanhang was in de invloedrijke maatschappelijke kringen groot, maar dat betekende niet dat men zich ook per se inzette voor liberale partijvorming. 'Gezien mijn persoonlijke en zakelijke achtergrond ging men algemeen van de veronderstelling uit, dat ik, zoal geen lid, dan toch een sympathisant van de Liberale Staatspartij was. Ten onrechte echter', merkte Stikker op, die zich niet thuis had gevoeld bij het in zijn ogen negatieve 'roestoud Liberalisme'.¹¹ Toch meende hij dat hij het in de praktijk wel met de liberalen zou kunnen vinden en liet hij zich niet lang smeken om leider van de nieuwe PVDV te worden. Kenmerkend is wel dat hij over zijn keuze overleg pleegde met Hendrik Willem Tilanus, de man van de CHU. Bij de totstandkoming van de VVD zou Stikker uitleggen dat volgens hem het liberalisme een niet-confessionele variant vormde van de 'protestants-christelijke middenstof'.¹² Het sprak voor hem blijkbaar vanzelf dat het liberalisme een vrijzinnig-protestantse kleur had. Zeker tot de jaren zeventig zou de VVD weinig aantrekkingskracht blijken te hebben op katholieken.

Partijpolitiek had niet wezenlijk Stikkers interesse en hij zou er vermoedelijk niet in zijn geslaagd werkelijk een nieuwe start te maken met de partij. Al snel ontstond de indruk dat het er wel erg rustig was. Door zijn vele beslommeringen was Stikker vaak afwezig en was hij niet in staat voldoende impulsen te geven. Daarvoor was toch een echte homo politicus nodig en die diende zich enkele jaren later aan in de persoon van Oud. Liberalen vinden over het algemeen dat de politiek zich niet met alles moet bezighouden en dat politiek niet alles is. Des te opvallender is het dat het leven van de twee belangrijkste leiders geheel om de politiek draaide. Oud en Wiegel waren in hun tijd de benjamin

van de Kamer en betraden die zodra het maar enigszins kon: Oud in 1917 toen hij 30 was, Wiegel in 1967 toen hij 25 was, nog voordat hij zijn studie had afgemaakt. Zij waren beroepspolitici, de politiek was hun carrière. 'Wij hebben als voorzitter van de v.v.d. één van de heel weinige belangrijke, wijze en knappe mensen, wier levensinhoud in de Nederlandse politiek ligt', schreef Van Riel omstreeks 1950.¹³ Oud was daarnaast ook een zeer vruchtbare auteur die publiceerde op het terrein van het staatsrecht en de parlementaire geschiedenis. Met dit werk plaatste hij zich in de klassiek-liberale negentiende-eeuwse traditie waarin grondwet en Kamer centraal stonden, en dat Oud na de oorlog gold als het 'parlementair geweten' paste in de liberale traditie.¹⁴ Zijn boeken dateren vooral uit de oorlogstijd. Voor de oorlog gold hij meer als financieel dan als staatsrechtelijk specialist. Als financieel specialist maakte hij zoveel indruk dat Hendrik Colijn hem in 1933 vroeg als minister van Financiën voor zijn tweede kabinet. Op dat moment was Hendrik Marchant de leider van Ouds partij, de links-liberale Vrijzinnig Democratische Bond (vdb). Colijn wilde Oud zo graag, dat hij Marchant op de koop toe nam als minister van Onderwijs. Zo werd Oud de minister die de Gouden Standaard handhaafde totdat het niet meer kon. Colijn is erom bekend gebleven, maar Oud was de minister die de financiële politiek vorm gaf.

Daarmee was Oud in 1945 een politicus met een verleden. De vooroorlogse crisistheorie had afgedaan en de reputatie van Colijn was zwaar aangetast. In de jaren zestig zou Tilanus opmerken dat het vreemd was dat Colijn zo werd aangevallen terwijl Oud weinig te horen kreeg over zijn rol toen.¹⁵ Meteen na de oorlog werd Oud echter zijn rol wel degelijk voor de voeten geworpen. Stikker had aanvankelijk bedenkingen over Oud vanwege deze geschiedenis¹⁶ en die maakte zijn herintrede in de politiek na 1945 een lastige zaak. Zijn partij fuseerde met de SDAP en enkele andere groepen in de nieuwe PVDA (1946). Oud had wel willen samenwerken, maar voelde niet veel voor een fusie. Morrend legde hij zich erbij neer. Het is een van de weinige momenten geweest in zijn politieke carrière waarop hij op een cruciaal punt bakzeil moest halen. Als begenadigd politiek tacticus wist hij het spel vrijwel altijd zo te spelen dat de uitkomst naar zijn zin was. Dat dat nu niet lukte, tekent zijn zwakke positie aan het einde van de oorlog. Hij torste de erfenis van zijn ministerschap – die hij altijd zou blijven verdedigen: in zijn Rotterdamse werkkamer hing na de oorlog een portret van Colijn!¹⁷ Verder was hij na zijn ministerschap burgemeester van Rotterdam geworden, zodat hij in zijn partij een minder centrale positie innam. Bovendien had hij zich in de oorlog muisstil gehouden. Het prestige van een Stikker of een Willem Drees die het overleg gedurende de

oorlog hadden gedomineerd ontbeerde hij. Toch werd hij bestuurslid van de PVDA – hij zorgde er wel altijd voor dat hij kon meepraten.

Dat hij een verkeerde keuze had gemaakt, werd hem al snel duidelijk toen de partij hem niet wilde kandideren voor een plaats in de Eerste Kamer. ‘Grote groepen zijn er in ons land die de naam Oud onmiddellijk verbinden aan de politiek van Colijn’, werd in het bestuur van de PVDA opgemerkt.¹⁸ De kans op een politieke carrière binnen de PVDA was verkeken en Oud ging zich oriënteren op andere mogelijkheden. De PVDV was niet echt van de grond gekomen als nieuwe partij, daar lagen wellicht kansen. Nu toonde Oud zijn meesterschap. Hij wilde niet toetreden tot de PVDV, maar een centrale positie gaan innemen in een nieuwe partij. Hij formeerde een comité van medestanders, deels voormalige leden van de VDB. Hoewel iedereen wel wist dat dit geen grote groep was, wist hij er veel mee te bereiken, waarschijnlijk omdat Stikker en zijn medestanders de ervaren politicus Oud hoe dan ook wilden binnenhalen. Ook de reserves die hij opriep als oud-leider van de VDB¹⁹, de linkse concurrent van de voorloper van de PVDV, werden overwonnen. Hij moest de partij nieuw leven inblazen.

Na de verkiezingen van 1948 werd Oud voorzitter van de fractie die nu uit acht leden bestond, tegen de zes van de PVDV. Oud was een groot politicus, een zeer erudiet man en een dominante persoonlijkheid met veel ambitie. Hij was principieel in het staatsrechtelijke, voor de rest was politiek voor hem ‘bovenal de kunst van het mogelijke’.²⁰ De omstandigheden hebben hem, de vrijzinnig-democraat die altijd met een zekere nostalgie over zijn oude partij bleef spreken²¹, naar de rechterkant van het politieke spectrum gedrongen, waar hij zich ook meer en meer thuis voelde. In het sociaal-economische was hij behoudend en met zijn nadruk op historisch staatsrecht was hij volgens Van Riel – geen vriend van hem trouwens – een man uit de vooroorlogse periode. Daarmee gaf hij de VVD wel een sterk fundament.

Oud was vrijmetselaar en misschien wel allereerst anticonfessioneel, en dan met name antikatholiek. Het is geen toeval dat zijn parlementaire rede tegen het bisschoppelijk Mandement van 1954, dat katholieken verbood zich op het socialisme te richten, als een van zijn beste geldt. Politiek positioneerde hij de VVD echter vooral als antisocialistische partij. Het lag voor de hand voor iemand die de PVDA vanwege haar socialistische inslag had verlaten, maar het was ook een politieke meesterzet die de VVD bij de verkiezingen van 1959, toen zij samenwerking met de PVDA bij voorbaat uitsloot, uiteindelijk een grote overwinning zou bezorgen. Oud plaatste de VVD in het rechtse kamp. Terwijl de VVD nog deel uitmaakte van een kabinet met PVDA en KVP, sprak hij al over

de 'derde macht' die vvd met de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de CHU zou moeten vormen.²² Dit was vooral symboolpolitiek, maar die maakte zijn positie wel duidelijk.

Ouds koers werd duidelijk nadat de vvd in 1948 toetrad tot het eerste kabinet-Drees. Minister Stikker van Buitenlandse Zaken had vooral te maken met de Indonesische kwestie die hij in een internationaal perspectief en in het belang van de werkgevers bezag. Vanuit dat perspectief was hij geneigd enigszins toe te geven aan Indonesië. De stemming in de partij was geheel anders en Oud wilde zo min mogelijk concessies doen. In de Kamer stelde hij zich onverzoenlijk op. Het kwam tot een confrontatie toen Oud een motie indiende die het kabinetsbeleid scherp aanviel. De motie haalde bij lange na geen meerderheid, maar ze werd wel gesteund door de gehele fractie van de vvd. Stikker had van tevoren aangekondigd dat hij in dat geval zou aftreden en dat deed hij ook. De daaropvolgende kabinetscrisis werd opgelost zonder veel veranderingen en Stikker zat de rit verder uit; daarna verdween hij naar een ambassadeurspost in Londen, het begin van een internationale loopbaan. Oud stelde zich publiekelijk op het formeel juiste standpunt dat Stikker de motie naast zich neer had kunnen leggen en dat de kabinetscrisis dus onnodig was. Binnenskamers had hij zich echter laten ontvallen, dat het maar het beste was als Stikker 'ophoepelt'.²³ Vanwege het risico van partijscheuring legde hij zich echter bij de continuering van het kabinet neer.

Toen Stikker minister werd, was Oud hem opgevolgd als partijvoorzitter. Fractievoorzitter was hij al, en toen Stikker verdween, had hij het rijk alleen. De zaak doet enigszins denken aan de jaren dertig, toen hij koel en zakelijk het vertrek van zijn politieke mentor Marchant uit de politiek had bewerkstelligd. Marchant was naast Oud minister van Onderwijs onder Colijn en de grote man van de vdb. Hij bekeerde zich tot het katholicisme en zijn politieke positie werd onhoudbaar. Oud handelde formeel en praktisch volstrekt juist door Marchant de wacht aan te zeggen, maar de koelheid waarmee hij dit deed is opvallend. Hij had aan Marchant zijn politieke carrière voor een belangrijk deel te danken; Marchant had hem gepousseerd en gesteund in conflicten.

Van Riel noemde Oud 'meer leider dan voorzitter', maar erkende dat de partij dat soms nodig had.²⁴ Men kan een stap verdergaan en zich afvragen of de vvd ooit negentien zetels behaald had in 1959 zonder Ouds strakke leiding. Als stabiele partij vormde ze toen een alternatief voor de uitgeregerde rooms-rode coalitie. Oud paste in het rijtje Carl Romme, Willem Drees, Jan Schouten, Hendrik Willem Tilanus, allen leiders die het in hun partij lang volhielden. Het meeste lijkt hij wellicht op Romme, ook allereerst parlementariër die alleen

voor de oorlog minister was en na de oorlog de fractie met stevige hand leidde tot dat in de jaren zestig niet langer geaccepteerd werd. Oud gaf de vvd een stabiele positie in het verzuilde landschap zonder de steun van een zuil achter zich. Een echte 'volkspartij' werd ze in die tijd niet, daarvoor was alleen al het soort leiding van Oud ook te afstandelijk, formeel en koel. Romme hield bij partijbijeenkomsten enthousiasmerende toespraken. Oud was ook een goed spreker, maar meer een logische, scherpzinnige en redenerende Kamerredenaar: 'Velen zijn geboeid, anderen voelen zich getart, maar allen, ook zijn heftigste tegenstanders, erkennen de dwingende kracht van zijn betoog, de logica van zijn gedachtengang, al is zij dan misschien niet de hunne.'²⁵ Oud had zoals vele liberalen ook geen heel sterke binding met de partij. Die was voor hem toch vooral een kiesvereniging die weliswaar zorg verdiende en een bundeling van gelijkgezinden was, maar ondergeschikt aan de Kamerfracties.²⁶ Hij maakte van het liberalisme van de zindelijke burgerheren die een betrekkelijk losse groep gelijkgestemden vormden na de oorlog een echte politieke partij, nog niet zozeer als organisatie maar als strategisch opererende eenheid. Dat het een professionele organisatie, laat staan werkelijk een volksbeweging zou worden, leek toen nog ver weg. Voor Oud was liberalisme echt politiek, maar politiek speelde zich vooral af in de Kamer.

De erfenis van Oud, 1963-1971

Oud duldde eigenlijk niemand naast zich. Vrijwel alle vvd-politici bogen zonder al te veel problemen voor zijn superioriteit. De uitzondering was Van Riel, die als onder-voorzitter van de partij en voorzitter van de fractie in de Eerste Kamer op een gegeven moment zelfs het vertrouwen in Oud opzegde.²⁷ Oud werkte hem dan ook danig tegen. Van Riel was graag minister geworden, maar Oud had dat geblokkeerd vanwege Van Riels onberekenbaarheid en lastige relatie met andere partijen. Dat had hij wel goed gezien, maar Oud wilde ook binnen de vvd Van Riels rol beperkt houden. Daarvoor had hij zakelijke gronden – die vooral in Van Riels persoonlijkheid, minder in zijn politieke positie lagen – maar hij zag misschien ook wel een concurrent in hem. In ieder geval vond hij hem te ambitieus voor zijn capaciteiten. Onder tussen was Van Riel te veel individualist en bohemien om als stabiele leider te fungeren. Hij was vooral een luis in de pels van zittende leiders. Hij zag uit naar het vertrek van Oud in 1963 en voorkwam door zijn lastige houding, misschien zonder direct daarop uit te zijn, dat Korthals Oud zou opvolgen. Korthals had bij voorbaat geen trek in voortdurende conflicten met de frac-

tievoorzitter in de Eerste Kamer en bedankte voor de eer. Als vice-fractievoorzitter onder Oud gold hij als kroonprins, maar tot veler verbazing volgde hij hem niet op. Hij vond dat Oud hem veel te weinig steunde in de conflicten in de partij die nu ook met de koers te maken hadden. In plaats van Korthals werd het Toxopeus, een andere protegé van Oud.²⁸

Terwijl onder Ouds bewind nog geen duidelijke vleugelvorming zichtbaar was, ging Van Riel nu functioneren als de rechtsbuiten van de partij. De man die Oud opvolgde, Toxopeus, had er het nodige mee te stellen. Toxopeus was een geheel andere figuur dan Oud. Min of meer geruisloos en onverwacht was hij eerst Kamerlid en later minister van Binnenlandse Zaken geworden. Deze rustige man, door zijn biograaf als 'een Heer' getypeerd, had bestuurlijke en verzoenende kwaliteiten die toen goed van pas kwamen.²⁹ In alle partijen kwam een einde aan het dominante leiderschap uit de verzuilde periode en de vvd bewoog mee op het ritme van de andere partijen, waar de jaren zestig een tijd van onopvallende leiders waren. In vergelijking met de andere grote partijen verliep de ontwikkeling binnen de vvd echter vrij rustig, zeker electoraal. Het zetelaantal bleef na de terugval in 1963 (na regeringsdeelname) vrijwel constant; ook de oprichting van D66 leidde, tot grote opluchting van de vvd, niet tot zetelverlies. Het versterkte de positie van Toxopeus.

In een reactie op Ouds dominerende dubbelfunctie was besloten de functies van fractie- en partijvoorzitter te scheiden. Toxopeus had bij lange na niet de positie of statuut van Oud, maar die zou op dat moment, toen in alle partijen een einde kwam aan het pontificale leiderschap van de jaren vijftig, ook niet geaccepteerd zijn. Toch was Toxopeus' positie blijkbaar sterker dan die van de leiders na Wiegel, die met uitzondering van Bolkestein allen onvrijwillig vertrokken. Toxopeus nam eigener beweging afscheid als partijleider, om commissaris van de Koningin in Groningen te worden. Goede tweede na Toxopeus was Molly Geertsema. Hij volgde de eerste tweemaal kort als fractieleider op, en was toen naar het schijnt de eerste op wie (door Haya van Someren-Downer) de term 'politiek leider' werd toegepast.³⁰ Nadrukkelijk gebruik van die term heeft in de praktijk trouwens zelden betekend dat degene om wie het ging ook werkelijk onomstreden was.³¹

Evenals Toxopeus was Geertsema meer bestuurder dan politicus en ook al iemand die door zijn (liberale) biograaf als 'een Heer' werd beschreven. 'De één zal dit positiever waarderen dan de ander. Binnen het liberalisme past het; sommige personen van andere snit ervaren het soms als niet van hun wereld. Daardoor kan er een niet werkelijk bestaande afstand ontstaan.'³² Voor *Vrij Nederland*-journalist Martin van Amerongen beantwoordde Geertsema (in

1969) ‘op een bijna lachwekkende wijze aan het beeld dat men zich voor ogen stelt van een praeses van het Leids studentencorps, een secretaris van de vvd-afdeling Leiden, een burgemeester van Wassenaar of een leider van de Tweede Kamerfractie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [wat hij allemaal was of was geweest]: een parmantig vooruitgestoken embonpoint, een glas sherry in de linkerhand, een bitterbal in de rechterhand en een hete aardappel in de keel’.³³

Er is een merkwaardige overeenstemming in de typering van het liberalisme in de jaren zestig en zeventig. Kritische journalisten schreven ironisch over de deftigheid van de vvd, maar partijleden gebruikten die kwalificaties ook zelf, al deden zij dat met een andere waardering. Men kan niet zeggen dat dit alleen of vooral gebeurde in navolging van de tegenstanders van de vvd; leden van de partij hebben het beeld vaak naar voren gebracht. De beeldvorming was in 1965 ongewild bevestigd door de jonge liberaal Henk Vonhoff die onder de titel *De zindelijke burgerheren* een beeld van het vooroorlogse liberalisme had gegeven. De titel was geïnspireerd door Jan Greshoffs beroemde gedicht ‘Liefdesverklaring’ (1924) aan de strenge en zelfgenoegzame ‘donkre burgerheren’, de ‘zindelijke heren’, de dominee, de dokter en de notaris, die nogal eens tot het liberale milieu behoorden. Vonhoff stelde zijn verzameling documenten samen als pendant van het afscheid van de verzuilde confessionele wereld in boeken over het rijke roomse leven en de gereformeerde mannenbroeders. Liberalen hadden geen verzuiling gekend, maar wel een maatschappelijke afscheiding door de ‘standsmuur’ die volgens Vonhoff nu verdwenen was, zodat het liberalisme nu een echte ‘volkspartij’ zou zijn geworden.³⁴ Vonhoff wilde dus het afscheid van het standsdenken markeren, maar hij bevestigde juist de typering van de vvd als een partij die zich door de cultuur van de deftige standen kenmerkte. Ook binnen de vvd bestond twijfel of de partij toen al wel een echte volkspartij was.³⁵ In feite heerste in de jaren zestig meer dan ooit het beeld van de vvd als een partij geleid door ‘heren’; terwijl andere partijen zich tegen ‘heren’ begonnen af te zetten, leek de vvd ze juist te omarmen.

In de jaren zestig en zeventig vindt men voortdurend het beeld van de deftige vvd. Als antwoord daarop betoogden leidende partijleden dan in de terminologie van die dagen dat het ‘image’ van de vvd als een conservatieve partij niet deugde.³⁶ Toxopeus zei kort na de verkiezingen van 1967 dat de vvd ten onrechte ‘gebrek aan bewogenheid’ werd verweten. Hij gaf toe dat de bewogenheid die hij in de vvd aantrof nog wel iets te wensen overliet, maar ‘sportiviteit, fair play, zorgvuldigheid’, het was toch niet niets? In *God, Neder-*

land en de franje, zijn bekende schets van het Nederlandse partijenlandschap, smaalde *Volkskrant*-journalist Henry Faas dat dit ‘burgermansfatsoen’ was en ‘de bewogenheid van de tennisbaan’. Toxopeus was daar eigenlijk best tevreden mee: ‘Nou, dat vind ik dan nog heel redelijk. Zolang als de mensen in de wereld het fatsoen van de tennisbaan hanteren: het kon minder, hè.’³⁷ Deze poging de spot van zijn scherpe kantjes te ontdoen was niet erg succesvol. Faas’ uitspraak werd regelmatig geciteerd en ondertussen merkten journalisten op dat ‘de vvd haar odium, de partij te zijn van de “zindelijke burgerheren” nog niet overleefd’ had.³⁸

De positie van de partij en haar leiders was nogal eigenaardig. Enerzijds wilde de vvd af van het conservatieve ‘image’ en wilde ze een ‘progressieve’ partij zijn.³⁹ Daarmee sloot ze aan bij de traditie van de vvd: Oud had in de eerste vergadering van de partij in 1948 al benadrukt dat ze ‘vooruitstrevend’ was of behoorde te zijn.⁴⁰ Anderzijds hechtte het milieu rond de partij, als reactie op de jaren zestig, aan de vormen die behoorden bij een standsgebonden cultuur. Van Riel ging wat verder dan de meesten: ‘U ziet er toch ook keurig uit. Waarom moet je met sandalen lopen en altijd zo raar vaag voor je uit kijken? Dat zijn geen serieuze mensen.’⁴¹ Zo dreigde de vvd opgesloten te blijven in het reservaat van de zindelijke burgerheren en een partij voor de ‘bourgeois satisfait’ te worden.⁴² ‘Het is vooral de sfeer, die de vvd uitstraalt, waardoor ze zichzelf het upperten-image eigenmaakt. De sfeer van de hockeyfeesten’, vond journalist John Jansen van Galen. In zekere zin met vooruitziende blik schreef hij dat de partij zich beter niet als die van de bourgeois satisfaits kon voordoen: ‘Misschien zou een zelfbewuste campagne met als thema: “Wij zijn de partij van de zelfstandigen, de mensen die hun hand niet hoeven op te houden, de ruggengraat van onze welvaart” de vvd heel wat meer stemmen opleveren.’⁴³ Wat moest de richting van de partij worden na het vertrek van Oud? De twee opties werden in de jaren zestig belichaamd door Geertsema en Van Riel, beiden in zekere zin deftig.

Geertsema was afkomstig uit een familie van bestuurders en dat bestuurlijke functies zijn kant zouden uitkomen, vond hij eigenlijk vanzelfsprekend. Hij cultiveerde zijn deftigheid echter niet speciaal en legde tegenover conservatisme de nadruk op individuele vrijheid – die in de jaren zestig vooral als links gold –, democratisering en rechten van homoseksuelen.⁴⁴ Zo stond hij aan de linkerkant van de vvd die in de jaren zestig nog de toekomst leek te hebben. Ook Wiegel schijnt bij zijn aantreden als Kamerlid gezegd te hebben: ‘Ik hoop dat ik links in de vvd sta.’⁴⁵ Geertsema was echter als deftige bestuurder niet de man om van de vvd een volkspartij te maken. Toxopeus stond veel dichter

bij Geertsema dan bij Van Riel, maar bleef toch ook een tussenpaus. Ook Geertsema's tegenstrever in de partij, Van Riel, slaagde er niet in de vvd om te vormen tot volkspartij. Ook Van Riel stamde uit een familie waarin politieke functies normaal waren, zijn grootvader van moederszijde, Harm Smeenge, was een vooraanstaande liberaal geweest. Hoewel die niet speciaal deftig was en Van Riels vader als directeur van een postkantoor niet meer dan een lokale grootheid was⁴⁶, gedroeg Van Riel zich alsof hij uit de aristocratie afkomstig was. Hij wilde gevraagd worden voor politieke functies en voelde zich te goed voor ambitie, zodat hij nooit verder kwam dan de Eerste Kamer en Gedeputeerde Staten. Hij koketteerde met zijn afkomst uit een goed milieu. Van jongs af aan was hij gewend 'aan een bescheiden luxe leven' en zo hoorde het ook. 'Ik heb altijd gevonden dat mijn positie paste in de natuurlijke orde der dingen.'⁴⁷ Openlijk sprak hij zijn voorkeur uit voor een 'deels hereditaire classe dirigeante'.⁴⁸

Van Riels ideeën en zijn imago vielen samen. In 1976 vertrok hij als fractievoorzitter in de Eerste Kamer. In 1978 bestond de vvd dertig jaar en was de voorzitter van de JOVD, de piepjonge Gijs de Vries, verheugd 'dat de vvd de laatste jaren het sigaar-met-bolhoed imago heeft weten af te schudden, en is doorgebroken naar alle lagen van de bevolking'. De vvd bevond zich volgens hem nu in een middenpositie, tussen CDA en PVDA.⁴⁹ Afscheid van de bolhoed betekende voor De Vries afscheid van conservatisme; de twee vielen samen in Van Riel. Dat deze beschreven is als een 'heer van stand in de Nederlandse politiek' doet niet toevallig aan Marten Toonder denken. Met zijn bolhoeden en grote sigaren legde Van Riel het er zo dik bovenop, dat het leek alsof hij met zijn conservatisme schmierde. 'Het was een man, die heel doelbewust zijn imago heeft opgebouwd', vond Geertsema, en dat viel meer mensen op.⁵⁰

Wiegel: het primaat van het electoraat

Van Riel schmierde en was excentriek, maar zijn conservatisme was gemeend. Hij geloofde dat de vvd met een appèl aan conservatieve emoties een grote aanhang zou kunnen verwerven. Massa's werden beheerst door emoties en daarmee moest je als politicus rekening houden.⁵¹ Hij raakte een gevoelige snaar. Liberalen hadden zich er van oudsher op beroemd dat zij, anders dan confessionelen en socialisten, de ratio als richtsnoer namen. Grote liberalen als Thorbecke in de negentiende en Oud in de twintigste eeuw hadden indruk gemaakt door dwingende betogen en door een dominante persoonlijkheid,

niet door samenbindende emoties. Maar nu begon toch de behoefte te ontstaan aan een politiek die daar verandering in zou brengen.

Toxopeus had in de door Faas gewraakte rede uit 1967 betoogd dat de vvd ‘bewogenheid’ moest tonen omdat de kiezers alleen door ‘emotionaliteit’ de oude verzuilde omgeving zouden verlaten.⁵² Van Riel zal het ermee eens zijn geweest en Kamerlid en latere partijvoorzitter Van Someren werd zeer populair als een heftige debater met uitgesproken ideeën. Toen zij in 1980 jong overleed, merkten commentatoren op dat zij de meestal afstandelijke en rustige liberalen ‘van een emotionele lading heeft voorzien’.⁵³ Het is de vraag of zij echt politiek leider had kunnen worden. Als zodanig had zij in 1969 Geertsema verwelkomd, maar haar voorkeur zal zijn uitgegaan naar een minder links-liberale koers. Hoewel Geertsema ontkende dat er in de partij een lijn Geertsema-Vonhoff bestond tegenover een lijn Wiegel-Van Someren-Van Riel,⁵⁴ werd er met reden gesproken over ‘Van Rielisme’ en ‘Geertsemanie’.⁵⁵

De richtingsstrijd liep niet erg hoog op, omdat de leiderschapskwestie van de vvd in feite snel werd opgelost. Voor de verkiezingen van 1972 was Wiegel voor het eerst als lijsttrekker opgetreden. Hij had een uitstekend resultaat behaald en was de eerste politiek leider van de vvd wiens positie vooral gevestigd werd door electorale resultaten. Hij had het antwoord gevonden op de vraag die Toxopeus in 1967 had opgeworpen. Zelf was die daar trouwens niet helemaal tevreden mee. Wiegel had ‘een geweldige gave om de mensheid heel eenvoudig, klip en klaar, en met prachtige kreten te zeggen wat hij ervan vindt’.⁵⁶ Hij kon ‘dingen uitstekend versimpelen’ maar Toxopeus was ‘altijd bang geweest voor het snelle applaus van de menigte’.⁵⁷ Harm van Riel dacht er anders over. Wiegel had volgens hem ‘een geweldig “emotional appeal”’.⁵⁸ Van Riel meende al in 1970, een jaar voor de verkiezing van Wiegel tot fractievoorzitter, ‘dat er een polarisatie in de Nederlandse politiek tot stand *moet* komen’. De zwijgende meerderheid kon alleen gemobiliseerd worden door een uitgesproken persoonlijkheid ‘die voldoende simplistisch denkt om onbeperkt in zijn eigen gedachten te geloven. U hoeft daarbij volstrekt niet aan Hitler te denken: figuren als Pieter Jelles Troelstra en Abraham Kuiper hadden dat ook. Een profeet met veel gezond verstand en weinig professorabele neigingen. Iemand die inderdaad in verbeterde vorm weergeeft wat een groot deel van de mensen beweegt op geestelijk en materieel gebied’.⁵⁹

Meer dan dertig jaar voor Pim Fortuyn leek Van Riel al naar iemand als hij uit te zien.⁶⁰ Een regelrechte populist zal hij niet hebben gewild. Het is niet verwonderlijk dat hij zo ingenomen was met Wiegel: iemand met voldoende ‘simplisme’ om polarisatie en mobilisatie tot stand te brengen, maar zonder

de opstandige kanten en het verbeterd geloof in zijn eigen missie van het charismatische leiderschap à la Fortuyn. Er ontstond een hechte vriendschap tussen Wiegel en Van Riel. Volgens Wiegel was Van Riel binnen de vvd een van de weinigen die aandacht gaf aan electorale overwegingen. 'Hij vond dat we erover moesten nadenken en spreken en ik zat wat dat betreft op volstrekt dezelfde koers. Wij kwamen er vaak in onze gesprekken op terug, wat de beste aanpak zou zijn, hoe de kansen te vergroten, om de vvd te laten uitgroeien tot een echte volkspartij.'⁶¹

Het is wel duidelijk dat bij Wiegel het electorale element veel zwaarder woog. Van Riel had conservatieve denkbeelden en daarbij paste een electorale gerichtheid op de zwijgende meerderheid. Wiegel sprak zich aanvankelijk niet uit over de lijn van de partij, maar werd als het ware door zijn gerichtheid op de kiezer naar de behoudende kant van de vvd getrokken. Onder de kop 'Hans Wiegel gaat het helemaal maken' analyseerde de journalist Robbert Ammerlaan de politicus vlak voordat hij in 1971 fractievoorzitter werd.⁶² Ammerlaan signaleerde zijn grote populariteit in de vvd, maar vroeg zich wel af of Wiegel eigenlijk wel sterke politieke overtuigingen had. Zijn gesprek met Wiegel had hem daarvan niet overtuigd. Wiegel maakte zich er boos over dat Ammerlaan hem als kameleon zag. Maar Wiegel had in ideologische discussies geen grote inbreng en Van Riel, die zo enthousiast was over Wiegel, had toch als bedenking: 'zijn geleerdheid zou wat groter kunnen zijn'.⁶³ Wiegel had wel stellige overtuigingen over het bestuur dat ordelijk en rustig moest zijn en de manier van politiek bedrijven die helder moest zijn, met aandacht voor speelse en theatrale aspecten. In iedere beschrijving die hij heeft gegeven van de ideale politicus en van zichzelf komt het belang naar voren van relativiseringsvermogen en zelfspot. Vanaf omstreeks 1970 werd hij stevast omschreven als politiek natuurtalent. Daarmee werd dan niet bedoeld op zijn ideologische of bestuurlijke kwaliteiten, maar op zijn sociale vaardigheden en vooral op zijn vermogen tot heldere en eenvoudige taal.

Wiegel voelde zich thuis in de vvd: 'De mensen spraken me aan. Het gaat in de politiek tenslotte niet alleen om ideeën.' Volgens Ammerlaan leek hij voor 'een liberale partij' geschapen: een beschaafd spreker, goed in het pak, opgewekt, vriendelijk voor iedereen, gezellig op feestjes, sigarenroker, sherrydrinker en erg aardig om mee te praten'.⁶⁴ Hij was van nature een sociaal mens en dat betekende ook dat hij rekening hield met zijn omgeving. Hij kwam niet uit een deftig milieu en was ook wat verlegen. 'Wiegel is als politicus een acteur', merkte journalist Jan Tromp op.⁶⁵ Hij heeft inderdaad van jongs af aan in de politiek een bepaalde rol gekozen, een rol die bij hem paste, maar

wel een die op het publiek gericht was. Met zijn sigaren, pakken, horlogeketting en houding imiteerde hij volgens velen Van Riel. Theo Joeques, die al Kamerlid was toen Wiegel kwam en het nog was toen hij ging, meende dat Wiegel zich aangetrokken voelde 'door diens vermogen om een persona om zich heen te scheppen'.⁶⁶ In ieder geval paste hij er goed mee binnen de vvd, en de halve knipoog waarmee hij zich opstelde werd gewaardeerd. Hij was het antwoord van de vvd op de jaren zestig en d66. Voor de verkiezingen van 1967 werd hij als 'bedaarde jongeling' binnengehaald. 'Naar leeftijd zal Wiegel de jongste zijn. En naar geest? Naar geest misschien niet. Hij zal niet wild uit de band springen; hij houdt van sigaren roken, en rustig zijn krantje lezen, geen onrustige motoriek': aan het woord is een beschaafde liberaal die Wiegel aanprijst in *Liberaal Reveil*.⁶⁷ Zijn ambities volgens dit artikel: trouwen op zijn achtendertigste en dan burgemeester worden van een middelgrote stad. Wiegel was geen hemelbestormer.

Zelf schreef Wiegel in *Een partijtje libre* in 1968 dat zijn partij weinig onrust kende. Toen pleitte hij voor vernieuwing, maar hoe die te bereiken zonder al te grote onrust? Wiegel vond het antwoord. Ten eerste door een polariserende politieke stijl te verbinden met goede persoonlijke relaties en met relativeringsvermogen, ten tweede door zich op te stellen tegenover de polarisatie van links. Houd Den Uyl uit het Catshuis, was de leuze in 1972. Hoewel dat niet lukte, won de vvd wel flink. De vernieuwing van de partij kwam relatief laat. De opwinding van Nieuw Links, de Politieke Partij Radicalen (ppr) en d66, het ging allemaal aan Wiegels vvd vooraf. Wiegel ontwikkelde geleidelijk aan een eigen politieke agenda, maar toch vooral in reactie op zijn tegenstanders. Hij reageerde vooral. Hij wilde van de vvd een volkspartij maken en deed dat door zich af te zetten tegen de pvda. Zo kon hij het beste van twee werelden verenigen: hij polariseerde, maar juist tegen de onruststokers, zodat de vvd zich niet tegen de bestaande orde hoefde te keren. Ook de leuze 'puinruimen' waarmee de vvd het kabinet-Van Agt binnentrok, was vooral een 'negatieve leus', zoals Wiegel zelf de strijdkreet tegen Den Uyl had gekenschetst.⁶⁸

Wiegels uitverkiezing was geen keuze voor een politieke lijn maar voor een succesvolle electorale strategie. In die zin kon ook een Geertsema zich van harte met de keuze verenigen. Zo werd een traditie gevestigd in de vvd. De leider diende zich electoraal te bewijzen. Toen Bolkestein jaren later fractieleider werd, zei Loek Hermans: 'Pas als de partij weer stijgt in de polls, is het duidelijk dat hij de nieuwe leider wordt.'⁶⁹ Toen nog weer vele jaren later Mark Rutte gevraagd werd waarom het in de vvd altijd over personen ging, antwoordde hij: 'Electorale aantrekkingskracht.' De vraag was altijd 'halen ze de zetels wel

of niet'.⁷⁰ Tegelijk draaide natuurlijk ook weer niet alles om de verkiezingsresultaten. Wiegel was in 1971 de jongste fractieleider ooit en er werd gesproken van een 'voogdijraad' van Geertsema, Van Riel en Van Someren die hem in de gaten hield. Toen ds'70 uit het kabinet-Biesheuvel stapte, gingen er stemmen op de vvd-ministers dat voorbeeld te laten volgen. Wiegel wilde daaraan niet meewerken en ging in tegen veel prominente partijgenoten. Onder anderen Van Someren wilde hem toen kwijt, maar Wiegel bleef overeind. Het was een dubbeltje op zijn kant, maar door in een riskante situatie vast te houden aan zijn eigen lijn, vestigde hij definitief zijn leiderschap. De leiders na hem kwamen vast in het zadel door verkiezingsoverwinningen. Voor de jonge Wiegel was dat zeker nodig geweest, maar het was nog niet genoeg. Pas nu had hij zijn gezag echt gevestigd.

De gang van zaken tijdens het kabinet-Biesheuvel herhaalde zich min of meer in 1980, toen Wiegel vice-premier was in het kabinet-Van Agt. Fractie-leider Koos Rietkerk wierp zich op als politiek leider, maar toen de minister van Financiën, kvp'er Frans Andriessen, aftrad wegens een gebrek aan bezuinigingen, besliste Wiegel dat de vvd-ministers bleven zitten. Hij was de baas. In crisissituaties blijkt wie zijn wil kan doorzetten. Zo was indertijd ook Oud echt de baas geworden toen Stikker aan de kant was gezet.

Uit de twee kwesties bleek dat Wiegel een gouvernementeel man was. Hij combineerde een grote aandacht voor de kiezer met een bestuurlijke gerichtheid die daar meestal mee in tegenspraak is. Daar ligt een deel van zijn geheim. Het ging, zei hij in 1982, om een nieuwe relatie met de kiezer. 'Onze ideeën zijn niet zo veel veranderd. Het is denk ik gekomen doordat we erin zijn geslaagd door het beeld heen te breken dat onze tegenstanders altijd van ons ophingen: de partij van heren met pakken, vesten, sigaren en horlogekettingen.' Het is een merkwaardige uitspraak: het beeld klopte toch gewoon? Wiegel had inmiddels weliswaar iets vlottere pakken, maar had zelf juist tot in het karikaturale met pak, vest en sigaar rondgelopen en de horlogeketting ontbreekt zelden in vroege typering van hem. En toch was de vvd nu een volkspartij geworden. 'Als er één doorbraak na de oorlog is geweest, is het dat wij grote groepen kiezers hebben bereikt die er vroeger niet over piekerden op ons te stemmen.'⁷¹

Daarin had Wiegel gelijk. De acht zetels van de vvd in 1948 waren verveelvoudigd. De grote omslag was na de jaren zestig gekomen. De pvda was na de oorlog maar een klein beetje groter dan de sdap voor de oorlog en zou in de jaren zeventig en tachtig vaak onder het hoogtepunt van vijftig zetels uit 1956 blijven en er maar een enkele keer een paar zetels bovenuit gaan. Het cda

zou maar een enkele keer hoger eindigen dan de KVP in haar eentje in 1963 met vijftig zetels. De liberalen hebben dus – in ieder geval tot 2002 – het duurzaamst geprofiteerd van de ontzuiling in de jaren zestig. De jaren zestig zijn vaak als de strijd van een nieuwe generatie getekend. Als men het zo bekijkt is het leiderschap van de VVD het meest gestempeld door de jaren zestig. Wiegel was het jongste Kamerlid ooit en daarna de jongste fractieleider ooit. Hij was een generatie jonger dan Den Uyl en zelfs tien jaar jonger dan Hans van Mierlo van D66, die toch gold als het politieke gezicht van de jonge jaren zestig. Generatiegenoten als Jan Pronk en Ruud Lubbers kwamen later op het politieke toneel en hadden toen niet de rol van een Wiegel. Lubbers bewerkstelligde later juist de omslag naar een nieuwe politiek waarin bestuur centraal stond, en niet de mobilisatie van de achterban. Wiegel bleef met enige nostalgie terugblikken naar de tijd waarin hij politiek debater was geweest. Wat miste hij toen hij commissaris in Friesland was geworden? ‘Dat je als politiek aanvoerder onder de mensen kon zijn. Zalen toespreken, met duizend man d’r in, leuke confrontaties op de televisie, ja, dat mis ik wel.’⁷²

Wiegels erfenis, 1982-1990

Zoals de jaren zestig waren ook de jaren tachtig een overgangstijd voor de VVD, met weinig uitgesproken en in dit geval ook nog snel wisselend leiderschap: Ed Nijpels, Rudolf de Korte, Joris Voorhoeve, tot in 1990 Frits Bolkestein kwam. In de jaren zeventig waren Toxopeus, Geertsema, Van Riel, Van Someren, Vonhoff al van het nationale toneel verdwenen. Het duiventilgedrag begon journalisten op te vallen.⁷³ Het liberalisme vertoonde in deze jaren twee gezichten. Enerzijds zat de partij in een fluwelen zetel. De eerste kabinetten-Lubbers voerden zozeer een liberale politiek, dat de premier alleen al om te bewijzen dat hij geen liberaal was daarna nog een kabinet met de PVDA moest beginnen. Maar daar stond wel wat tegenover. Het CDA nam de liberale agenda over, zodat de VVD zich er moeilijker mee kon profileren, en bovendien was Financiën, een cruciale plek om dat binnen het kabinet te kunnen doen, in christen-democratische handen. Onder deze omstandigheden – liberale politiek zonder een aansprekend liberaal gezicht – had de VVD het moeilijker dan men zou verwachten op basis van de liberale omslag in politiek en beleid na Den Uyl en Van Agt.

Wiegel had zijn opvolger uitgezocht naar zijn evenbeeld. Nijpels was voorzitter van de JOVD en vier jaar Kamerlid geweest toen hij fractievoorzitter werd, slechts enkele jaren jonger dan Wiegel indertijd en met precies dezelfde ervaring.

Zijn kracht lag evenals die van Wiegel in de communicatie met het publiek. Volgens Joekes behoorde hij 'tot de nieuwe generatie, die in de illusie verkeerde dat kamerleden hun werk alleen goed kunnen doen in voortdurend persoonlijk contact met "de mensen"'.⁷⁴ Toch ging het mis. Onder Lubbers ging de wind anders waaien en viel Nijpels' liberalisme van het 'gewoon jezelf kunnen zijn', nog de succesvolle verkiezingsleus van 1982, verkeerd. De leuze was een verzet tegen het paternalisme van de verzuiling en van links, maar ze klonk wel erg vrijblijvend. Ondertussen riep Nijpels gemengde reacties op. Volgens CDA-Kamerlid Wim Mateman was hij 'de meest frisse, de meest benaderbare fractieleider van de drie groten die we hebben rondlopen. Een zeldzaam hartelijke en aardige vent.' Joekes, die hem als fractieleider meemaakte, is echter over niemand zo bitter als over Nijpels. Hij gebruikt woorden als schrikbewind en intimideren en zelfs diabolisch.⁷⁵

Het is duidelijk dat Nijpels intern een strakke leiding voorstond en dat hij zich al snel aangevallen voelde toen het na 1982 minder goed ging met de vvd. Zelfs Joekes erkende dat hij een goede onderhandelaar was, maar Nijpels worstelde met de vraag wat er met de winst van de jaren zeventig gedaan moest worden. De vvd was groot geworden door scherpe oppositie tegen links. Hoe nu verder? Lubbers nam veel meer dan Van Agt de liberale herstructurerings-agenda over en hij was daarmee zeer succesvol. De vvd had weinig reden tot verzet tegen Lubbers' politiek, maar zonder polemieken en zonder regering door centrum-links (zoals vóór de monsterzege van Nijpels in 1982) verwaterde de identiteit van de vvd. Die had zich vanaf Oud vooral gevormd tegenover de pvda – Ouds electorale succes van 1959 volgde op scherpe polarisatie tegen de pvda. Het zou het probleem blijven van de vvd: meeregeren als kleine partner en dan onzichtbaar worden of oppositie voeren en dan groeien? Zo vreemd was het niet dat Nijpels na vier jaar Lubbers weer vrijwel alle zetels van de zege van 1982 verloor.

Een andere vraag is of hij een goede leider was voor de vvd. Hij was in zijn gerichtheid op het publiek een soort van Wiegel, terwijl dat type politicus zijn aantrekkingskracht wat begon te verliezen. De jaren zeventig waren de tijd van politieke mobilisatie en van publieksgerichte bestuurders als Den Uyl, Wiegel en Van Agt. Onder Lubbers waaide een wind van herstructurering, bezuiniging en hard bestuur in plaats van communicatie. Daarbij kwam dat Nijpels niet beschikte over Wiegels ontspannen sociale vaardigheden en volgens Bolkestein ook nog eens geen gezag had onder de vvd-ministers in het kabinet.⁷⁶ Dat klinkt door in Nijpels' klacht achteraf, dat hij had gewild dat Gijs van Aardenne opstapte, de minister van Economische Zaken die zwaar onder vuur lag door

de parlementaire enquête naar subsidie voor de RSV-werf. Nijpels suggereerde dat Van Aardenne mede op instigatie van Wiegel was blijven zitten⁷⁷; het paste in ieder geval in Wiegels eerdere houding in dergelijke kwesties.

Nijpels kreeg bovendien te maken met de keerzijde van Wiegels succes. Wiegel had in de jaren zeventig een populair liberalisme geïntroduceerd, dat zich weinig bekommerde om het aloude liberale thema van het staatsrecht en afscheid nam van de deftigheid van Oud, Toxopeus en Geertsema. Wiegel had als minister bovendien de stabiliteit van de regering boven financiële soliditeit gesteld, en daarmee de tweede troef van het liberalisme – de claim van soberheid tegenover potverteren – uit handen gegeven. Toen Lubbers met CDA'er Onno Ruding als minister van Financiën bewees dat de liberalen voor financiële herstructurering niet echt nodig waren, bleef er niet veel over om de liberale identiteit aan vast te maken. De VVD verkeerde in de situatie waarin het CDA na Lubbers zou belanden: een populaire leider vertrok die een nieuwe aanhang had verworven maar oude waarden had laten vervagen (confessionele onder Lubbers, staatsrechtelijke en financiële onder Wiegel). Het staatsrecht raakte zozeer op de achtergrond dat Gerrit Zalm in de jaren tachtig juist lid werd van de VVD en niet D66 omdat de laatste 'zo'n juristenpartij' was.⁷⁸

Wat was de kern van het Nederlandse liberalisme? Nijpels had er geen antwoord op. Gewoon jezelf zijn klonk wel liberaal, maar dan alleen in negatieve zin: vrij van betutteling. In de jaren tachtig werkte dit niet meer. Het onzekere leiderschap van die jaren kan daarmee niet alleen de betrokken personen worden aangerekend. Het CDA maakte immers een decennium later eenzelfde ontwikkeling door: afwisselend probeerde men het met een principiële maar voor het publiek wat ongemakkelijke figuur (bij het CDA Enneüs Heerma, bij de VVD Joris Voorhoeve) en een vlotte maar weinigzeggende leider (respectievelijk Jaap de Hoop Scheffer en Ed Nijpels en Rudolf de Korte). Onder de omstandigheden viel bij deze leiders telkens vooral hun zwakke zijde op. Toen de conjunctuur weer draaide werden figuren succesvol die het onder andere omstandigheden ook moeilijk hadden gehad: de op het eerste gezicht stijve Balkenende in het CDA en de op het eerste gezicht stijve Bolkestein in de VVD. Leiderschap is tijdgebonden.

Bolkestein

Na de verloren verkiezingen van 1986 was de positie van Nijpels onhoudbaar geworden. Bolkestein viel in een fractievergadering Nijpels frontaal aan. Nijpels, die zelf ook niet tevreden was over de ontwikkeling van zijn leiderschap, vertrok

zonder slag of stoot.⁷⁹ Bolkestein werd niet zijn opvolger. Als aanstichter van de paleisrevolutie was hij omstreken en hij werd door zijn collega's ook niet als de bindende figuur gezien die nodig was. Zelf betoogde Bolkestein toen ook maar dat hij niet geschikt was als fractievoorzitter, aangezien hij van 'grondigheid' hield in plaats van 'het vluchtige oordeel' dat voor het voorzitterschap vereist was.⁸⁰ Bij verrassing werd Nijpels opgevolgd door Voorhoeve. Voorhoeve had evenals zijn voorgangers nog maar één termijn als Kamerlid gezeten voor hij fractieleider werd en zijn voornaamste troef op dat moment was dat hij het tegendeel was van wat men Nijpels nadroeg: hij was integer, had geen vijanden en stond als een typische hoogleraar voor degelijkheid in plaats van vlotheid. Enige tijd ging het goed. Er verschenen positieve stukken in de pers⁸¹ en Toxopeus meende dat Voorhoeve liet zien dat het ook anders kon dan met Wiegel.⁸²

Het probleem van de identiteit van de vvd was daarmee nog niet opgelost. Voorhoeve ging de confrontatie met Lubbers aan, maar in het tweede kabinet-Lubbers was vice-premier De Korte, die gold als politiek leider van de vvd, niet opgewassen tegen de premier. Dat de vvd nog zoekende was, bleek overduidelijk toen het in 1989 tot een confrontatie kwam met het kabinet. Toen het kabinet als onderdeel van milieumaatregelen het reiskostenforfait wilde afschaffen, haakte de vvd af. De betrokken ministers Neelie Smit-Kroes en Nijpels stonden tegenover de fractie in een kwestie die als typisch maar ook wat clichématig vvd-thema kon gelden (blij dat ik rij). De zaak leek geen kabinetscrisis waard en was meer aanleiding dan oorzaak. De vvd wilde af van de CDA-dominantie, maar dat ging zo onhandig dat de partij bij de volgende vervroegde verkiezingen van 27 naar 22 zetels ging, zodat ook een belangrijk deel van de winst van Wiegel nu was verdwenen.

Wat op het moment zelf een ramp was voor de partij, bleek op termijn *a blessing in disguise*. Het partijbestuur dwong Voorhoeve al in 1990 tot aftreden. Hij werd al niet beschouwd als aansprekende figuur en stemmentrekker, maar zonder verkiezingsnederlaag had dat nog geen gevolgen behoeven te hebben. Zijn onhandige optreden in de kabinetscrisis deed de deur dicht. Zelf was hij niet speciaal uit op de val van het kabinet. Dat het toch zover kwam, vestigde de indruk dat hij noch over een eigen lijn, noch over gezag beschikte. Er volgde nog een algemene ledenvergadering waarin alle frustraties van de mislukte jaren tachtig naar buiten kwamen. Symbolisch was dat dit ook een dieptepunt voor Wiegel persoonlijk was. Hij trachtte in de vergadering olie op de golven te gieten, maar kreeg geen gehoor, iets wat hem nog nooit was overkomen.⁸³

Woedend vertrok hij, het was het einde van de dominantie van Wiegel. Vanaf nu was zijn machtspositie niet meer vanzelfsprekend.

De nieuwe fractievoorzitter was door het partijbestuur op het schild gehesen, maar Bolkestein, die zich nu blijkbaar wel geschikt achtte voor de functie, bleef op de vergadering buiten de ruzie. Het wilde niet zeggen dat zijn positie meteen onaantastbaar was. De bezwaren van stijfheid en afstandelijkheid golden nog steeds. Bij zijn eerste algemene beschouwingen bracht hij het er als fractievoorzitter in de Kamer ook niet best vanaf. Tegen Lubbers kon hij toen nog niet op. Maar in tegenstelling tot zijn voorgangers kreeg hij de tijd om te groeien in zijn rol. De vvd had de rumoerige ledenvergadering net achter de rug en bevond zich op een dieptepunt qua zetelaantal. Vanaf nu zou de weg omhoog leiden. In de oppositie kon de partij haar identiteit hervinden. Zoals onder Oud en Wiegel drukte ook nu de leider daarop een groot stempel. Voor het eerst sinds Oud maakte de vvd met Bolkestein intellectueel indruk. Achteraf is vooral het thema van asielzoekers, allochtonen en integratie blijven hangen, maar hij begon ook over Europese integratie, ontwikkelingssamenwerking en wat toen het Poldermodel ging heten. Met zijn standpunten bepaalde hij het debat en dat legde de vvd geen windeieren: bij de verkiezingen van 1994 won ze negen zetels. Bolkesteins positie was net als die van andere leiders pas definitief gevestigd na een verkiezingsoverwinning. Nu zat hij vast in het zadel.

Zelf zei hij dat hij Wiegel als voorbeeld nam in het agenderen van politieke kwesties, maar meer dan met Wiegel vertoont hij overeenkomsten met Oud. Evenals Oud is hij een afstandelijke man die imponeert, geen meeslepende maar wel een overtuigende spreker, en iemand voor wie de partij vooral voertuig voor politiek is, geen sociale omgeving. Wiegel koos voor de partij van de mensen bij wie hij zich thuis voelde, voor Bolkestein was dat van weinig belang. Ook is, net als bij Oud, Bolkesteins positie op intellectuele uitstraling gebaseerd. Bolkestein zelf noemt Oud zelden. Hij was in zijn jeugd eerder een aanhanger van Drees en dacht bij zijn pogingen tot een politieke loopbaan eerst aan de pvda – zoals trouwens Oud ook had gedaan. Omdat hij zich vooral tegen de erfenis van de jaren zestig en zeventig richtte, lag het wel voor de hand dat hij bij de vvd uitkwam. Net als Oud zou hij na een kortstondige ministersloopbaan voor de Kamer kiezen, waar hij tussen 1994 en 1998 furore maakte als de leider van een regeringspartij die oppositie voerde. Naast een reeks andere studies deed hij rechten en hij staat daarmee, na Wiegel, weer in de traditie van de vvd, waar vrijwel alle leiders jurist zijn van opleiding. Hoewel Bolkestein zich, in tegenstelling tot Oud, niet speciaal met de positie van de Kamer bezighield, paste hij met zijn uitstraling en manier van redeneren uitstekend in de traditie

van de vvd. Met zijn stijl was het moeilijk voorstelbaar dat hij bij een van de andere grote partijen een vooraanstaande positie zou hebben bereikt.

Nijpels, Voorhoeve en De Korte slaagden er niet in een stempel op de partij te drukken. In concrete zaken waren ze succesvol of minder succesvol, electoraal had Nijpels kortstondig succes, maar op de lange termijn veranderden ze weinig aan de identiteit en strategie van de partij. De vvd bleef de partij van Oud en Wiegel. Veranderde dat onder Bolkestein? Bolkestein keerde zich tegen de erfenis van Nieuw Links en gaf de aanzet tot een verandering van het politieke debat in Nederland; hij was zonder twijfel na Kok de belangrijkste Nederlandse politicus van de jaren negentig. Op de korte termijn werd de vvd de partij van Bolkestein, maar hij bleef een eenling voor wie de partij een betrekkelijk willekeurig vehikel was. En toen hij achteraf de voornaamste liberale inbreng in het program van het eerste kabinet-Kok samenvatte, noemde hij zaken die hij niet zelf had geagendeerd of grotendeels geregisseerd: financieringstekort, lastenverlichting, marktwerking en infrastructuur.⁸⁴ Wel werden deze zaken toen veel meer dan onder Lubbers als het eigendom van de vvd beschouwd. Bolkesteins verdienste was dat hij het liberalisme nieuw zelfvertrouwen en een duidelijk gezicht had gegeven. Hij had bovendien een gelukkige hand met de keuze van de minister van Financiën. Nadat Kok als vice-premier Financiën had beheerd, was het politieke gewicht ervan al toegenomen en Gerrit Zalm bouwde dat verder uit. Meer dan in de jaren zeventig en tachtig, toen beheersing van de uitgaven minder centraal stond, werd Financiën het hart van de politiek, en de minister de tweede coördinerende figuur in het kabinet na de premier. Onder Den Uyl, Van Agt en Lubbers behoorde de minister van Financiën tot dezelfde partij als de premier. Onder het derde kabinet-Lubbers kwam er een omslag toen Kok aantrad op dat ministerie en het politieke gewicht ervan accentueerde. Daarna kwam het in handen van de vvd. Het is naast Bolkesteins agenderende rol de tweede reden voor de revival van de vvd.⁸⁵

Zo werd opnieuw de kwadratuur van de cirkel bereikt die Wiegel al eerder had gevonden: gouvernementeel en oppositioneel tegelijkertijd. Electoraal was het een gouden strategie. In 1998 behaalde de vvd haar hoogste score ooit: 38 zetels. Kok bleef premier en Bolkestein vertrok op het hoogtepunt. Hij meende dat hij de partij goed achterliet: 'Ik ben ervan overtuigd dat we op den duur de grootste partij van Nederland worden, mits we het spel goed blijven spelen.'⁸⁶ Anders dan Oud en Wiegel bleef hij tamelijk onthecht staan tegenover de vvd en de Nederlandse politiek. Op de vraag waarom hij lid werd van de vvd, antwoordt hij: 'Omdat ik lid van de Tweede Kamer wilde worden en lidmaatschap van de vvd was daar een vereiste voor.'⁸⁷ Een diepe verbondenheid

spreekt daar niet uit. Zijn motief was vooral strijd tegen de erfenis van het kabinet-Den Uyl. Minder dan Wiegel of Oud heeft Bolkestein zijn stempel op de partij gezet. Een nieuw electoraal hoogtepunt en nieuwe uitstraling, dat wel, maar Bolkestein bekliefde minder dan Oud en Wiegel.

Epiloog

De jaren zeventig waren voor de vvd laat afgelopen. Bolkestein was de politiek ingegaan om te strijden tegen Nieuw Links en de erfenis van Den Uyl. Zelfs Rutte was nog om die reden lid geworden van de vvd: 'Ik raakte geïnteresseerd in politiek doordat er bij mij thuis veel gesproken werd over het kabinet-Den Uyl, daar waren we gewoon tegen.'⁸⁸ Bij Bolkesteins afscheid uit de Nederlandse politiek werd er in 1998 nog eens aan herinnerd dat hij altijd 'geërgerd bleef over de jaren zeventig'.⁸⁹ In de partij was de relatie met dat decennium nogal ambivalent. In een bespreking van een essaybundel van Bolkestein wees de liberale socioloog Jacques van Doorn in 1990 op de 'stijlverwantschap' tussen het door Bolkestein gewraakte Nieuw Links en 'het wiegeliaanse moment' in de vvd: 'jong elan, grote woorden en bewuste polarisatie en de daarmee gepaard gaande versimpeling van het politieke debat'.⁹⁰ Wiegel bleef altijd licht nostalgisch terugblikken naar de jaren zeventig, weliswaar de tijd van verfoeide linkse dominantie, maar ook het moment van zijn doorbraak en die van het liberalisme. Bolkestein kwam veel later op het politieke toneel dan Wiegel, maar hij behoort tot dezelfde generatie. Hoewel Bolkesteins afstandelijke stijl sterk afweek van die van Wiegel en hij zich van hem losmaakte na hem aanvankelijk als voorbeeld te hebben beschouwd, bleef de schaduw van de jaren zeventig over de partij hangen.

Wiegel had de Fortuyn-revolte van 2002 als politicus van de oude generatie aanvankelijk nog zonder kleerscheuren doorstaan. Een lichte flirt met Fortuyn had hem toen nog bijna kandidaat-premier gemaakt. Pas met de verkiezing door de leden van de lijsttrekker in 2006 veranderde dat echt. Kort daarvoor, op 3 maart 2006, hield Wiegel, die door fractieleider en zijn vroegere medewerker Jozias van Aartsen ook toen min of meer was gelanceerd als kandidaat-premier, een lezing in Groningen. Onbesuisd viel hij minister Alexander Pechtold van coalitiepartner D66 aan. Het viel geheel verkeerd en toen Van Aartsen na de verloren gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart vertrok als fractievoorzitter was duidelijk dat het boek voor Wiegel nu ook echt gesloten was.

De partij van Wiegel beleefde een onrustige tijd. Na de moord op Fortuyn en de desastreus verlopen verkiezingen ruimde Hans Dijkstal het veld, de leider die het stokje van Bolkestein in 1998 had overgenomen en die door de populist Fortuyn compleet op het verkeerde been was gezet. De verkiezingsnederlaag werd de verzoenende linkse liberaal die zich met Paars identificeerde in de schoenen geschoven: had hij niet net als Bolkestein oppositie binnen de coalitie moeten voeren? Had de vvd niet een 'rechtser' profiel nodig? Het is de vraag of een andere leider veel had uitgemaakt: de alternatieven voor Dijkstal vanaf 2002 hadden dezelfde achtergrond als hij. Terwijl de pvda na de monster-nederlaag van 2002 overstapte op een jonge mediagenieke leider die vooral wilde luisteren, bleef de vvd vertrouwen op door de wol geleverde bewindslieden uit Paars. Het was begrijpelijk omdat het verwijt van regentendom in 2002 veel meer aan de pvda gericht was dan aan de vvd, die trouwens sinds 1977 eigenaardig genoeg wel veel langer in de regering had gezeten.⁹¹

De oud-ministers Van Aartsen en Zalm, die elkaar het leiderschap betwistten, waren een deftige debater en een gedegen bestuurder. In het populistische post-2002 tijdperk hadden zij het moeilijk. Als politiek leider en vice-premier stelde Zalm zich te passief op en hij bleef vooral de minister van Financiën. Van Aartsen had als debater in de Kamer aanvankelijk succes, maar kon het tij toch niet keren en legde het bijltje erbij neer na de verloren gemeenteraads-verkiezingen van 2006. In de brief waarmee hij vervolgens bekendmaakte na de verkiezingen niet meer terug te keren in de Kamer, legde hij uit wat het probleem van de vvd was. 'Vanaf haar oprichting woedt binnen de vvd, dan weer onderhuids, dan weer aan de oppervlakte, de richtingstrijd tussen een naar populisme neigende stroming (no-nonsense, belastingverlaging, orde) en een vrijzinnige stroming (vrijheid, rechtsstaat, internationale gerichtheid, onderwijs). Alle aanvoeders, van Stikker en Oud tot mijzelf, hebben ernaar gestreefd die stromingen te verbinden. Hoe meer dat lukte – veelal afhankelijk van de steun daarvoor binnen de partij – des te beter het resultaat voor de vvd. Zie het succes van Hans Wiegel, zie het uiteindelijke succes van Frits Bolkestein. De vraag is of dat in de politieke realiteit van nu nog mogelijk is. Het beeld dat in de lijsttrekkerscampagne is ontstaan, heeft die verbindende rol moeilijker gemaakt.'⁹²

Het is een pakkende voorstelling van zaken, die echter wel werd ingegeven door de situatie anno 2006. Inderdaad kan men naast de vrijzinnige inslag bij de vvd al vroeg sterke electorale overwegingen waarnemen. In de ruzie tussen Stikker en Oud overwoog voor de laatste wellicht meer de stemming in de partij dan onder het electoraat, maar in de polarisatie tegenover de pvda die

culmineerde in de verkiezingszege van 1959 speelden electorale overwegingen een belangrijke rol. Sterker nog was dit natuurlijk het geval vanaf Wiegel. Na hem was bij iedere lijsttrekker de vraag of hij verkiezingen kon winnen cruciaal, in feite zelfs doorslaggevend. Dit werd nooit uitgevochten als een 'richtingenstrijd', omdat de keuze bepaald werd door het potentiële electorale succes van de lijsttrekker, niet door zijn politieke lijn. De vvd streed ogenschijnlijk vooral over personen, maar de keuze voor een lijsttrekker was in de praktijk ook een keuze voor een politieke lijn, omdat de lijsttrekker daaraan invulling kon geven. Onder achtereenvolgens Oud, Wiegel en Bolkestein was een zeker conservatisme alleen al vanwege de respons onder de kiezers onomstreden. Daarmee is dus de strijd over personen meer dan een strijd over personen alleen geweest, maar groeide die door het primaat van het electoraat niet uit tot een richtingenstrijd. Dit primaat leidde bijvoorbeeld in 1982 tot de keuze van de 'linkse' Nijpels tot fractievoorzitter,⁹³ aangedragen door Wiegel die conservatiever was maar in Nijpels een stemmentrekker zag. Nog Bolkestein steunde om die reden aanvankelijk Rita Verdonk, maar in haar geval was wel heel duidelijk dat het nu meteen om meer ging dan om personen.

Dit is het gevolg van de ontwikkeling sinds 2002. Opeens verscheen er met Fortuyn een serieus te nemen concurrent ter rechterzijde, die niet gouvernementeel was, zoals de vvd altijd was geweest, maar alléén oppositioneel. Pas nu was er het regelrechte populisme dat Van Riel al omstreeks 1970 had zien aankomen, maar dat Wiegel toen had verbonden met een gouvernementele houding. Het verzet van Wiegel en Bolkestein tegen de jaren zeventig was in 2002 opeens passé. Het duurde even voordat de consequenties ervan werkelijk doordrongen tot de vvd, maar bij de lijsttrekkersverkiezing door de leden in 2006 was het zover. Rutte tegenover Verdonk, het was meer dan een personenstrijd. Als het al niet een strijd was over de politieke lijn, dan toch in ieder geval over de vraag of de vvd een rustige, op het centrum gerichte partij zou zijn, ook al zou dat verlies aan zetels betekenen, dan wel een dynamische maar onvoorspelbare partij die het populisme van rechtse afsplitsingen of alternatieven de wind uit de zeilen wilde nemen, ook al betekende dat polarisatie in de politiek en afscheid van de lange traditie van bestuurderspartij.

Het lijkt er sterk op dat deze keer de problemen van de partij niet door alleen een sterke leider kunnen worden opgelost, hoe hard er ook alom om leiderschap wordt geroepen. Eerst moet de vraag beantwoord worden of de partij van Oud en Wiegel behoud van identiteit kan blijven verbinden met een primaat van het electoraat.

Zwevende kiezers, zwevende partijen

Electorale trends*

URI ROSENTHAL

Constanten en veranderlijken

Op woensdagavond 22 november 2006, toen de stemmen voor de Tweede Kamerverkiezingen waren geteld, sloeg de paniek bij veel vvd'ers toe. De partij haalde niet meer dan 22 zetels. Sommigen zeiden dat het partijbureau de uitslagenavond met vooruitziende blik in Madurodam had georganiseerd. Ze herinnerden zich niet dat lijsttrekker Frits Bolkestein acht jaar terug, in 1998, in datzelfde Madurodam stormachtig door de vvd-aanhang was toegejuicht voor de 38 zetels die de partij bij de Kamerverkiezingen mocht inboeken. Laat staan dat ze wisten dat de vvd wel eens eerder naar 22 zetels was teruggeworpen. Bij de verkiezingen van 1982 haalden de liberalen maar liefst 36 zetels. Vier jaar later waren er daar nog 27 van over, en in 1989 viel de vvd met 22 zetels terug naar het niveau van begin jaren zeventig.

In dit turbulente eerste decennium van de eenentwintigste eeuw is het collectieve geheugen in de vvd zwak ontwikkeld. Nog slechts weinigen hebben eigen herinneringen aan de eerste decennia van de geschiedenis van de vvd en de electorale en parlementaire ontwikkelingen uit die tijd. De almaar toeneemende intensiteit en visuele zeggingskracht waarmee politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen tegenwoordig tot ons komen, dringen de historische feiten naar de achtergrond. De electorale trends in het vvd-electoraat over een lange periode getuigen in elk geval van zowel constanten als veranderlijken. Daarin verschilt de vvd niet van de andere grote partijen in ons land. De veranderlijken spreken natuurlijk meer tot de verbeelding. Als die de partij ten goede komen, leidt dat tot euforische ideeën over voortdenderende groei. Ik heb daar zelf in

* Dank is verschuldigd aan Henk Vonhoff voor zijn commentaar op de conceptversie van dit hoofdstuk. Tevens dank aan Joan Arensman voor het leveren van inhoudelijk commentaar. Dank aan Ingrid Jansen voor de assistentie bij de voorbereiding.

de periode-Bolkestein ook enige momenten last van gehad. Is er daarentegen sprake van een forse krimp van het vvd-electoraat, dan bestaat al gauw de neiging om daarin het begin van het einde te zien. De turbulentie van nog recenter datum levert ook weer dat soort geluiden op, maar de vvd heeft wel vaker voor hete vuren gestaan.

Voordat de constatering van constanten en veranderlijken als een doodoener wordt afgedaan, is het goed om op te merken dat er in de wereld sommige democratische stelsels zijn waar het electorale landschap aanzienlijk vlakker is dan bij ons, en dat er landen zijn waar de turbulentie heviger is dan bij ons. Bovendien geldt dat er in ons land uiteraard een paar politieke partijen zijn die over lange periodes een vrijwel permanente, zij het geringe omvang hebben gehad. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kleine christelijke partijen, ook al mag de ChristenUnie zich momenteel verheugen in een aardige electorale groei. Het geldt ook aan de linkerkant van het politieke spectrum voor GroenLinks, ook al heeft die partij de afgelopen jaren haar electorale aandeel zien slinken.

vvd tweederangs in politicologisch onderzoek

Het is niet goed mogelijk de electorale trends over de volle zestig jaar van het bestaan van de vvd gedetailleerd te beschrijven en te analyseren. Allereerst ontbreken voor de eerste twintig jaar relevante achtergrondgegevens. Hiervoor staan ons alleen algemene bevindingen over de electorale positie van de vvd ter beschikking. De literatuur over de partij in die periode jaar richt zich vooral op de partij als zodanig en de hoofdrolspelers. In beschrijvingen en analyses is het electoraat volgend.¹ Vanaf de jaren vijftig komen er peilingen van de politieke voorkeuren van de Nederlandse burgers.² Maar het grootschalige politicologische onderzoek van de Nederlandse kiezer – diens kiesgedrag, sociale achtergrond en beweegredenen voor zijn stemgedrag – heeft pas een aanvang genomen in de tweede helft van de jaren zestig. Een obstakel bij het beschrijven en analyseren van electorale trends over de afgelopen veertig jaar is dan weer dat de onderzoeken van opeenvolgende verkiezingen pas na verloop van tijd vergelijkbare gegevens opleveren. Maar dan is er vervolgens een extra obstakel. Degenen die de databestanden in het zogeheten Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) hebben bewerkt en verwerkt, hebben nogal eens verschillende paden bewandeld waardoor de systematische vergelijking van de uitkomsten van verkiezingen bemoeilijkt wordt.³

Ten slotte is het opvallend dat de vvd in de publicaties van het NKO in het algemeen stiefmoederlijk bedeed is. Onder de Nederlandse politicologen was

het partijpolitieke hemd nu eenmaal nader dan de rok, en dat is het nog steeds. De belangrijkste bijdragen aan het kiezersonderzoek zijn steeds afkomstig geweest van politicologen aan de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Leiden en de Vrije Universiteit (vu). In de eerste twee onderzoeksgroepen waren en zijn vooral pvda'ers te vinden, aan de vu een mengeling van linkse en confessionele academici. Het aantal onderzoekers van kiesgedrag die een bijzondere belangstelling voor de vvd en het liberale electoraat aan de dag leggen, was en is gering. Wie erop let, ziet in veel publicaties een bijna vanzelfsprekende verwaarlozing van de ontwikkelingen binnen het vvd-electoraat. Als vanzelf gaat de aandacht in wat meer specifieke beschouwingen vooral uit naar de pvda, met de confessionele partijen en later het cda als goede tweede. De vvd hangt er een beetje bij.

Electorale trends: algemeen

De vvd heeft bij Tweede Kamerverkiezingen vanaf het allereerste begin ups en downs gekend (zie tabel 1). Zij is sinds haar oprichting in 1948 ruim drie decennia gestadig gegroeid – zij het dat er geringe dalingen waren in 1956, 1971 en 1981, en een steviger verlies in 1963. In de jaren tachtig van de vorige eeuw waren er heftige fluctuaties. In de jaren negentig kon de vvd zich verheugen in een forse groei. In het eerste decennium van deze eeuw viel de partij terug naar het niveau van begin jaren zeventig en einde jaren tachtig. Begin jaren zeventig was er sprake van een tussenfase in een proces van stevige groei. Einde jaren tachtig had de partij te kampen met een kortstondige, diepe terugval, die begin jaren negentig meer dan goed gemaakt werd.

De winst- en verliesrekening van de vvd door de tijd heen kan allereerst worden opgemaakt aan de hand van een aantal eenvoudige constatering. De vvd heeft steeds bij verkiezingen gewonnen dankzij a) een krachtige oppositie; b) onomstreden leiderschap gekoppeld aan het bepalen van de maatschappelijke en politieke agenda; en c) als variant daarvan gevestigd en langdurig leiderschap. Daarentegen moesten doorgaans verliezen worden geïncasseerd als de partij regeringsverantwoordelijkheid had gedragen. Dit gold in het bijzonder wanneer de vvd een coalitie vormde met confessionele partijen – later het cda – en in die coalitie de tweede viool moest spelen. Interne conflicten, bijvoorbeeld in de Tweede Kamerfractie of tussen liberale bewindspersonen, hebben ook steeds slechte scores bij de verkiezingen in de hand gewerkt. Een andere, hiermee samenhangende factor was omstreden leiderschap en, ook hier als een variant

Tabel 1. Zeteltal Tweede Kamerverkiezingen VVD, 1948-2006

verkiezingsdatum	Stemmenpercentage	zetelaantal
7 juli 1948	7,95	8
25 juni 1952	8,83	9
13 juni 1956	8,77	13*)
12 maart 1959	12,21	19
15 mei 1963	10,29	16
15 februari 1967	10,73	17
28 april 1971	10,34	16
29 november 1972	14,45	22
25 mei 1977	17,95	28
26 mei 1981	17,32	26
8 september 1982	23,08	36
21 mei 1986	17,41	27
6 september 1989	14,57	22
3 mei 1994	19,96	31
6 mei 1998	24,69	38
15 mei 2002	15,44	24
22 januari 2003	17,91	28
22 november 2006	14,67	22

*) In 1956 ging het aantal Tweede Kamerzetels van 100 naar 150.

daarvan, nog niet gevestigd leiderschap. Recentelijk moet daaraan worden toegevoegd dat de tweespalt tussen de winnaar en verliezer van een interne lijsttrekkersverkiezing de forse verkiezingsnederlaag van november 2006 heeft bevorderd.

Wat vvd-kiezers niet willen

Begin jaren zestig: interne spanningen

Laten wij deze constateringën voorzien van data, cijfers en namen. Na een prachtig resultaat bij de verkiezingen van 1959 lijdt de vvd voor het eerst in haar bestaan een stevig verlies bij de verkiezingen van 1963. Dat gebeurt nadat de partij, afgezien van een gering aandeel in het kabinet-Drees-Van Schaik en

het eerste kabinet-Drees (1948-1952), voor het eerst herkenbare regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. Die regeringsverantwoordelijkheid deelt ze met de drie confessionele partijen uit die tijd: de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). De vvd is, ondanks het vice-premierschap van Henk Korthals, de onmiskenbare junior partner. Ze heeft slechts drie ministers en de zware portefeuilles in het kabinet, onder leiding van de populaire Jan de Quay, zijn alle in handen van confessionele bewindspersonen. De vvd heeft de grootst mogelijke moeite om één lijn te trekken in de kwestie Nieuw-Guinea.⁴ Ze wordt bovendien geteisterd door rivaliteit tussen de voorzitters van de Tweede en Eerste Kamerfracties: de grote man van de partij in zijn nadagen, Pieter Oud, en Harm van Riel. Een confrontatie met de 'eigen' minister van Defensie Simon Visser, die onhandig omspringt met een op zichzelf onbetekenend schandaaltje, zet de zaak op scherp. Aldus het ongunstige gesternte waaronder de vvd de verkiezingsstrijd van 1963 in gaat: deelname aan een door anderen gedomineerd coalitiekabinet, interne spanningen en het vertrek van *founding father* Oud. Het algemeen aanvaarde lijsttrekkerschap van minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus kan dit niet compenseren.

Jaren tachtig: betalen voor de coalitie met het CDA

Zware verkiezingsnederlagen blijven de vvd daarna bespaard tot de tweede helft van de jaren tachtig. Na een ongekende sprong voorwaarts bij de verkiezingen van 1982 verliest de partij in 1986 bijna zes procentpunt (in zetels van 36 naar 27) en bij de vervroegde verkiezingen van 1989 weer bijna drie procent: terug naar 22 zetels. In zeven jaar tijd verliest ze bijna veertig procent van het vvd-electoraat. Het zijn zeven jaren die geheel volgens het stramien van de verliesfactoren verlopen. De vvd zit in een coalitieregering met het CDA onder leiding van Ruud Lubbers. Die trekt bij de verkiezingen van 1986 de premierbonus naar zich toe. Het CDA wint fors, van 45 naar 54 zetels. Joop den Uyl voert voor de laatste maal de pvda aan en verzilvert de oppositie tegen het eerste kabinet-Lubbers: vijf zetels winst (52 zetels). Ondanks een ongekend groot aandeel in het kabinet – zes van de veertien ministers – moet de vvd in het eerste kabinet-Lubbers het initiatief grotendeels aan de CDA-bewindspersonen laten. Het 'Akkoord van Wassenaar' tussen werkgeversvoorzitter Chris van Veen en vakbondsleider Wim Kok, dat de bitter noodzakelijke financieel-economische sanering van het land bevestigt, straalt af op het CDA-duo Lubbers en Jan de Koning. De vvd gaat zwaar gebukt onder de uitkomsten van de

parlementaire enquête naar het rsv-drama, die vice-premier en minister van Economische Zaken Gijs van Aardenne het akelige predicaat aangeschoten wild oplevert en bovendien spanningen in de Tweede Kamerfractie genereert. Krachtige bewindspersonen als Frits Korthals Altes (Justitie) en Neelie Smit-Kroes (Verkeer en Waterstaat), en ook de vooral buiten de vvd populaire minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer Pieter Winsemius kunnen daar niet tegen op. Daarbij komt dat de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, Ed Nijpels, door zijn manier van doen tot in de eigen fractie veel verzet wekt. Zijn naam valt ook in een aantal affaires; wij zouden sommige nu mediahypes noemen. Vanwege zijn eclatante electorale succes vier jaar eerder voert hij in 1986 toch weer de lijst aan. Om hem heen stellen partijprominenten echter zijn leiderschap ter discussie. Ook al komt het niet in de openbaarheid, het bevordert nu niet bepaald de synergie in de maanden voorafgaand aan de verkiezingen.⁵ Het staat alles bij elkaar garant voor een electorale nederlaag in mei 1986: weer de tweede partij in een coalitie met het CDA, spanningen in de Tweede Kamerfractie en een omstreden lijsttrekker. Het is eigenlijk vragen om een afstraffing.

Drie jaar later, in 1989, valt de vvd terug naar minder dan vijftien procent van de uitgebrachte stemmen; goed voor niet meer dan 22 zetels – evenveel als in 1972. Alleen was het toen feest vanwege een prachtig resultaat, en nu het begin van de definitieve politieke afrekening met fractievoorzitter en lijsttrekker Joris Voorhoeve. Ook de verkiezingsnederlaag van 1989 kondigt zich langs de inmiddels bekende lijnen aan. De vvd doet ondanks het slechte resultaat bij de verkiezingen van 1986 toch weer mee in een coalitiekabinet onder leiding van Lubbers. De numerieke en machtsverhoudingen tussen de regeringspartners zijn veranderd ten gunste van het CDA. Was de verhouding in het eerste kabinet-Lubbers 5:4, nu is die 2:1. De vvd zal dat vervolgens drie jaar lang weten. Vice-premier Rudolf de Korte wordt door Lubbers herhaaldelijk geschoffeerd. De coalitie gaat gebukt onder voortdurende spanningen – niet alleen door toedoen van Lubbers, maar ook door de vvd zelf. De liberalen vinden na de slecht verlopen verkiezingen het zogeheten ‘duolisme’ uit: twee kapiteins op één schip – vice-premier De Korte en de nieuwe fractievoorzitter Voorhoeve. Zij kunnen het redelijk goed met elkaar vinden, maar geen van tweeën heeft het in ‘eigen kring’ echt voor het zeggen. Het botert niet tussen de liberale ministers in het kabinet, en in de Tweede Kamerfractie heeft Voorhoeve het lastig. Coalitiepartner CDA en oppositiepartij PVDA profiteren ervan. Het loopt uit op de beruchte kabinetscrisis over het reiskostenforfait. Binnen het liberale smaldeel in het kabinet heerst tweespalt en de Tweede

Kamerfractie weet zich geen raad met de harde lijn van premier Lubbers en minister van Financiën Onno Ruding. Tot verbijstering van Voorhoeve is het begin mei 1989 binnen de kortste keren afgelopen met het tweede kabinet-Lubbers.

Ook is aan alle voorwaarden voor een verkiezingsnederlaag voldaan: een periode waarin de vvd in de coalitie als het kleine broertje wordt behandeld; spanningen in de Tweede Kamerfractie en tussen bewindspersonen onderling; spanningen tussen de fractie en de eigen bewindspersonen; en ten slotte alweer een lijsttrekker die in de voorafgaande jaren mede debet was geweest aan de zwakke politieke prestaties van de vvd. In deze sfeer past ook de teleurstelling bij de achterban en een deel van het electoraat, wanneer Hans Wiegel vlak voor de verkiezingen van 1989 de spanning over een terugkeer naar de landspolitiek hoog opvoert en vervolgens op een massaal bezochte bijeenkomst in Bleiswijk nalaat het verlossende woord te spreken.⁶ Winst bij de verkiezingen zou een mirakel zijn geweest. De nederlaag past in het stramien van wat stemmers op de vvd nu eenmaal niet willen.

Het einde van de paarse coalitie: 'De puinhopen van Paars'

Het gaat bij de verkiezingen van 15 mei 2002 weer grondig mis.⁷ Na het unieke succes van 1998 – bijna veertig zetels – valt de vvd zowat terug naar het laagst denkbare niveau: ze haalt 24 zetels. Uiteraard heeft de zware verkiezingsnederlaag in dat jaar alles te maken met de frontale aanval van Pim Fortuyn sinds de herfst van 2001 op de achtjarige paarse coalitie van de vvd, de pvda en d66, onder het motto: 'De puinhopen van Paars'.⁸ Fortuyn attaqueert vooral de pvda, maar ook de vvd krijgt als onderdeel van het establishment rake klappen. Lijsttrekker Hans Dijkstal is niet bij machte zich te verweren. De mentale klap is te groot. Jarenlang heeft hij zich rijk gerekend aan florissante peilingen (zie tabel 2). Nog op het congres van de partij in Assen in mei 2000 heeft hij maar één vastomlijnd concept: vooral niet bewegen, dan komen de kiezers vanzelf naar ons toe.

Hoe wreed kan de opkomst van een ongrijpbare criticaster uit Rotterdam zijn. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 speelt Fortuyn de pvda en de vvd in Rotterdam volledig van de mat. In het televisiedebat laat op die avond tussen de lijsttrekkers voor de Tweede Kamerverkiezingen die over twee maanden worden gehouden blijkt niet alleen pvda-lijsttrekker Ad Melkert maar ook Dijkstal niet in staat zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. Een gelukwens aan Fortuyn kan er nauwelijks vanaf. De

Tabel 2. Peilingen TNS-NIPO 2000 april-december 2000

	zetelverdeling Tweede Kamer, mei 1998		peiling april 2000		peiling juni 2000		peiling sep. 2000		peiling dec. 2000	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
PVDA	29,0	45	27,1	42	26,7	42	27,6	43	26,3	41
VVD	24,7	38	26,0	40	26,1	41	25,6	40	26,6	42
CDA	18,4	29	18,4	29	18,8	29	18,2	29	18,9	30
D66	9,0	14	7,0	11	6,2	9	6,7	10	6,1	9
GroenLinks	7,3	11	8,8	13	9,1	14	8,6	13	9,1	14
SP	3,5	5	4,0	6	4,2	6	4,4	7	4,4	6
SGP	1,8	3	2,0	3	1,6	2	1,6	2	1,7	2
RPF	2,0	3								
GPV	1,3	2								
Christen- Unie			3,5	5	4,4	6	3,7	5	4,0	6
Centrum- Democraten	0	0	1,2	1	1,2	1				

ontluisterende beelden van het debat drukken tot aan de verkiezingen hun stempel op de campagne van de VVD. Op 15 mei incasseert het CDA de winst van acht jaar oppositie. Onder aanvoering van Jan Peter Balkenende beweegt het in een stil bondgenootschap met Fortuyn handig mee met diens aanval op de paarse partijen. Balkenende schuwt daarbij grote woorden niet. Hij heeft het over de noodzakelijke 'wederopbouw van Nederland' – een term die tot dan toe gereserveerd was voor de periode na een verwoestende oorlog.⁹

De verliesmechanismen bij de Kamerverkiezingen van 2002 hebben een iets andere strekking dan bij voorgaande electorale fiasco's. In 2002 betaalt de VVD de prijs voor acht jaar bestuurlijke verantwoordelijkheid in een regering die het vooral ten tijde van het tweede kabinet-Kok moet hebben van de nauwkeurige uitvoering van gedetailleerde regeerakkoorden. De coalitiepartijen in de Tweede Kamer hebben amper enige armslag. Van reguliere parlementaire controle op het regeringsbeleid is nauwelijks sprake. Tegenmacht wordt in de marge van en buiten de reguliere parlementaire activiteiten ontplooid: enquêtecommissies (Bijlmerramp), onderzoeken (Srebrenica) en de opkomst van vele toezichtsorganen.¹⁰ Logisch dat de grote regeringspartijen – de PVDA én de VVD – de wind van voren krijgen. Het is niet zo dat de liberalen in de paarse coalitie helemaal niet aan hun trekken komen. Maar op enkele zeer omstreden punten,

zoals het asielbeleid, moet de vvd vergaande compromissen sluiten. Voor het overige valt de partij onder het regiem van Dijkstal vooral stil. Het is gedaan met de compenserende bewegingen van zijn voorganger Bolkestein, die op een eigenzinnige manier in en buiten het parlement belangrijke onderwerpen op de agenda zette. In turbulente tijden en geconfronteerd met provocatieve uitdagingen maakt dat de vvd bijzonder kwetsbaar. Partijvoorzitter Bas Eenhoorn en Dijkstal liggen dan ook voortdurend met elkaar in de clinch. Eenhoorn dringt aan op actie en 'Jip en Janneke'-achtige communicatie. Dijkstal is wars van wat hij als plat populisme ziet. Tekenend is dat hij na de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 zich zo ongeveer als enige aan de afspraak houdt de campagne stop te zetten; de nieuwlichters van diens partij – de Lijst Pim Fortuyn (LPF) – houden zich er totaal niet aan. De diagnose komt ook nu uit op bekende constatering: beperkte bewegingsruimte in een geleidelijk versleten geraakte regeringscoalitie; spanningen binnen het liberale kamp, onder meer tussen de lijsttrekker en de voorzitter van de partij; en een lijsttrekker die in toenemende mate in *splendid isolation* opereert.

November 2006: 'geur van verdeeldheid'

Ten slotte in deze reeks van liberale tegenslagen de verkiezingen van 22 november 2006. Na in 2003 weer opgeklauterd te zijn naar bijna achttien procent (28 zetels), haalt de vvd in november 2006 nog slechts zo'n vijftien procent (22 zetels). Dat is eenzelfde resultaat als in 1972 – alleen was er toen sprake van een klinkende overwinning – en bijna twintig jaar geleden in 1989. De verliesfactoren, die wij bij eerdere fiasco's hebben vastgesteld, zijn ook in 2006 aan de orde. Maar twee daarvan – onenigheid en nog niet gevestigd leiderschap – nemen bijzondere vormen aan.

Laten we allereerst vaststellen dat ook nu de vvd de wrange vruchten plukt van regeringsverantwoordelijkheid in het kabinet met een aanzienlijk groter cda.¹¹ Weliswaar weten de liberale bewindspersonen onder aanvoering van vice-premier en minister van Financiën Gerrit Zalm het nodige te bereiken en drukken zij volgens velen zelfs hun stempel op het regeringsbeleid van de afgelopen jaren. Maar in de verkiezingsstrijd weet het cda die successen op een geraffineerde wijze te claimen en tegelijkertijd mee te bewegen op de golven van maatschappelijke onvrede over de harde ingrepen van de confessioneel-liberale coalitie in de economie en het zorgstelsel. De vvd heeft daar niet van terug.

Veel zwaarder weegt echter de tweedracht in de partij. Net als De Korte en Voorhoeve tijdens het tweede kabinet-Lubbers in de jaren 1986-1989 doen vice-premier Zalm en de voorzitter van de Tweede Kamerfractie Jozias van Aartsen aan duolisme.¹² Maar het is nu vooral antagonistisch duolisme. Beiden willen de scepter zwaaien. Van Aartsen windt er geen doekjes om. Hij wil afstand houden tot de regering, dus ook tot het liberale smaldeel in het tweede kabinet-Balkenende. Het in mei 2005 vastgestelde *Liberaal Manifest*, dat in veel opzichten zijn stempel draagt, wordt toegeschreven naar het leiderschap van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie.¹³ Maar als eerste man van de liberalen in het kabinet beschouwt Zalm zichzelf als de nummer één. Bij tegenkanting vanuit de Tweede Kamerfractie heeft hij het gevoel dat zijn staatszaken verstoord en opgehouden worden. Als door de wol geverfde vice-premier moet hij al vaak genoeg de nog onervaren premier Balkenende corrigeren en assisteren. Ook nog eens moeten opboksen tegen de 'eigen' eerste man in de Tweede Kamer is te veel van het goede. De rivaliteit en onderlinge spanning culminereren in de mislukte poging van Van Aartsen om het leiderschap van de partij te verwerven. Op de algemene ledenvergadering in november 2004 in Noordwijkerhout blijft hij steken bij de weinigzeggende titel 'politiek aanvoerder'. Zalm kan niet nalaten te vertellen dat die titel niets te betekenen heeft. Het duolisme duurt onverminderd voort.

De interne spanningen nemen nadien alleen maar toe. Op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen treedt Van Aartsen volkomen onverwachts terug als fractievoorzitter. Willibrord van Beek neemt de honneurs voor de eerstkomende periode waar. Door de interne democratisering voorziet het tijdschema van de partij in de verkiezing door de leden van een lijsttrekker voor de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen. De strijd tussen de belangrijkste kandidaten – Mark Rutte, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en Rita Verdonk, minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie – is fel. Na enige tijd manifesteren zich twee kampen. De strijd beperkt zich niet tot de twee hoofdpersonen, want zij blijken beiden een duidelijk herkenbare achterban te hebben.

Rutte wint eind mei de lijsttrekkersverkiezingen. De strijd tussen hem en Verdonk is daarmee echter niet voorbij. Die zet zich tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen onverminderd voort. De vvd is al gehandicapt door het feit dat de verkiezingen na een kabinetscrisis in juni – de paspoortaffaire met in de hoofdrol Ayaan Hirsi Ali – met een halfjaar vervroegd zijn. Daardoor krijgt Rutte niet de tijd om zijn naams- en beeldbekendheid op peil te brengen. Van gevestigd leiderschap kan nog geen sprake zijn. Tijdens de

verkiezingscampagne, waarin de vvd eensgezind het gevecht had moeten aangaan met de andere partijen, gaat veel energie verloren aan het dempen van conflicten en aanvaringen tussen Rutte en Verdonk. Mooie resultaten in peilingen – half september 35 zetels in de politieke barometer van *NOVA* – gaan in vliegende vaart verloren.¹⁴ Oud-minister Sybilla Dekker hoort tijdens haar evaluatieonderzoek van de desastreuze verkiezingen dat de partij leed en lijdt aan een ‘geur van verdeeldheid’.¹⁵

Samengevat herkennen we als verliesfactoren in november 2006: het dragen van regeringsverantwoordelijkheid in een coalitie met het CDA, dat weer op een slimme manier de successen naar zich toe weet te halen en de vvd in de hoek drukt waar de oppositie harde klappen uitdeelt (de opgeklopte narigheden van het nieuwe zorgstelsel; de voedselbanken); de afwezigheid van gevestigd leiderschap; en manifeste tweedracht in de partij. Het is te gemakkelijk dit laatste toe te schrijven aan de verkiezingen van de lijsttrekker als zodanig. De problemen zijn veeleer voortgekomen uit onwennigheid en gebrek aan duidelijkheid over de procedures, regels en – niet in de laatste plaats – de gevolgen van winst en verlies bij die verkiezingen. Dat de winnaar bij voorbaat de verliezer de tweede plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen aanbood, had voor eensgezindheid moeten zorgen, maar werkte juist averechts.

Wat vvd-kiezers wel willen

Bij de electorale trends behoren ook de betere en zelfs euforische momenten: verkiezingen waarbij de vvd een prachtige overwinning behaalt. Dat gebeurt voor de eerste keer in haar geschiedenis in 1959, daarna twee keer achter elkaar in de jaren zeventig (1972 en 1977), vervolgens in 1982, en ten slotte in de jaren negentig (1994 en 1998).

Straffe leiding in oppositie: Oud

Na een kabinetscrisis in december 1958 is het tijdperk-Drees ten einde. De aanleiding tot de crisis was gedoe rond enkele belastingverhogingen. Een overgangskabinet onder leiding van Louis Beel bereidt vervroegde verkiezingen voor. Die hebben in maart 1959 plaats. De vvd heeft op dat moment ruim zes jaar oppositie achter de rug onder de straffe leiding van Oud. Het is bepaald niet zo dat het al die jaren pais en vree in de partij is. Oud botst begin jaren vijftig met minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker over de Nieuw-Gui-

nea-kwestie. Hij dient tot twee keer toe een motie van wantrouwen in; de laatste brengt Stikker ertoe zijn ontslag aan te bieden. Het leidt ook in de partij tot de nodige discussie.¹⁶ Maar Oud houdt het heft stevig in handen en voert vervolgens een scherpe oppositie tegen het tweede en derde kabinet-Drees. Dat gebeurt op niet mis te verstane toon, waarbij het op verschillende momenten tot felle aanvaringen komt met de premier. Het draagt bij tot de profilering van de nog betrekkelijk jonge liberale partij. Bij de verkiezingen van maart 1959 gaat de vvd van dertien naar negentien zetels (van 8,8 naar 12,2 procent) en wordt ze de derde partij, hoewel nog op grote afstand van de kvp en de pvda. De vvd springt over de arp heen, die van vijftien naar veertien zetels teruggaat. In deze tijd van verzuiling en relatief grote politieke stabiliteit is het een opmerkelijk politiek feit. De balans van de verkiezingen in 1959 is duidelijk: winst na ruim zes jaar oppositie op ferme toonhoogte; en een eerste man die weliswaar de laatste fase van zijn politieke leven ziet aankomen, maar nog steeds veel krediet ontleent aan zijn inmiddels langdurige leiderschap.

Polarisatie en 'de mensen in het land': Wiegel

In de jaren zeventig springt de vvd naar 22 zetels in 1972 en 28 in 1977. Bij die laatste verkiezingen nadert de partij de magische grens van twintig procent van het electoraat. Het is opvallend dat de vvd bij de verkiezingen van 1972 zoveel winst boekt, terwijl zij ruim vijf jaar heeft meegedaan in twee coalitie-kabinetten met de confessionele partijen: het kabinet-De Jong en het kabinet-Biesheuvel. Maar de partij heeft het geluk mee te kunnen liften op het onbehagen van Democratisch Socialisten '70 (ds'70) over de te hoge overheidsuitgaven dat zich vooral binnen het kabinet-Biesheuvel manifesteert en dat de liberalen na het vertrek van de ds'70-bewindspersonen in juli 1972 gemakkelijk naar hun hand weten te zetten. In de verkiezingsstrijd wordt de vvd verder geholpen doordat de pvda en de andere, deels nieuwe linkse partijen (zoals de Politieke Partij Radikalen; ppr), van hun kant graag de confrontatie met de vvd aangaan.

Lijsttrekker van de vvd bij de verkiezingen van 1972 is de jonge liberaal Hans Wiegel. Hij is door Haya van Someren-Downer en Molly Geertsema – met steun van Van Riel – in 1971 naar voren geschoven voor het fractievoorzitterschap in de Tweede Kamer.¹⁷ Wiegel heeft het dat eerste jaar niet gemakkelijk. De beslissing om bij de crisis in het kabinet-Biesheuvel afstand te nemen van ds'70 wordt hem niet door iedereen in dank afgenomen. Maar in 1972 ontpopt hij zich als een krachtig *campaigner*. Hij bindt de strijd aan met pvda-lijsttrekker

Den Uyl, die van zijn kant de confrontatie graag aangaat. Het is het begin van een decennium dat zich kenmerkt door polarisatie tussen links en rechts. De ontzuiling en secularisatie zetten de confessionele partijen op achterstand. De ARP houdt stand, maar de KVP en de CHU verliezen samen meer dan tien zetels. Zowel Wiegel als Den Uyl vaart er wel bij. Wiegel is ook naar vvd-begrippen nog steeds 'de jonge heer Wiegel'. Den Uyl heeft de pogingen van Nieuw Links om zich van de pvda meester te maken, vooralsnog weten te neutraliseren, maar als hij bij de verkiezingen slecht mocht scoren, zal het gauw met zijn leiderschap gedaan zijn.

Alles overziende heeft de vvd de verkiezingswinst van 1972 te danken aan deels bijzondere, deels gebruikelijke factoren. Bijzonder zijn de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de voorgaande jaren. De confessionele partijen krijgen klappen. Ze weten niet goed welke kant ze op moeten. De vvd kan zich aan de rechterkant profileren, temeer omdat de pvda voor polarisatie vanaf de linkerkant kiest. Zo vervaagt het gebruikelijke patroon van liberale verliezen na een min of meer langdurige coalitie met confessionele partijen. In dit patroon past uiteraard wel de profilering van de nieuwe lijsttrekker Wiegel, ook al zal het hem nog wel even tijd kosten om zich als gevestigd leider te doen gelden.

De verkiezingen van mei 1977 leveren de vvd voor de tweede achtereenvolgende keer winst op: weer zes zetels. De grootste regeringspartij – de pvda van premier Den Uyl – doet het ook prima; ze gaat van 43 naar 53 zetels. De liberale winstfactoren zijn overduidelijk herkenbaar. De vvd heeft met succes een continue campagne gevoerd tegen het kabinet-Den Uyl. Dat heeft er met zijn 'spreiding van macht, inkomen en kennis' ook, zeggend, alles aan gedaan om de oppositie van de kant van de vvd op de kaart te zetten. De val van het kabinet-Den Uyl, vlak voor het einde van de rit, over de grondpolitiek staat symbool voor de intensiteit waarmee de linkse partijen in dat kabinet hun ambities probeerden te verwezenlijken.¹⁸ Daarbij komen dan de legendarische confrontaties tussen oppositieleider Wiegel en premier Den Uyl, die beiden weer lijsttrekker van hun partij worden. Wiegel verwerft in de periode van het kabinet-Den Uyl een onaantastbare positie in de vvd. Hij richt zich tot 'de mensen in het land' – een aanzienlijk bredere categorie burgers dan degenen die tot dan toe de vaste kern van het vvd-electoraat hebben gevormd. Hij probeert in te breken in het onzekere confessionele electoraat, dat in 1977 met het electorale samenwerkingsverband cda van doen heeft (in 1980 wordt het cda formeel opgericht en heffen arp, chu en kvp zich op). Ongeacht de ruime meerderheid die pvda en cda weten te verwerven (53 respectievelijk 49 zetels),

vergaart ook Wiegel genoeg zetels om desgevraagd een confessioneel-liberale meerderheidscoalitie te kunnen vormen. De wet van de uiterste noodzaak kan dan in werking treden: het CDA zal alleen dan met de PVDA gaan regeren als het echt niet anders kan.¹⁹ De uitkomst is bekend: het eerste kabinet-Van Agt, met Wiegel als vice-premier. Het beeld van 1977 is dus: een succesvolle, polariserende oppositie; krachtig leiderschap dat ook alle trekken van *established leadership* heeft.

Doorbraak in het zuiden

Bij de verkiezingen van 8 september 1982 wint de VVD in één klap tien zetels – meer dan ooit tevoren en ooit sindsdien. De partij springt van 26 naar 36 zetels. Daarmee maakt ze het beperkte verlies van mei 1981 goed. Toen ging de VVD achteruit van 28 naar 26 zetels – het bekende gevolg van deelname aan een coalitie met het CDA, dat zelfs Wiegel niet afdoende kan pareren. Het markante resultaat in september 1982 wordt de liberalen, wat overdreven gesteld, in de schoot geworpen. Na het eerste kabinet-Van Agt strompelt de coalitie van het ene conflict naar het andere. Terwijl de economie in hoog tempo verslechtert en de werkloosheid elke maand toeneemt, maken premier Dries van Agt en vice-premier Den Uyl voortdurend ruzie. Topambtenaren op de financieel-economische departementen proberen er nog het beste van te maken. Van de ministers moet het land het niet hebben. In mei 1982 valt het tweede kabinet-Van Agt al na negen maanden. Er worden verkiezingen uitgeschreven voor begin september. Onder deze omstandigheden heeft de oppositie, dus in de allereerste plaats de VVD, alle kaarten in handen. Ze speelt die goed uit.

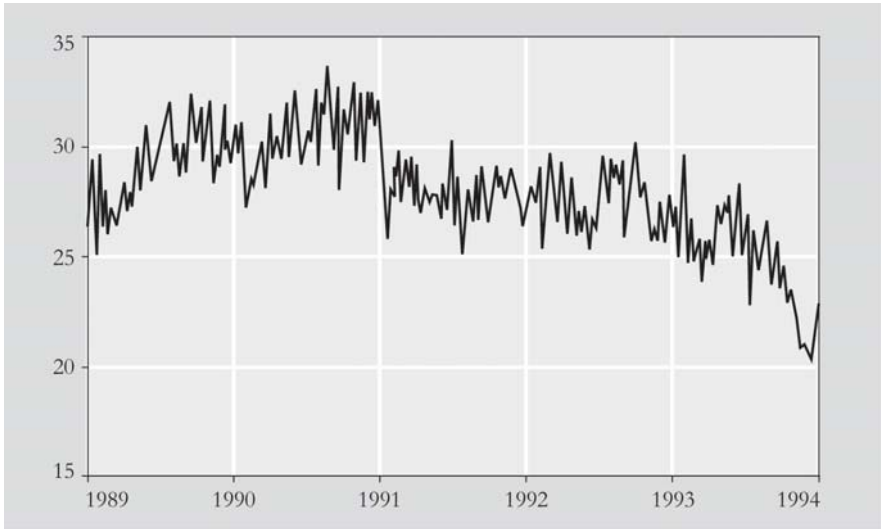
Lijsttrekker bij de verkiezingen is alweer een jong politicus – Ed Nijpels. Hij heeft kort tevoren het fractievoorzitterschap overgenomen van Wiegel, die de landelijke politiek voortaan vanuit Friesland volgt. Nijpels voert met jeugdig enthousiasme campagne en weet de door Wiegel getroffen voorbereidingen om te zetten in een eclatant succes. De VVD heeft weliswaar al veel eerder haar oorspronkelijke binding met het protestants gedachtengoed achter zich gelaten, maar Nijpels zorgt nu pas voor een echte doorbraak in het katholieke zuiden van het land.²⁰ De grootste overwinning in de geschiedenis van de VVD tot dan toe is te danken aan de krachtige oppositie tegen een regering die niet regeert, en aan de eensgezindheid in de partij. De opvolging van Wiegel door Nijpels gaat als vanzelf.

Lastig voor de coalitie: Bolkestein

In de jaren negentig boekt de vvd twee keer grootse successen bij Tweede Kamerverkiezingen. In 1994 komt de partij weer boven de dertig zetels uit: 20 procent van de stemmen, goed voor 31 zetels. Op 3 mei 1994 incasseert de vvd de winst na vijf jaar oppositie tegen het derde kabinet-Lubbers. De opmaat naar de verkiezingsoverwinning staat vooral in het teken van het verval van het cda. Door mismanagement aan de top (premier Lubbers voorop), persoonlijke tegenstellingen en kamikazeplannen valt het terug van 54 naar 34 zetels. We herinneren ons de voortijdige aankondiging van de opvolging van Lubbers door Elco Brinkman, de daaruit voortvloeiende spanningen en een aantal voorstellen waardoor eerst de ouderen en daarna ook de boeren zich van hun partij afkeerden. De pvda heeft daardoor minder te lijden van het negatieve oordeel van de bevolking over het kabinet. De pvda lijdt ook zwaar verlies: van 49 naar 37 zetels. Maar vice-premier en minister van Financiën Kok houdt de partij toch overeind. En er gloort zelfs door de veranderde machtsverhoudingen een kabinet onder zijn leiding. In 1977 verkiezingen gewonnen, formatie verloren; nu hopelijk omgekeerd.

De verkiezingsoverwinning voor de vvd voltrekt zich onder leiding van Tweede Kamerfractievoorzitter en lijsttrekker Frits Bolkestein.²¹ Hij is fractievoorzitter vanaf Koninginnedag 1990. Zijn gezag heeft hij gaandeweg moeten verdienen. Bij de algemene politieke beschouwingen in oktober 1990 gaat het niet goed; Lubbers is hem voortdurend de baas. De uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1991 stelt ernstig teleur. Daarna zijn er steeds weer speculaties over de terugkeer van Wiegel naar de Haagse politiek. Wiegel spreekt de geruchten niet tegen. Bolkestein houdt zich op de vlakte, maar hij weet wel steeds meer de publieke aandacht te trekken, in het bijzonder dankzij het agenderen van het immigratie- en asielvraagstuk.

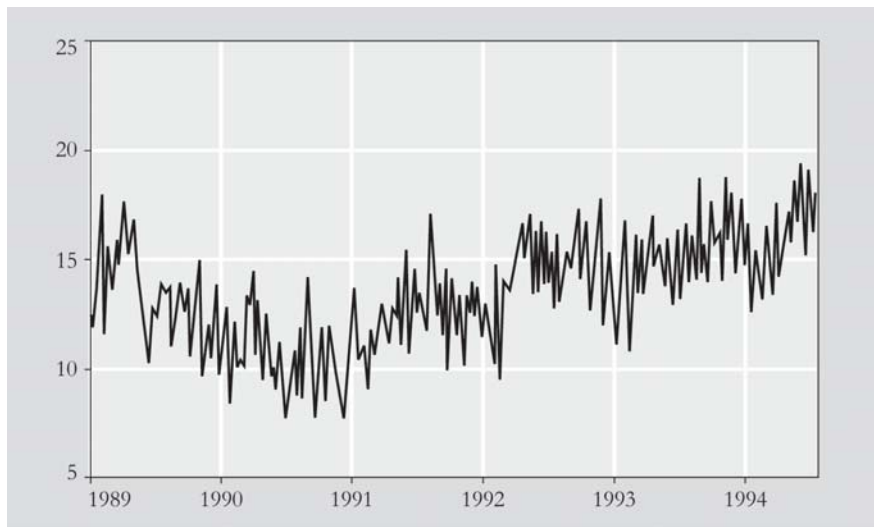
Nadat Bolkestein in 1993 door het partijkader op de ledenvergadering tot lijsttrekker is gekozen, is hij de onbetwiste nummer één. Hij buit de opwindning over zijn in veel opzichten eigenzinnige koers ten volle uit. Zijn standpunten zijn omstreden, maar ze slaan bij een groot deel van de bevolking aan. Hij blijkt de andere politici ermee voor te zijn. In september 1993 tekent hij voor het verkiezingsprogramma dat bezuinigingen van zeventien miljard gulden eist – 7,5 miljard euro. Daarmee plaatst hij zich volgens de eerste commentaren buiten de politieke orde. Geholpen door de opvolgingsstrijd bij het cda – het vertrek van Lubbers én uiteindelijk ook van troonopvolger Brinkman – zijn er negen maanden later liefst 31 zetels, en een paar maanden nadien zit de vvd

Figuur 1. Het CDA in de peilingen, 1989-mei 1994

Uit: G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden, 1995, pp. 9-26, p. 11.

in het eerste paarse kabinet-Kok. Het vvd-electoraat beloont aldus de duidelijke koers als grootste oppositiepartij en de inhoudelijke standpunten, stijl en toon van eerste man Bolkestein (zie figuren 1 en 2).

Vier jaar later, op 6 mei 1998, gaat het eveneens crescendo: 25 procent van de uitgebrachte stemmen, 38 zetels. Het fraaie verkiezingsresultaat wordt geboekt na een volle kabinetsperiode waarin de vvd met de pvda en d66 geregeerd heeft. Net als de pvda profiteert de partij van de aanhoudende problemen bij het cda. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1995 wordt de vvd de grootste partij in de senaat. Ze is daar goed voor 23 zetels. Vermenigvuldig dat aantal met ongeveer twee, en de vvd zou in de Tweede Kamer een ongekend aantal zetels gehad hebben. De liberalen zitten in deze periode wel vast aan een gedetailleerd regeerakkoord. Maar het is van cruciale betekenis dat Bolkestein in de Tweede Kamer blijft zitten en het vice-premierschap, en het gedoe binnen het kabinet overlaat aan de vriendelijke Dijkstal. Bolkestein kan het de regering, in het bijzonder de pvda-bewindspersonen, zo op zijn tijd toch knap moeilijk maken met het ventileren van forse standpunten over het

Figuur 2. De VVD in de peilingen, 1989-mei 1994

Uit: G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden, 1995, pp. 9-26, p. 14.

vreemdelingenbeleid, de hypocrisie van linkse politici, en de gang van zaken in de Europese Unie. Hij is lastig, maar houdt zich wel aan de coalitieafspraken en laat enkele typisch liberale wensen, zoals het afschaffen van de product- en bedrijfschappen, voor wat ze zijn: uiteindelijk onhaalbaar.²² De Haagse politici krijgen ook daarom geen vat op 'de buitenboordmotor van paars'.²³ Bolkestein beperkt zich bovendien niet tot het parlementaire debat; hij maakt net zozeer gebruik van de media, met inbegrip van de linkse pers.

In 1998 behaalt de vvd haar vooralsnog laatste grote verkiezingsoverwinning. En dat na vier jaar samenwerking met de pvdA, die in voorgaande decennia haar voornaamste politieke tegenstander was geweest. De vvd heeft veel te danken aan het gevestigd leiderschap van Bolkestein. We kunnen ons hooguit afvragen of er in 1998 zelfs niet nog meer ingezet heeft. pvdA-leider Kok streek de premierbonus op, maar de vvd heeft hem eigenlijk niet echt uitgedaagd. Ze nam bij voorbaat genoeg met de tweede plaats.

Bijzonderheden van het vvd-electoraat

Het wetenschappelijk onderzoek naar de achtergronden van het vvd-electoraat levert weinig verrassende resultaten op.²⁴ Veertig jaar verkiezingsonderzoeken tonen dat de liberale achterban vooral te vinden is onder de midden- en hogere inkomens, onder het beter opgeleide deel van de bevolking. De vvd heeft al die tijd in dit segment van de bevolking geduchte concurrentie gehad van de confessionele partijen – eerst vooral van de kvp en de chu, vanaf de jaren zeventig van het cda. Alleen in de allerhoogste inkomenscategorïën, meer nog dan onder de hoogopgeleiden, heeft ze steeds bijzonder goed gescoord – zij het dat ook onder die relatief kleine groep alweer de kvp en de chu van oudsher sterk vertegenwoordigd zijn geweest.

Vanaf de jaren zeventig heeft de vvd meer stemmen weten te trekken onder wat vroeger de arbeidersklasse werd genoemd en tegenwoordig de (sub)modale inkomensgroep heet. De groei van het vvd-electoraat komt vooral van de middenklasse in loondienst, ooit de ‘witte boorden’ genoemd. Naast de gearriveerden zijn het vooral al diegenen die hopen vooruit te komen. Ze hebben het niet slecht, maar er is nog veel te winnen – voor zichzelf, en natuurlijk meer nog voor hun kinderen. In een analyse van de ontwikkeling van nieuwe waardepatronen springen – naast een typisch modaal profiel (leeftijd, geslacht, gemiddelde opleiding, optimisme, wetsgetrouwheid) – vooral ambitie en het klimmen op de sociale stratificatieladder eruit.²⁵ Dit zijn ‘de mensen in het land’ van Wiegel.

Alleen bij de zeer succesvolle Kamerverkiezingen van 1982 en in mindere mate 1998 weet de vvd enigszins door te dringen tot de mensen met een laag inkomen.²⁶ In 1982 komt dat, mede dankzij Nijpels, vooral door de doorbraak in het zuiden van het land. In 1998 heeft het te maken met de aantrekkingskracht die Bolkestein ondanks of waarschijnlijk juist dankzij zijn ietwat hautaine uitstraling ook op ‘de mensen in het land’ heeft.

De ‘hardwerkende Nederlander’

Geavanceerde politicologische analyses kunnen precies aangeven in hoeverre de vvd in de afgelopen veertig jaar geprofiteerd heeft van het gestegen opleidingsniveau en van de inkomensverbetering van de bevolking.²⁷ Maar daarbij moet uiteraard rekening worden gehouden met de veranderingen in het electoraat van de andere partijen. Zo is de pvda in die periode steeds sterker gaan leunen op de zogeheten ‘nieuwe vrijgestelden’ en goedbetaalde profes-

sionals. De vvd van haar kant moet het dus hebben van wat sinds 2007 de HwN'er wordt genoemd: de 'hardwerkende Nederlander'.

Van alle leeftijden

Kijken we nu naar de leeftijdsopbouw van het electoraat. De vvd moet het in de jaren vijftig en zestig hebben van relatief oudere kiezers. Vanaf de jaren zeventig weet de partij ook jongere kiezers aan zich te binden, zij het dat ze doorgaans matig scoort onder de nieuwe kiezers. Ook hier zijn de verkiezingen van 1982 uitzonderlijk, vanwege de sterke aantrekkingskracht op de jongste segmenten van het electoraat. Onder de oudere kiezers concurreert de vvd vooral met het cda, dat zijn electoraat nu eenmaal – veel meer dan de vvd – aan zich weet te binden op basis van de motieven 'religie' en 'traditie'. De vvd kan daar niet tegenop. Weliswaar is een groot deel van de liberale kiezers lid van een kerkgenootschap of geeft het te kennen een kerkelijke gezindte te hebben, maar de vvd wordt toch vooral gezien als een seculiere partij (zie tabel 3). Religie en traditie spelen bij de motivering van de keuze voor de vvd geen enkele rol. Hiertegenover staat natuurlijk dat veel ouderen zich bij de vvd thuis voelen vanwege haar programmatische uitgangspunten en de belangen waarvoor ze pleegt op te komen. In onvervalst politicologisch jargon: 'Het ging en gaat vvd'ers enerzijds om algemene politiek-inhoudelijke zaken (programma) en een als zodanig benoemde politieke overtuiging als het liberalisme (in de categorie principe), maar anderzijds is er blijkens het stemmotief belangen ook geregeld aandacht voor het feit dat de vvd de partij is die in dit opzicht iets (in casu voor ondernemers, voor het bedrijfsleven) zou kunnen betekenen.'²⁸ Vanuit een lange geschiedenis gloort met dit programmatisch en belangenmotief het profijt dat de vvd kan trekken uit kritiek op het cda in het begin van de jaren negentig en op de pvda in 2006 en 2007 vanwege het morrelen aan de aow en de pensioenen.

Vanuit het voor de vvd relevante belangenperspectief is het niet meer dan logisch dat zij, naast de HwN'er, veel ondernemers aan zich verplicht. Vanaf haar oprichting weet de partij een behoorlijk aantal middenstanders, kleine zelfstandigen en agrariërs aan zich te binden. Ze heeft stevige banden met enkele categorale verenigingen uit die hoek. Maar ook hier is de concurrentie van het cda bijzonder groot.²⁹ Tot de jaren tachtig heeft de vvd een behoorlijke aanhang onder de middelbare en hogere ambtenaren. Maar vanaf die tijd moet de partij het bij verkiezingen hebben van de hoger geschoolden, en dan eerst

Tabel 3. Meest genoemde stemmotieven naar partij, 1971-1998

		1971	1972	1977	1981
klein links	1	Belangen	Programma	Issues	Issues
	2	Principe	Principe	Principe	Principe
	3	Programma	Belangen	Programma	Programma
CDA	1	Religie	Religie	Religie	Religie
	2	Traditie	Traditie	Principe	Regering
	3	Principe	Principe	Traditie	Principe
PVDA				Personen	
	1	Belangen	Belangen	Belangen	Belangen
	2	Principe	Programma	Regering	Traditie
	3	Traditie	Traditie	Personen	Regering
VVD	1	Belangen	Programma	Principe	Programma
	2	Programma	Partijbinding	Belangen	Issues
	3	Principe	Principe	Programma	Belangen
D66	1	Andere partij	Partijbinding	Principe	Programma
	2	Programma	Principe	Programma	Issues
	3	Principe	Issues	Personen	Principe
klein rechts	1	Religie	Religie	Religie	Religie
	2	Principe	Principe	Principe	Principe
	3	Traditie	Partijbinding	Traditie	Programma/ Issues

Opmerkingen:

– Tot klein links worden voor de jaren 1971-1977 CPN, PSP en PPR gerekend; voor de jaren 1981-1986 komt de EVP erbij; en sinds 1989 gaat het om GroenLinks. Tot klein rechts behoren in 1971 SGP en GPV; in 1972 en 1977 SGP, GPV en RKPN; in 1981 en 1982 komt het RPF er bij; en sinds 1986 gaat het om SGP, GPV en RPF.

– Ter wille van de vergelijkbaarheid is in het bovenstaande overzicht de geschiedenis enig geweld aangedaan door het CDA reeds in 1971 te laten bestaan, wat gezien de overeenkomsten in stemmotieven voor KVP, CHU en ARP slechts een geringe aantasting van het beeld oplevert.

Uit: J. Holsteyn, 'De kiezer verklaart', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000, pp. 107-120, p. 119.

1982	1986	1989	1994	1998
Issues	Principe	Issues	Issues	Issues
Principe	Issues	Programma	Programma	Programma
Programma	Programma/ Omvang	Principe	Principe	Belangen
Religie	Regering	Regering	Traditie	Traditie
Principe	Personen	Religie	Religie	Religie
Programma	Programma	Personen	Principe	Programma
Belangen	Belangen	Belangen	Traditie	Personen
Issues	Issues	Issues	Belangen	Belangen
Principe	Programma	Regering	Principe	Traditie/ Programma
Programma	Principe	Principe	Programma	Programma
Issues	Regering	Programma	Principe	Issues
Belangen	Programma	Issues	Belangen	Principe
Principe	Programma	Principe	Programma	Regering
Issues	Principe	Programma	Principe	Principe
Programma	Personen/ Andere Partij	Issues	Issues	Personen
Religie	Principe	Religie	Religie	Religie
Principe	Religie	Principe	Programma	Programma
Programma	Traditie	Issues	Principe	Principe

en vooral in de particuliere sector. Ze trekt dan relatief weinig kiezers in het publieke domein – bij ambtenaren en bij mensen die werken in de gepremieerde en gesubsidieerde sectoren van de samenleving. Ook onder uitkeringsgerechtigden, die hun inkomen uit de publieke sector krijgen, is het aantal vvd-stemmers gering; onder de wao'ers – in de jaren negentig een kleine miljoen – scoort, om het maar even van een andere politieke kant te bekijken, het cda bijzonder goed.³⁰ Maar inmiddels is de tijd toch wel weer voorbij dat de vvd bij de ambtenaren en werknemers in de publieke sector uit de gratie is.

Zwevende kiezers of zwevende partij(en)?

Net als bij de meeste andere partijen is de partij-identificatie van de vvd-kiezers door de jaren heen afgenomen. Het aantal wisselende of zwevende kiezers is toegenomen. Een groeiend deel van de vvd-kiezers bepaalt zijn of haar stemkeuze op een steeds later moment. Sinds de jaren negentig is het voor velen geen kwestie meer van maanden, maar van weken, dagen of zelfs uren. En het cliché gaat inderdaad voor steeds meer vvd-kiezers op: de stem wordt bepaald in het stembokje. Het leidt sommige politieke analisten tot de verzuchting: 'It's the campaign, stupid!'³¹ Bij de laatste drie verkiezingen (2002, 2003, 2006) was er weinig verschil tussen het cda, de pvda en de vvd in de winst- en verliesrekening gedurende de laatste dagen voor de verkiezingsdag. En voor zover dat verschil er was, viel het gunstig uit voor de twee grootste partijen – en dan vooral voor het cda. De vvd scoorde min of meer stabiel over de gehele periode. Ze haalde geen extra winst en leed geen extra verlies in de laatste dagen voor de verkiezingen van 22 januari 2003 (zie tabel 4).

Alweer lang geleden waren politicologen en politici geneigd wisselende of zwevende kiezers als irrationele, impulsieve types weg te zetten. Zwevende kiezers hadden gezegd iets uit te leggen. Tegenwoordig wordt er anders tegenaan gekeken. Uit meer recent verkiezingsonderzoek blijkt dat 'het Nederlandse electoraat veel minder wispelturig en "in de war" is dan door menigeen wordt aangenomen'.³² Oftewel: 'een al te eenzijdige blik op de kiezers doet te gemakkelijk vergeten dat die kiezers in hun keuze mede afhankelijk zijn van het aanbod van partijen'.³³ Dat geldt ook voor het vvd-electoraat. Als een andere partij een bod doet dat kiezers eerder van de vvd kregen, is het geen wonder dat ze op die andere partij stemmen. In die zin is er geen sprake van zwevende kiezers, maar van zwevende partijen. Trouw aan de partij is eerder

Tabel 4. Moment van kiezen en gemaakte partijkeuze, 2003

<i>partijkeuze</i>		<i>moment van kiezen in 2003:</i>			
22 januari 2003:			paar	langer	
	op de dag zelf	laatste dagen	maanden	van	
		laatste weken	tevorens	tevorens	
PVDA	27	28	35	26	25
CDA	24	20	21	30	31
VVD	15	18	14	15	16
D66	10	8	7	5	5
GroenLinks	8	9	8	4	6
SGP	—	0	1	—	2
ChristenUnie	2	2	2	2	4
Leefbaar Ned	1	1	1	—	—
LPF	5	5	4	4	4
SP	7	7	6	13	9
overig	1	1	1	1	0
totaal	100%	99%	100%	100%	102%
N=	168	391	424	256	1205

Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Amsterdam, 2005, p. 170.

aan partijleden dan aan de kiezers besteed. Het gerief van een overweldigend stabiel, aanhankelijk electoraat is iets van lang vervlogen tijden.

Stabiel centrum-rechts

Het links-rechtscontinuüm bepaalt nog altijd in belangrijke mate de positionering van de partijen in het politieke landschap. De vvd bevindt zich stevast aan de rechterkant. De achterban van de vvd is in het politieke spectrum te typeren als centrum-rechts. De concurrentie aan de rechterkant komt in meer of mindere mate van het cda en uiteraard van radicaal-rechtse partijen zoals vroeger de Centrumdemocraten, niet zo lang geleden de lpf, en sinds de verkiezingen van 2006 de Partij voor de Vrijheid (pvv). De sgp manifesteert zich in een aantal opzichten ook aan de uiterst rechtse kant – bijvoorbeeld met

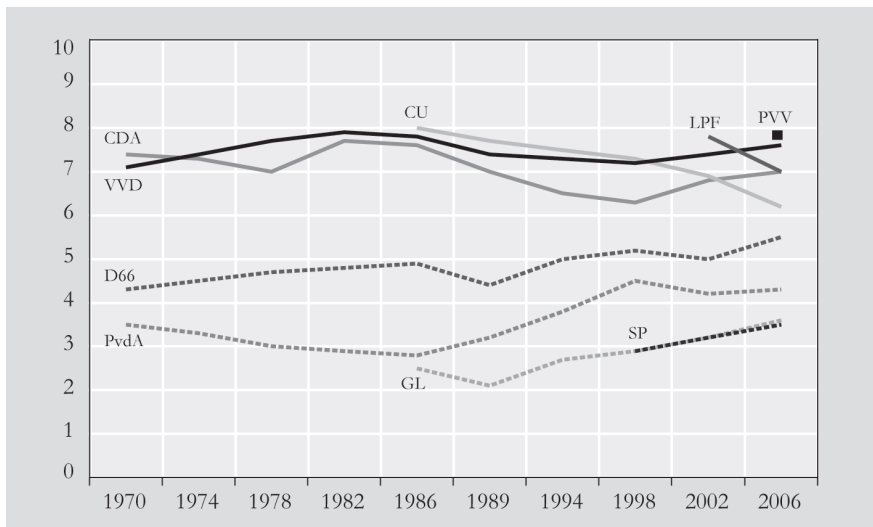
haar voorkeur voor invoering van de doodstraf –, maar dat heeft electoraal geen betekenis.

In het verkiezingsonderzoek plaatsen vvd-kiezers zichzelf voortdurend op rechts. Deze rechtse overtuiging wordt vvd-kiezers ook door kiezers van andere partijen toegeschreven. De positionering op rechts is, vergeleken met bijvoorbeeld de pvda, door de tijd heen tamelijk stabiel. Vanaf begin jaren zeventig wordt de vvd duidelijk rechts van het midden geplaatst, steeds net even verder dan het cda en aan de rechterkant slechts overtroffen door de kleine christelijke partijen. De afstand tot de pvda neemt sinds het midden van de jaren tachtig af, doordat de sociaal-democraten naar rechts opschuiven. Vanaf 1998 komt de op zich beperkte verrechtsing van de pvda in de ogen van het Nederlandse electoraat tot stilstand, maar het cda komt op het links-rechtscontinuüm gaandeweg vlak bij de vvd terecht (zie figuur 3).

In 2002 – de verkiezingen kort na de moord op Fortuyn – schuift vrijwel het gehele Nederlandse electoraat naar rechts op ten opzichte van de jaren negentig.³⁴ vvd-kiezers bevinden zich dan in dezelfde positie op de links-rechtsschaal als de lpf-kiezers. Zij staan dus veel dichterbij Fortuyn dan de liberale leiders willen doen voorkomen. De cda-leiding voelt de gevoelens van haar kiezers kennelijk veel beter aan. Die schuiven in 2002 eveneens fors naar rechts op, en de cda-politici gaan in lijn daarmee hun niet-aanvalsverdrag met Fortuyn aan. De sgp en de verpulverde lpf buiten beschouwing gelaten, claimt de vvd in januari 2003 het rechtse speelveld (zie tabel 5). Maar het levert betrekkelijk weinig op, mede doordat de electorale ruimte aan de rechterkant krimpt.³⁵

Bij de verkiezingen van 2006 plaatsen meer kiezers zich aan de rechterkant op het links-rechtscontinuüm dan bij alle eerdere verkiezingen sinds de jaren tachtig.³⁶ De vvd verliest door die verrechtsing van het electoraat kiezers aan de pvv. Maar zij verliest vooral stemmen aan het cda, dat de stemming in het land veel beter aanvoelt.³⁷ Het cda ‘kaapt’ op geraffineerde wijze de economische agenda van de vvd. Het belooft economische groei en verbetering van de koopkracht, maar dan wel zonder ingrijpende hervormingen. Premier Balkenende wordt gepresenteerd als degene die de samenleving zonder pijnlijke ingrepen vooruit zal helpen.³⁸

Relevant is in dit verband ook de winst- en verliesrekening van de ‘Verdonk-factor’. We weten dat Verdonk ruim 600.000 voorkeurstemmen kreeg, goed voor negen van de 22 zetels die de vvd in de wacht sleepte. Het is zeer aannemelijk dat die voorkeurstemmen voor een groot deel op de rechterflank van het liberale domein te vinden waren. Er is geen hard onderzoek waaruit

Figuur 3. Links-rechtspositie van politieke partijen (1=links, 10=rechts), 1971-2006

De positie van de ChristenUnie (cu) tot 2002 bestaat uit het gemiddelde van GPV en RPF; van GroenLinks tot 1989 uit het gemiddelde van CPN, PSP en PPR; en van het CDA tot 1977 uit het gemiddelde van KVP, ARP en CHU.

Gebaseerd op: P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partij-politieke context', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000, pp. 167-186, p. 168; en M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

blijkt hoeveel stemmen en zetels de vvd erbij inschoot door de verdeeldheid tijdens de verkiezingscampagne en antipathie van potentiële vvd-kiezers jegens Rutte of Verdonk; de respondenten van het NKO 2006 is er niet naar gevraagd. Op basis van intern onderzoek van de vvd dat gehouden werd voordat de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen losbarstte en de verdeeldheid in de partij zich weer manifesteerde, komt de Verdonk-verliespost uit op minimaal 200.000 stemmen (drie zetels) en maximaal 300.000 stemmen (4,5 zetels). Dat moet weer verminderd worden met een Rutte-verliespost van

60.000 stemmen (één zetel). Er blijft dan een netto voorkeursfactor voor Verdonk over van 5,5 tot zeven zetels.³⁹

Tabel 5. Links en rechts, 1989-2003

Vraag [2002]: 'Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen politieke opvattingen, waar zou u dan zichzelf op deze lijn plaatsen?'

	1989	1994	1998	2002	2003
<i>gemiddelde positie kiezers:</i>	10-punts	10-punts	10-punts	11-punts	10-punts
-PVDA	3,6	4,1	4,4	4,5	3,7
-CDA	6,9	6,5	6,3	7,2	6,5
-VVD	7,1	6,8	6,8	7,6	7,1
-D66	4,7	5,0	4,9	5,3	4,9
-GroenLinks	2,6	3,0	3,5	4,0	3,2
-SGP	8,7	8,7	8,1	9,1	8,1
-GPV	8,0	6,8	6,8		
-RPF	8,8	6,9	7,2		
-ChristenUnie				7,3	6,4
-Leefbaar Nederland				8,1	6,5
-LPF				7,6	7,1
-SP	3,3	4,1	3,9	4,1	3,2

In alle jaren is een 10-puntsschaal gebruikt, met uitzondering van 2002 toen een 11-puntsschaal werd gehanteerd.

Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Amsterdam, 2005, p. 98.

Issues

Verschillende partijen dekken de rechterkant van het politieke spectrum op hun eigen manier af: de een wat betreft ethische kwesties, de ander met sociaal-economische opvattingen en met een duidelijke agenda voor de binnenlandse en buitenlandse veiligheid. De laatste twintig jaar zijn daar nationaal-georiënteerde issues bijgekomen: de immigratie- en asielproblematiek, het

al dan niet afstaan van nationale soevereiniteit aan Europa, en het koesteren van de grondwet en de nationale identiteit. De vvd heeft vanaf 1948 een duidelijk profiel gehad op sociaal-economisch terrein, en vanaf de jaren zestig op immaterieel gebied. Ze heeft haar economische profiel in de jaren zeventig en tachtig verder aangescherpt met uitgesproken standpunten over de economische kwesties die in die tijd speelden. In de jaren negentig agendeerde de vvd de immigratie- en asielproblematiek.

Evergreens

Uit het nationaal verkiezingsonderzoek vallen zonder veel inspanning de strijdpunten te destilleren die in de loop der tijd de stemkeuze van het vvd-electoraat bepaald of tenminste positief beïnvloed hebben. Het gaat bijna voortdurend om wat wel de *evergreens* van de vvd worden genoemd: onderwerpen waarvoor vvd-kiezers warmlopen en, belangrijker nog, waarover zij een zeer uitgesproken standpunt van hun politieke voormannen en -vrouwen verwachten. Het zijn de thema's die – zo blijkt van meet af aan uit politieke analyses, en later uit het kiezersonderzoek – door de jaren heen het profiel van de vvd bepalen: vanaf haar oprichting de hoogte van de collectieve uitgaven, de progressieve belastingen, de nivellering van de inkomensverschillen, en, in de internationale politiek, trouw aan het Atlantisch bondgenootschap; vanaf de jaren zeventig de collectieve bestedingen in het algemeen, het misbruik van sociale voorzieningen en de criminaliteit; in de jaren tachtig de staatsschuld en het financieringstekort; vanaf de jaren negentig gaandeweg het vreemdelingenbeleid, later omgedoopt in immigratie- en asielbeleid. Sommige strijdpunten staan onafgebroken op de agenda, andere komen op, vallen terug en trekken later weer alle aandacht naar zich toe. Het verkiezingsonderzoek levert hiermee maar een paar, meestal kortstondige verrassingen op: onderwerpen die men niet onmiddellijk met het vvd-electoraat zou verbinden.

Overheidsuitgaven en belastingdruk

In de jaren vijftig en zestig oefent de vvd voortdurend kritiek uit op te hoge overheidsuitgaven en de belastingdruk, zij het dat zij haar pijlen vooralsnog niet richt op de eerste stappen die achtereenvolgende kabinetten zetten op weg naar de verzorgingsstaat. Voor zover dat bij gebrek aan degelijke onderzoeksgegevens te achterhalen is, is het vvd-electoraat in die tijd erop gespitst dat de liberale politici gedeceideerd opkomen voor de belangen van ondernemers,

kleine zelfstandigen en het hoger opgeleide deel van de bevolking.⁴⁰ Dankzij de welvaarts groei vanaf het begin van de jaren zestig neemt het potentieel aan vvd-kiezers die zich met die belangen identificeren, toe. Het binnenlandse program van de vvd is gericht op financieel-economische zaken, het buitenlandse is pro-westers en fel anticommunistisch.

Inflatie

Bij de verkiezingen in de jaren zeventig zijn de liberale kiezers bijzonder gevoelig voor uitgesproken standpunten over de inflatie, die zich gedurende een behoorlijk aantal jaren inderdaad in samenhang met stevige loon- en prijsstijgingen manifesteert. In de politiek-economische debatten gaat het over niets minder dan de loon- en prijs-spiraal. In de gepolariseerde verhoudingen van die tijd scoort Wiegels met harde taal over de inflatie als ‘volksvijand nummer één’. Hij weet daarmee zelfs diegenen te overtuigen die het meest van hoge inflatie en hoge rentes profiteren. vvd-kiezers klagen in die jaren ook over de hoge belastingen, meer in het bijzonder de progressieve tarieven. Zij reageren daarmee op de ‘spreiding van macht, kennis en inkomen’ van de linkse partijen. Enigszins verrassend zijn de zorgen onder een behoorlijk aantal vvd-kiezers over het milieu – in die tijd gewoon lucht- en waterverontreiniging genoemd. Het is een onderwerp dat pas korte tijd op de publieke agenda staat. Leendert Ginjaar zet na de verkiezingen van 1977 als minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het eerste kabinet-Van Agt de liberale koers op dit terrein uit.

Misbruik van sociale voorzieningen en criminaliteit

Afgezien van de financieel-economische evergreens weet de vvd eind jaren zeventig en begin jaren tachtig kiezers naar zich toe te trekken dankzij uitgesproken standpunten over het misbruik van sociale voorzieningen en de criminaliteit. Beide zijn typische strijdpunten die zich al in de loop van de jaren zeventig aandienen. De vvd ziet ze als urgente problemen. De andere partijen, vooral aan de linkerkant, verwijten de liberalen stemming te maken en de ‘zwakkeren in de samenleving’ onheus te bejegenen. Het misbruik van sociale voorzieningen pareren ze met het verwijt aan werkgevers dat die de sociale lasten ontduiken. Wanneer de vvd pleit voor stevig optreden tegen criminelen – ‘beter met twee in de cel dan een vrij op straat’ –, bepleiten linkse politici en opiniemakers op instigatie van de Rotterdamse hoogleraar Louk

Hulsman de afschaffing van het strafrecht. In dit klimaat is het voor de kiezers in ieder geval helder waar de vvd voor staat. De beloning komt met de grote verkiezingswinst in 1982.

In de jaren tachtig wordt ons land geteisterd door een langdurige economische crisis. Het eerste en tweede kabinet-Lubbers zijn, mede door de terughoudendheid van het eerste en tweede kabinet-Van Agt, gedwongen tot harde ingrepen. Ook het vvd-electoraat kiest positie. De liberale kiezers hebben meer op met de financieel-economische interventies – de vermindering van het financieringstekort, verlaging van de staatsschuld – om de economie van haar ‘Dutch disease’ te bevrijden dan met de sociaal-economische agenda, waarin het terugdringen van de uit de hand gelopen werkloosheid centraal staat. Bij de verkiezingen van 1989 blijken ze stevigere opvattingen te hebben over het behoud van het reiskostenforfait – de directe aanleiding tot het uit elkaar vallen van het tweede kabinet-Lubbers – dan over werkgelegenheidsbeleid. De vvd-kiezers zijn nog niet gereed voor de warme pleidooien voor ‘werk, werk, werk’ (zie tabel 6).

Tabel 6. Prioriteit vermindering werkloosheid of terugdringing financieringstekort naar partijvoorkeur, 1986 en 1989

	vermindering werkloosheid			
	1986	N=	1989	N=
GroenLinks	91%	47	83%	69
PVDA	90%	399	89%	435
D66	80%	78	75%	137
CDA	75%	352	69%	442
VVD	62%	193	48%	189
klein rechts	66%	35	61%	56
<i>allen</i>	79%	1128	73%	1460

Uit: C.W.A.M. Aarts e.a., ‘Politieke problemen en strijdpunten’, in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, pp. 65-122, p. 89.

Tabel 7. Meningen over inkomensverschillen en inkomensverdeling, 1989-2003

Vraag [2002]: ‘Sommige mensen en partijen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die hier ergens tussenin ligt.’

<i>Positie van ondervraagden:</i>	1989	1994	1998	2002	2003
verschillen in inkomens groter					
1, 2	12	16	8	6	5
3	10	11	8	10	7
4	23	24	24	29	30
5	14	15	19	22	25
6,7	40	34	41	35	32
verschillen in inkomens kleiner					
gemiddelde positie:	4,8	4,5	5,0	4,8	4,9
Totaal	99%	100%	100%	102%	99%
N=	1727	1740	2070	1885	1265

gemiddelde positie van kiezers van:

-PVDA	5,7	5,3	5,4	5,3	5,3
-CDA	4,5	4,3	4,8	4,8	4,7
-VVD	3,3	3,2	3,9	3,9	4,0
-D66	4,8	4,6	4,9	4,9	4,8
-GroenLinks	6,0	5,9	5,7	5,6	5,6
-SGP	4,0	4,8	3,9	4,3	4,5
-GPV	4,4	5,0	5,0		
-RPF	4,8	4,7	4,7		
-ChristenUnie				5,1	4,8
-Leefbaar Nederland				4,5	5,1
-LPF				4,5	4,5
-SP	4,6	5,7	6,0	5,5	5,8

gemiddelde positie partijen volgens ondervraagden:

-PVDA	5,9	5,4	5,5	5,3	
-CDA	3,5	3,6	4,3	4,2	
-VVD	2,5	2,6	2,7	2,7	
-D66	4,8	4,4	4,5	4,4	
-GroenLinks			5,7		
-GPV			4,2		
-LPF				3,3	

Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Amsterdam, 2005, p. 103.

Het gaat in de jaren negentig goed met de Nederlandse economie. Het liberale electoraat is zeer ingenomen met de klassieke kritiek op de omvang van de collectieve uitgaven en de krachtige taal tegen herverdeling en het pampieren van uitkeringstrekkers (zie tabel 7). De oneliner ‘Beter de warmte van een baan dan de kilte van een uitkering’ doet het inmiddels uitstekend. Ook de vvd-kiezers zijn nu voorstanders van een krachtige bestrijding van de werkloosheid, zij het uiteraard niet door de staat maar via de markt.

Het vvd-electoraat volgt in de jaren negentig ook de harde koers van de politieke leiding in de criminaliteitsbestrijding. Het steunt de verschuiving van sociale preventie naar repressief overheidsoptreden en een uitbreiding van de capaciteit voor politie en justitie. De vvd-kiezers vinden dat de overheid harder moet optreden tegen de misdaad en de openbare orde strakker moet handhaven (zie tabel 8).

Immigranten en asielzoekers

In de jaren negentig agendeert de vvd het immigratie- en asielprobleem. De vvd-kiezers voelen zich thuis bij de forse kritiek van de vvd, Bolkestein voorop en Henk Kamp als goede tweede, op de multiculturele samenleving – lang voordat het pvda-lid Paul Scheffer het over het ‘multiculturele drama’ heeft en Fortuyn die kwestie op scherp zet. De vvd-kiezers hebben er een uitgesproken mening over. Ze vinden dat allochtonen en etnische minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en dat Nederland zo veel mogelijk asielzoekers moet terugsturen (zie tabel 9). Bolkesteins drieslag – beperk de immigratie, bevorder de integratie en bestrijd de discriminatie – zet de toon.

Vanaf 11 september 2001 beheerst het immigratie- en asielprobleem de publieke agenda. ‘9-11’ confronteert het Westen, ook ons land, met de gevaren van het islamitisch radicalisme. In november 2004 is er ook een confrontatie op eigen bodem: de moord op de cineast en columnist Theo van Gogh in Amsterdam. Bij de verkiezingen van 2002 en 2003 bevestigen de vvd-kiezers hun harde lijn tegenover immigranten en asielzoekers. Het gaat trouwens samen met hardere standpunten over de criminaliteitsbestrijding. De vvd-kiezers staan van alle grote partijen het dichtst bij de LPF, zij het dat ook de cda-kiezers zich in diezelfde richting bewegen.

De immigratie- en asielproblematiek is onderdeel van een breder complex van problemen: het gevoel van onvrede en onbehagen over megatrends die zich over de hoofden van de mensen heen voltrekken en waarop ze geen greep

Tabel 8. Meningen over criminaliteit, 1994 en 2002

Vraag [1994]: 'Nu zou ik u graag een vraag willen stellen over het optreden tegen de criminaliteit. Sommige mensen en partijen zijn van mening dat in Nederland door de overheid veel harder zou moeten worden opgetreden tegen de misdaad. Anderen vinden dat dit optreden momenteel hard genoeg is en dat het niet nodig en nuttig is harder op te treden. Uiteraard zijn er ook mensen die een mening hebben die daar tussen zit.

Aan het begin van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat de overheid veel harder zou moeten optreden tegen de misdaad (dus bij cijfer 1); aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat het optreden van de overheid tegen de misdaad momenteel hard genoeg is (dus bij cijfer 7).'

Vraag [2002]: 'Over de wijze waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit en probeert de openbare orde te handhaven wordt verschillend gedacht. Sommigen vinden dat de overheid te hard optreedt, terwijl anderen vinden dat de overheid harder zou moeten optreden. Aan het begin van de lijn staan nu personen (en partijen) die vinden dat de overheid te hard optreedt (dus bij cijfer 1). Aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat de overheid harder zou moeten optreden (dus bij cijfer 7).'

[merk op: voor de vergelijkbaarheid zijn de schaalposities voor 2002 omgedraaid, zodat een 1 in de onderstaande gegevens staat voor een te hard optredende overheid en een 7 voor een overheid die harder zou moeten optreden]

<i>positie van ondervraagden:</i>	1994	2002
1994: overheid moet veel harder optreden		
2002: overheid moet harder optreden		
1,2	61	39
3	12	34
4	10	16
5	6	8
6,7	12	3
2002: overheid treedt te hard op		
1994: optreden van overheid is hard genoeg		
gemiddelde positie:	2,6	2,3
Totaal	101%	100%
N=	1779	1898
<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>		
-PVDA	3,1	2,7
-CDA	2,6	2,2
-VVD	2,2	2,0
-D66	2,8	2,8
-GroenLinks	4,0	2,9
-SGP	1,5	1,9

Tabel 8, vervolg

<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>	1994	2002
-GPV	1,7	
-RPF	2,4	
-ChristenUnie		2,1
-Leefbaar Nederland		1,9
-LPF		1,6
-SP	2,0	2,6
<i>gemiddelde positie partijen volgens de ondervraagden:</i>		
-PVDA	4,2	3,7
-CDA	3,6	2,9
-VVD	2,9	2,6
-D66	4,0	3,7
-LPF		1,7

Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Amsterdam, 2005, p. III.

meer hebben. Dat gevoel van onvrede manifesteert zich in een groeiende aversie jegens de Europese integratie. Ook vvd-kiezers, die altijd zeer Europegezind zijn geweest, beginnen zich geleidelijk aan ongemakkelijk te voelen onder de regelgeving vanuit Brussel. Aan de uiteinden van het politieke spectrum – de LPF en de SP – heerst eurosceptis. In de richting van het centrum heeft links daar weinig mee op, in tegenstelling tot centrum-rechts. Ook hier ontlopen cda- en vvd-kiezers elkaar niet veel.

Er is geen verkiezingsonderzoek voor nodig om vast te stellen dat de verwaarlozing van het immigratie- en integratievraagstuk de vvd in november 2006 stemmen heeft gekost. Het gaat hierbij niet alleen om de vraag of dat probleem vvd- en wisselende kiezers in 2006 dagen nacht bezighoudt. Minstens zo belangrijk is namelijk dat die kiezers van de vvd verwachten dat zij dit vraagstuk voortdurend aan de orde zal stellen. Het immigratie- en integratievraagstuk is in de jaren negentig het *unique selling point* van de vvd geweest. Het is haar in 2001-2002 ontnomen door Fortuyn en diens LPF. Wanneer de LPF van het toneel verdwenen is, ligt het voor de hand dat de vvd het weer opeist. Dat gebeurt ook ten tijde van het tweede en derde kabinet-Balkenende, vooral door toedoen van Verdonk. Maar in de aanloop naar de verkiezingen van november 2006 gaat Wilders ermee aan de haal.

Tabel 9. Meningen over allochtonen en minderheden, 1994-2003

Vraag [2002]: ‘In Nederland wordt verschillend gedacht over allochtonen en etnische minderheden. Sommige mensen en partijen vinden dat ze in Nederland moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich, als zij in Nederland blijven, volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Natuurlijk zijn er ook mensen die een mening hebben die daar tussenin ligt. Aan het begin van de lijn staan nu mensen (en partijen) die vinden dat allochtonen en etnische minderheden in Nederland moeten kunnen leven met behoud van alle gewoonten van de eigen cultuur (dus bij cijfer 1); aan het einde van de lijn staan de personen (en partijen) die vinden dat ze zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (dus bij cijfer 7).’

[merk op: in 1994 had de vraag betrekking op ‘buitenlandse werknemers en etnische minderheden’]

<i>gemiddelde positie van kiezers van:</i>	1994	1998	2002	2003
-PVDA	4,6	4,4	4,5	4,5
-CDA	5,1	5,0	5,5	5,4
-VVD	5,4	5,1	5,5	5,4
-D66	4,4	4,0	4,8	4,5
-GroenLinks	3,2	3,9	4,5	3,9
-SGP	5,8	4,9	6,4	5,9
-GPV	4,5	4,7		
-RPF	5,0	5,1		
-ChristenUnie			5,1	5,0
-Leefbaar Nederland			5,8	5,7
-LPF			6,2	6,0
-SP	5,9	4,3	4,5	4,2

Uit: J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw, Amsterdam, 2005, p. 119.

Immateriële issues

Als het om de liberale strijdpunten gaat, is het in de vvd goed gebruik onderscheid te maken tussen de materiële en de immateriële issues. Tot die laatste behoren eerst en vooral de abortus en de euthanasie dan wel vrijwillige levensbeëindiging. Bij deze immateriële zaken bevindt het vvd-electoraat zich in een andere positie dan bij de materiële onderwerpen. Vanaf de jaren zeventig trekt het in de discussies over het toestaan van abortus min of meer gelijk op met de pvda-kiezers, om die in 1989 zelfs ver achter zich te laten (zie tabel 10).

Tabel 10. Opvattingen van kiezers over abortus naar partijvoorkeur, 1977-1989

	1977	1981	1982	1986	1989
PVDA					
Verbod (1,2)	16	12	12	9	14
(3,4,5)	28	20	17	23	21
Vrouw beslist (6,7)	56	69	71	67	65
	100%	101%	100%	99%	100%
N=	428	370	410	381	446
D66					
Verbod (1,2)	4	8	10	4	6
(3,4,5)	33	30	19	26	20
Vrouw beslist (6,7)	63	62	72	70	74
	100%	100%	101%	100%	100%
N=	82	194	70	77	141
CDA					
Verbod (1,2)	46	41	38	32	29
(3,4,5)	33	36	35	41	36
Vrouw beslist (6,7)	21	23	27	27	35
	100%	100%	100%	100%	100%
N=	420	478	335	355	452
VVD					
Verbod (1,2)	17	13	14	12	4
(3,4,5)	35	34	26	29	30
Vrouw beslist (6,7)	48	53	60	59	67
	100%	100%	100%	100%	101%
N=	181	226	318	187	192

Uit: C.W.A.M. Aarts e.a., 'Politieke problemen en strijdpunten', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, pp. 65-122, p. 104.

De opvattingen van de vvd-kiezers over het toestaan van euthanasie op verzoek van de patiënt lopen daarmee ongeveer parallel. In de jaren tachtig gaan zij een stapje verder dan de pvda-kiezers. Vanaf de jaren negentig zet deze lijn zich voort. Er tekent zich een cesuur af tussen alle seculiere partijen en de

confessionele partijen. vvd-kiezers zitten nu op dezelfde lijn als het D66-electoraat. Kiezers aan de linkerkant, zowel bij de pvda als GroenLinks, zijn terughoudender.⁴¹

De immateriële strijdpunten in de geschiedenis van de vvd hebben steeds een centrale plaats ingenomen in principiële discussies. Ze zijn in de politieke arena op bepaalde momenten aanleiding geweest tot vaak emotionele confrontaties. Vooral in 1976-1977 waren er hevige spanningen binnen de vvd rond een initiatiefwetsvoorstel van vvd en pvda over zwangerschapsonderbreking, dat uiteindelijk in de Eerste Kamer verworpen werd. Maar die discussies, confrontaties en spanningen hebben het vvd-electoraat eigenlijk nooit beslissend beïnvloed. De duidelijke positionering van het liberale electoraat neemt niet weg dat er in deze principiële aangelegenheden altijd een fors gedeelte van de vvd-achterban – in de jaren tachtig toch altijd nog een derde – een behoudend standpunt heeft gehad.

Hoe cru het ook klinkt en is, de immateriële strijdpunten hebben in de verkiezingsstrijd altijd minder betekenis gehad dan de materiële kwesties en – in de latere periode – de criminaliteitsbestrijding en het immigratie- en asielprobleem. Deze prioriteitstelling is terug te voeren tot de constatering dat de vvd-kiezers hun partij vooral als belangenpartij en minder als beginselenpartij zien. Dat is voor de liberale denkers misschien moeilijk te verteren, maar het is daarom niet minder waar.

De kiezers en de leden

Zijn de kiezers van de vvd rechtser dan de leden? Zijn de niet-actieve leden rechtser dan het partijkader? Wiegel verkondigde dat in september 2007 met grote stelligheid.⁴² En het behoort ook tot de conventionele wijsheden in en rond de vvd. Er is echter weinig wetenschappelijk onderzoek beschikbaar om deze stelling te toetsen. In ieder geval gaat de stelling voor het einde van de jaren negentig, toen ze werd bedacht, slechts gedeeltelijk op.⁴³ De kiezers blijken inderdaad rechtser dan de leden te zijn in hun opvattingen over allochtonen en etnische minderheden. Ze hebben ook minder op met de Europese integratie dan de leden. Maar op financieel- en sociaal-economisch terrein zijn ze juist minder rechts. De kiezers hebben minder bezwaren tegen inkomensnivellering dan de leden, en zelfs aanzienlijk minder dan de actieve leden. Datzelfde geldt voor de hoogte van de sociale uitkeringen. De vvd-kiezers plaatsen zichzelf op het links-rechtscontinuüm iets rechtser dan de leden.

Met de steeds centralere plaats van het immigratie- en integratievraagstuk op de publieke en politieke agenda valt aan te nemen dat het verschil in signatuur tussen kiezers en leden – kiezers rechtser dan de leden – is toegenomen. Dat dit verschil geen natuurverschijnsel is, blijkt uit de dubbelzinnige stand van zaken aan het einde van de jaren negentig. Kennelijk hangt het in belangrijke mate af van de focus en inhoud van de publieke en politieke agenda, of en in welke mate en zelfs in welke richting op het links-rechtscontinuüm de opvattingen van kiezers en leden van elkaar verschillen.

Conclusies

Winst en verlies. De vvd heeft verkiezingen gewonnen dankzij een krachtige oppositie, onomstreden leiderschap gekoppeld aan het bepalen van de maatschappelijke en politieke agenda, en gevestigd en langdurig leiderschap. Ze heeft doorgaans verloren, nadat ze regeringsverantwoordelijkheid had gedragen. De tragiek van de vvd is dat ze in coalitiekabinetten steeds de tweede viool heeft moeten spelen of voor tweede violist is aangezien. Dit gold in het bijzonder bij coalities met de confessionele partijen, later het cda. De vvd kende bij Tweede Kamerverkiezingen vanaf het allereerste begin ups en downs. Het dieptepunt van de verkiezingen van november 2006 – 22 zetels – is, anders dan velen op dat moment denken, niet het absolute dieptepunt geweest. Parlementaire historici verwijzen klinisch naar de periode tot 1972, toen de partij voortdurend lager scoorde. Maar ook korter geleden, in 1989, kwam de vvd niet verder dan 22 zetels. De nederlaag bij de verkiezingen van november 2006 is te wijten aan de wetmatigheid van verlies na jaren van politieke en bestuurlijke verantwoordelijkheid in een kabinet met het cda, en, na de lijsttrekkersverkiezing, aan de geur van verdeeldheid tijdens de verkiezingscampagne.⁴⁴ Ook de verwaarlozing van het immigratie- en integratievraagstuk kostte stemmen.

Het vvd-electoraat. De vvd-kiezers zien hun partij vooral als belangenpartij en minder als beginselenpartij. Ze hebben daarmee een ander beeld dan de oprichters van de partij voor ogen stond. Die zagen in de volkspartij die de vvd moest worden immers een partij die zich niet op deelbelangen maar op het algemeen belang diende te richten. Dat het vvd-electoraat primair deelbelangen op het oog heeft, zal ook voor liberale denkers moeilijk te verteren zijn, maar het is daarom niet minder waar. Liberale denkers moeten intussen goed in staat zijn standpunten over maatschappelijke strijdpunten te formuleren die

geënt zijn op de liberale beginselen én de belangen van het vvd-electoraat dienen.

De achterban van de vvd is in het politieke spectrum te typeren als centrum-rechts. Ze positioneert zichzelf ook op die plaats. Ze is wat rechtser dan de leden, maar zeker niet zo eenduidig als sommigen ons willen doen geloven. Het verschil in opvattingen tussen de vvd-kiezers en de vvd-leden – de kiezers rechtser dan de leden – is in elk geval geen natuurverschijnsel.

De achterban van de vvd is vooral te vinden onder de midden- en hogere inkomens, onder het beter opgeleide deel van de bevolking. In dit segment van het electoraat heeft de vvd steeds geduchte concurrentie gehad van de confessionele partijen, eerst vooral de kvp en de chu, daarna het cda. Gaandeweg heeft de vvd wat meer stemmen weten te trekken onder wat vroeger de arbeidersklasse werd genoemd en nu de (sub)modale inkomensgroep heet. Het gaat om de mensen die de blauwe boord voor de witte ingeruild hebben. Het zijn in het bijzonder degenen die het niet slecht hebben maar vooral hogerop willen – is het niet voor zichzelf, dan toch voor hun kinderen. Het zijn ‘de mensen in het land’ van Wiegel. Alleen bij de verkiezingen van 1982 – Nijpels – en 1998 – Bolkestein – weet de vvd enigszins door te dringen tot mensen met een laag inkomen.

De vvd bindt kiezers vanaf haar oprichting aan zich op harde financieel- en sociaal-economische strijdpunten en, in de internationale politiek, een sterke oriëntatie op het Atlantisch bondgenootschap. Daar komen vanaf eind jaren zeventig de veiligheid en criminaliteitsbestrijding bij. In de jaren negentig eigent de vvd zich met succes het strijdpunt van de immigratie- en integratieproblematiek toe. Ze geeft dat in het begin van deze eeuw uit handen aan Fortuyn en diens lpf, en ze vergeet het in de verkiezingsstrijd van 2006 weer op te eisen. Het gevolg: veel zetels voor Geert Wilders. Voor de komende jaren leidt dit tot een agenda waarin de economie, de veiligheid en de immigratie- en integratieproblematiek centraal moeten staan. Maar evenals in het begin van de jaren negentig dient de vvd vroegtijdig signalen op te pakken van vooralsnog verborgen maatschappelijke strijdpunten. De immateriële issues – abortus en euthanasie – hebben altijd minder electorale betekenis gehad dan de materiële kwesties. De abortuswetgeving heeft meermalen tot heftige discussies onder liberale politici en partijprominenten geleid, maar die discussies raakten het vvd-electoraat in mindere mate.

Net als bij de andere partijen is de partij-identificatie van de vvd-kiezers door de jaren heen afgenomen. Het aantal wisselende of zwevende kiezers is toegenomen. Dat komt niet doordat de kiezers in de war zouden zijn geraakt.

Veeleer geldt dat de partijen, met inbegrip van de vvd bij tijd en wijle, kennelijk af en toe het kompas zijn kwijtgeraakt. In plaats van met zwevende kiezers hebben we dan te maken met zwevende partijen – waaronder de vvd. Het vvd-electoraat heeft een sterke behoefte aan duidelijkheid en consistentie. Wanneer de vvd niet genoeg aandacht besteedt aan haar evergreens, verliest ze stemmen.

Groei. Uitgangspunt voor de vvd zijn de liberale beginselen uit de Beginselverklaring van 1980: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid. Over de selectiviteit en precieze verwoording van die beginselen valt anno 2008 wel het nodige te zeggen, maar ze geven de kern van het liberalisme goed weer. En dat zeker wanneer het gepaard gaat met de oproep tot zo min mogelijk overheidsinterventie. Als liberale partij stelt de vvd zich teweer tegen de automatische politieke en bestuurlijke reflex om elk probleem door middel van overheidsingrijpen te willen oplossen. Tegenover het paternalisme en de bevoogding die vanuit liberale optiek zo kenmerkend zijn voor de socialisten, sociaal-democraten en christen-democraten, wil de vvd een samenleving die haar kracht ontleent aan de ontplooiing en ontwikkeling van de mensen en de samenwerking die de mensen contractueel en in vrijwillige verbanden aangaan. De vvd dient goed te letten op de megatrends in de wereld, maar het gaat er ook om de micronarigheid van de mensen serieus te nemen. Dat resulteert in *compassionate liberalism*.

Als centrum-rechtse partij zal de vvd in de toekomst kiezers die nu hun heil zoeken bij partijen rechts van haar ervan moeten overtuigen dat ze bij de vvd aan het goede adres zijn. De vvd moet zich niet laten verleiden tot standpunten die rechtser dan rechts zijn, maar moet een consequent centrum-rechtse koers houden. De milde verrechtsing van het Nederlandse electoraat biedt haar dan volop kansen in het brede partijpolitieke spectrum. Daarbij zal de vvd kunnen profiteren van het feit dat zij zich in haar zestigjarig bestaan heeft gemanifesteerd als een partij die steeds politieke en bestuurlijke verantwoordelijkheid heeft aangedurfd voor moeilijke, in het algemeen belang te nemen beslissingen. Als de vvd werkbare oplossingen biedt voor een duurzame economische ontwikkeling, de integratie- en immigratieproblematiek en de binnenlandse en – voor zover ons land daar een rol te spelen heeft – internationale veiligheid, heeft ze vooral kansen om in te breken op de brede rechterflank van het cda. De afgelopen jaren is het cda de voornaamste concurrent van de vvd geweest. Dat zal ook de komende jaren het geval zijn. In het vlottende politieke krachtenveld zijn er daarnaast mogelijkheden om neo-liberalen en realo's vanuit

de PVDA naar zich toe te halen en ontevreden leraren, verpleegkundigen, artsen, politieagenten en ambtenaren bij uitvoerende overheidsdiensten uit de SP los te weken.

‘Van kiesvereniging tot moderne politieke partij’

De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd*

GERRIT VOERMAN EN ERWIN DIJK

‘Een politieke partij kan van de stemmen alléén niet leven. Voor een gezonde partij is een bloeiend VERENIGINGSLEVEN, waaraan zoveel mogelijk LEDEN ACTIEF DEELNEMEN, onontbeerlijk. In Katholieke en Socialistische kringen beseft men dit zeer wel. Tot onze politiek-vrijzinnige, liberale landgenoten schijnt het belang van een hechte ORGANISATIE echter nog immer niet voldoende te zijn doorgedrongen. Indien gelijkgezinden iets willen trachten te bereiken, is AANEENSLUITING het eerste vereiste.’¹ Het bestuur van de partijafdeling Culemborg legde in 1954 de vinger op de zere plek: veel te weinig liberale kiezers waren partijlid, en te weinig partijleden waren actief.

De klaagzang uit Culemborg is niet verrassend. Op de organisatie en de cultuur van de vvd is de liberale traditie van grote invloed geweest. Liberalen zijn individualistisch ingesteld, en dat betekent dat zij zich niet van harte aaneensluiten – nu niet, maar vroeger evenmin. ‘Het organiseren van vrijzinnigen is een moeilijke en moeizame zaak’, aldus vvd-historicus Henk Vonhoff.² Als de liberalen zich verenigden, dan noemden zij zich liever ‘unie’ of ‘bond’ dan ‘partij’. Het was hun lot dat zij, met deze instelling behept, tot ver in de twintigste eeuw moesten opboksen tegen hecht aaneengesmede massapartijen die er ook in het geheel geen moeite mee hadden zich zo te noemen, zoals de Anti-Revolutionaire Partij (arp), de Rooms-Katholieke Staatspartij (rksp) en haar naoorlogse opvolger de Katholieke Volkspartij (kvp), en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (sdap), die in 1946 werd afgelost door de Partij van de Arbeid (pvda) – partijen die bovendien deel uitmaakten van de ‘zuilen’, waarvan de liberalen al evenmin iets moesten hebben. Kortom: in een tijdperk van massapolitiek moest het georganiseerde liberalisme overeind zien te blijven. Dat lukte overigens steeds beter naarmate de zuilen aan bindende kracht inboetten.

* Met dank aan Leo Schlösser, George Auping en Nelleke van de Walle.

Lange tijd had de liberale partijorganisatie het karakter van de kiesvereniging van weleer: een wat amateuristische inslag, met een gering ledental, een zwakke centrale leiding, een weinig uitgesproken ideologisch profiel, en een grote rol voor de politicus (waardoor conflicten vaak over personen gingen). Dit gold tot op zekere hoogte ook nog voor de vvd in haar beginperiode. Geleidelijk aan ontwikkelde zij zich echter tot een moderne politieke partij. Deze transformatie staat centraal in dit hoofdstuk. Op een aantal min of meer met elkaar samenhangende facetten van deze gedaantewisseling zal in het volgende worden ingegaan, zoals het aantal leden en de mate waarin zij in de organisatie actief waren; de machtsverdeling tussen de partijleiding en de regio's; de professionalisering van de partijorganisatie; en de opvatting van politiek. Ook komt de vraag aan de orde of conflicten in de vvd uitsluitend om personen draaien, zoals vaak wordt beweerd, of dat er soms toch ook sprake is van een richtingenstrijd (in de terminologie van Hans Wiegel: 'vlerken of vleugels').³

Moeizame liberale organisatievorming (1885-1948)

De liberale partijen in de westerse wereld zijn door de Franse politicoloog Maurice Duverger getypeerd als 'kaderpartijen'. Zij ontstonden in de negentiende eeuw als federaties van zwak georganiseerde kiesverenigingen, waarin veelal de plaatselijke notabelen de dienst uitmaakten. Ook in Nederland ging het in grote lijnen zo. Bij de in 1885 opgerichte Liberale Unie sloten zich 62 kiesverenigingen aan, terwijl er 185 waren aangeschreven. Honderd kiesverenigingen lieten niets van zich horen; 23 waren negatief.⁴ De meeste verenigingen hadden kennelijk geen trek zich in een landelijk verband te voegen, hoe zwak dat ook was – hun autonomie ging hen boven alles. De anticentralistische mentaliteit was aanvankelijk ook binnen de Liberale Unie zo uitgesproken dat zij te boek kwam te staan als een 'Vereeniging van Vereenigingen'. Zij werd geleid door een Commissie van Uitvoering – de aanduiding 'bestuur' zou te dirigistisch zijn.⁵ Aangezien de politieke onenigheid groot was, zag de Unie de eerste tijd af van het opstellen van een program; eigenlijk was alleen het antiklerikalisme het bindmiddel.

De middelpuntvliedende krachten waren binnen de Unie sterk. In 1901 vertrok de vooruitstrevende vleugel, die de (links-liberale) Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb) oprichtte. Eerder al waren behoudende liberalen opgestapt – mede omdat het bestuur zich dwingend ging opstellen.⁶ Een aantal van hen was in 1906 betrokken bij de vorming van de Bond van Vrije Liberalen (bvl), waaraan een 'Commissie van Advies' enige sturing gaf. 'Een strak verband

was niet gelegd’, aldus historicus Patrick van Schie. ‘De centrale Commissie van Advies moest vooral bemoedigen, bemiddelen en (financieel) bijspringen.’⁷ De BVL was nolens volens tot stand gekomen: in de aanloop werd opgemerkt dat ‘vele liberalen, die onze geestverwanten zyn, by de Unie zyn aangesloten, wyl zy de behoefte aan eenige organisatie gevoelen en deze onder ons geheel ontbreekt’.⁸ Bij de oprichting sprak voorman Meinard Tydeman zich uit tegen te nauwe banden, vanwege ‘de aangeboren tegenzin onzer geestverwanten om zich te laten binden, en hun sterke individualiteit (organisatie = ruzie)’.⁹

Wanneer de liberalen zich eenmaal aaneengesloten hadden, betekende dat niet dat zij zich actief inzetten voor hun unie of bond (de aanduiding ‘partij’ zou pas later worden gebruikt). Zo voelden zij doorgaans niet veel voor groot-schalige bijeenkomsten en voor propagandavoering. Uniesecretaris Antonie Roodhuyzen schreef in 1909 dat ‘de liberale deftigheid de politieke *meeting* beneden zich achtte. Dit is nog niet bij allen er uit, al leert nood bidden, en de anti-revolutionairen en later de sociaal-democraten hebben de meest deftige in deze wel genoodzaakt hun fatsoenlijkheidsprogram te herzien’.¹⁰ Er was in de regel geen al te grote activiteit. Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen in 1918 constateerde BVL-voorzitter Hendrik Coenraad Dresselhuys dat het leven in de liberale kiesverenigingen ‘meestal een toestand van verstijving nabij’ was.¹¹

Ook in het interbellum bleef de liberale politiek haar specifieke trekken behouden. De Liberale Unie en de BVL waren samen met enkele andere kleine groeperingen in 1921 opgegaan in de Vrijheidsbond, die zich tegen het einde van de jaren dertig Liberale Staatspartij (LSP) ging noemen (en hier verder zo zal worden aangeduid). De liberale partijorganisatie had de grootste moeite zich in deze hoogtijperiode van de verzuiling in electoraal opzicht staande te houden. Zij ging terug van 9,3 procent bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1922 naar 4 procent in 1937. Het ledental bleef aanvankelijk nog op peil, maar daalde later ook: in 1922 zou de partij zo’n 50.000 leden tellen en in 1935 iets minder dan 26.000.

De naamsverandering van bond naar partij was slechts nominaal. De liberale organisatie veranderde maar weinig; de weerstand tegen te hechte stucturen in de LSP bleef groot. Op de algemene vergadering in de herfst van 1922 klonk nog de roep om ‘de macht der besturen’ flink in te perken door deze om te vormen tot ‘zuiver administratieve organen’. Een meerderheid binnen de partij zag echter in dat zonder centrale leiding de partij uit elkaar zou vallen.¹² De regionale verbanden (‘centrale kiesverenigingen’ geheten) hadden echter een belangrijke stem in het kapittel, met name bij de kandidaatstelling. Deze was

dermate gedecentraliseerd, dat de LSP bij de Kamerverkiezingen steeds met een betrekkelijk groot aantal lijsttrekkers uitkwam: vijf in 1922, negen in 1925, zes in 1929, tien in 1933 en vier in 1937. Een aantal leden wenste ‘aan de groote decentralisatie paal en perk te stellen en aan het Hoofdbestuur meer invloed toe te kennen’, maar dat streven haalde weinig uit.¹³

Intussen trachtten de liberalen wel hun propagandoering te moderniseren. In de verkiezingscampagne van 1925 introduceerde de LSP een film. De ‘Vrijheidsfilm’ werd maar liefst zo’n 270 keer vertoond. Ook belegde de partij regelmatig bijeenkomsten – ook buiten verkiezingstijd – met muziek, zang en toneel. ‘Voor de Eerste Wereldoorlog zou het menig liberaal een gruwel zijn geweest met een serieuze bezigheid als politiek dusdanig de populaire toer op te gaan’, aldus Van Schie.¹⁴ Kennelijk was niet alleen de afkeer van de politieke *meeting* afgenomen, maar zag de partij ook in dat zij in het tijdperk van de verzuilde politiek moest proberen haar aanhang ook met niet-politieke middelen aan zich te binden, net zo als de massapartijen dat deden.

Ondanks deze vernieuwingen bleef de LSP op haar traditionele, liberale manier politiek bedrijven – dat wil zeggen met een meer rationele benadering, zonder al te veel emotie en passie. Na de verkiezingsnederlaag van 1937 hield een partijlid de geestverwante en veel activistischer Bond van Jonge Liberalen aan de meer gezapige moederpartij ten voorbeeld: ‘Niet alleen de critiek der jongeren hebben wij noodig, ook hun stuwkracht. Hun geestdrift is onontbeerlijk (...). Wij ouderen, zullen iets van hun losheid, van hun ongezoutenheid moeten overnemen. Onze documentatie is meestal perfect in orde, onze zakelijke argumenten treffen meestal doel, wanneer wij in vergaderingen den tegenstander ontmoeten. Maar inderdaad, wij zijn te deftig, te bedaard. Een beetje meer hartstocht, mijne heeren, voor ons mooi beginsel.’ In zijn impressionistische schets van het vooroorlogse liberalisme noteerde waarnemer Vonhoff dat niet iedereen in de partij met deze beschouwing is ingenomen. ‘De Vrijheidsbond moet toch wel niveau houden’, zo werd gezegd.¹⁵

Deze voorzichtige en beheerste liberale politieke stijl is die van de gegoede stand – van de ‘zindelijke burgerheren’, de notabelen. Van Schie plaatst kanttekeningen bij het vermeende elitaire gehalte van de vrijzinnigen (dat wil zeggen de liberalen en de vrijzinnig-democraten) en hij concludeert op basis van een analyse van hun stemmenaandeel bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 dat de politieke vrijzinnigheid ‘tot ver buiten de muren van de vermaarde herensociëteit’ reikte. Volgens zijn berekeningen zal ook een “omvangrijk” volks segment’ de liberalen hebben gesteund.¹⁶ Dat mag waar zijn, maar het geldt hoogstwaarschijnlijk niet voor de ledenaanghang van de partij: in ieder

geval de toonaangevende, gezichtsbepalende leden hadden een goede maatschappelijke positie. Bovendien zal als gevolg van het sterk krimpende electoraat van de Vrijheidsbond het elitaire karakter van de partij na de Eerste Wereldoorlog eerder zijn versterkt dan afgezwakt. Chroniqueur Vonhoff schrijft in dit verband over ‘het standsbesef, dat onmiskenbaar hier en daar naar voren treedt, het besef dat liberaal zijn een positieve onderscheiding betekent t.o.v. minder met hersens en have bedeeden’.¹⁷ Hij levert er ook een sterk voorbeeld bij. In Amsterdam trok de liberale kandidaat I.H.J. Vos nogal wat stemmen in de arbeidersbuurten. Omdat hij van ‘minder deftige afkomst’ was – zijn vader was kruidenier, zelf was hij arts – hield de partijleiding er rekening mee ‘dat de liberale kiezers in Amsterdam-Zuid hem niet deftig genoeg zullen vinden en op de C.H.U. zullen stemmen’. Vos werd daarom op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen in de hoofdstad gesecundeerd door Willem Carel Wendelaar, die meer tegemoetkwam ‘aan de standsbehoefte van de kiezers’.¹⁸

Gebrekkige partijorganisatie (1948-1963)

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de LSP in 1946 plaats voor de Partij van de Vrijheid (PVDV), die werd geleid door Dirk Stikker. Al snel verdween ook deze partij van het toneel. In de herfst van 1947 begon de PVDV onderhandelingen met de voormalige vrijzinnig-democraat Pieter Oud. De VDB was in de PVDA opgegaan, maar Oud voelde zich bij de sociaal-democraten niet thuis. Met een aantal geestverwanten richtte hij zich tot de PVDV. In januari 1948 gingen beide groeperingen op in de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Oud werd na een halfjaar voorzitter van de nieuwe partij, en zou dat tot 1963 blijven.

In die periode zou de VVD in sterke mate de kenmerken vertonen van haar voorgangers. Een van de belangrijkste trekken was wel de geringe neiging zich aan te sluiten, hetgeen duidelijk tot uitdrukking kwam in het relatief lage ledental. In het oprichtingsjaar telde de VVD ruim 22.000 leden (zie tabel 1). Waarschijnlijk onder invloed van interne conflicten over de onafhankelijkheid van Indonesië en door de regeringsdeelname nam het aantal leden vervolgens af. Nadat de partij in 1952 in de oppositie belandde, steeg het echter tot zo’n 35.000 aan het einde van de jaren vijftig. Aan die forse toename zaten ook weer nadelen, aldus partijsecretaris Dick Dettmeijer, die meende dat ‘de intimiteit van het verenigingsleven teloor gaat. Het karakter van een partij die zo sterk groeit, verandert en dat brengt problemen met zich mee en nu en dan plaatselijk ook wel spanningen’.¹⁹ Overigens hield de weelde van ledengroei niet lang

aan: in de eerste helft van de jaren zestig, toen de vvd weer in de regering zat, daalde het ledenbestand opnieuw.

Tabel 1. Ledentallen VVD, 1949-2007

	jaar	ledental	jaar	ledental
1 januari	1949	22.175	1984	89.120
1 januari	1950	21.771	1985	86.821
1 januari	1951	21.271	1986	84.617
31 december	1953	26.777	1987	76.282
31 december	1954	30.000	1988	68.735
31 december	1959	35.000	1989	64.554
	1963	30.000*)	1990	59.047
	1965	30.000*)	1991	55.654
eind	1966	35.000**)	1992	53.754
	1968	35.000***)	1993	53.390
	1970	38.000***)	1994	53.465
31 december	1972	41.536	1995	53.465
	1973	68.414	1996	52.355
	1974	78.759	1997	52.197
	1975	82.831	1998	51.585
	1976	87.571	1999	48.991
	1977	97.396	2000	48.092
	1978	100.510	2001	47.441
	1979	92.314	2002	45.998
	1980	85.881	2003	44.099
	1981	92.830	2004	41.861
	1982	102.888	2005	40.157
	1983	95.528	2006	40.849
			1 november 2007	39.705

N.B.: Vanaf 1972 tot 2006 zijn de ledentallen gegeven per 31 december; tenzij anders vermeld zijn zij ontleend aan de jaarverslagen van de vvd.

*) J. Niezing, *Inleiding tot de politieke sociologie*, Assen, 1966, p. 45.

**) H.J. Meier, *Politieke Zakdoek 1967*, Amsterdam, 1967, p. 18.

***) D. Houwaart, *Storm rond partij en parlement: de politieke jaren 1970-'71-'72*, Apeldoorn, 1973, p. 73.

Tabel 2. Verkiezingsuitslagen en organisatiegraad VVD, 1948-2006

Jaar	Zeteltal	Percentage	Stemmen	Totaal aantal	Ledental	Organisatiegraad	
			VVD	stemgerechtigden	VVD	relatief	absoluut
1948	8	7,9	391.923	5.433.663	22.175	5,7%	0,4%
1952	9	8,8	471.040	5.792.679			
1956	13	8,8	502.530	6.125.210			
1959	19	12,2	732.658	6.427.864	35.000	4,8%	0,5%
1963	16	10,3	643.839	6.748.611	30.000	4,7%	0,4%
1967	17	10,7	738.202	7.452.776	35.000	4,7%	0,5%
1971	16	10,3	653.370	8.038.726			
1972	22	14,4	1.068.375	8.916.947	41.536	3,9%	0,5%
1977	28	17,9	1.492.689	9.506.318	97.396	6,5%	1,0%
1981	26	17,3	1.505.311	10.040.121	92.830	6,2%	0,9%
1982	36	23,1	1.899.346	10.216.634	102.888	5,4%	1,0%
1986	27	17,4	1.596.991	10.727.701	84.617	5,3%	0,8%
1989	22	14,6	1.295.402	11.112.189	64.554	5,0%	0,6%
1994	31	20,0	1.790.952	11.455.924	53.465	3,0%	0,5%
1998	38	24,7	2.124.971	11.755.132	51.585	2,4%	0,4%
2002	24	15,4	1.466.722	12.035.935	45.998	3,1%	0,4%
2003	28	17,9	1.728.707	12.076.711	44.099	2,6%	0,4%
2006	22	14,7	1.443.312	12.264.503	40.849	2,8%	0,3%

Bron: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, ‘Verkiezingsuitslagen’, in: H. Daalder e.a. red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2003, A1300, pp. 24-25; aangevuld met gegevens van de Kiesraad.

In de jaren vijftig groeide de ledenaanhang van de VVD met bijna zestig procent. Het aantal kiezers steeg in deze periode echter ook behoorlijk, waardoor de organisatiegraad – het percentage VVD-kiezers dat ook lid is van de partij – betrekkelijk laag bleef (zie tabel 2). Dit was ook partijsecretaris Johannes Rutgers niet ontgaan. ‘Een schande’, zo sprak hij na de Tweede Kamerverkiezingen van 1948; ‘in vrijzinnige kring blijkt men nog steeds het nut en noodzaak van organisatie niet in te zien’. In 1952 stelde Rutgers teleurgesteld vast dat ‘het aantal vrijzinnige kiezers, dat in de VVD georganiseerd is, wel bedroevend klein’ is.²⁰ De liberale organisatiegraad van vier procent tekende nogal pover af tegen de zestien procent voor de ARP en de KVP. Ook wanneer naar de absolute organisatiegraad wordt gekeken – het percentage ingeschreven kiezers dat lid

is van een bepaalde partij – scoorde de vvd laag: in de jaren vijftig ongeveer een half procent, tegen anderhalf procent voor de ARP, ruim twee procent voor de PVDA, en zes à zeven procent voor de KVP.²¹ Rutgers was bang dat de partij steeds minder representatief zou worden voor het vrijzinnige kiezerskorps en hij beviel huisbezoek aan als het effectiefste middel om nieuwe leden te winnen. Ledenwerfacties in de jaren vijftig hadden evenwel een wisselend succes. Een extra probleem voor de liberalen was dat nogal wat middenstanders – een deel van de natuurlijke achterban – weinig zin hadden om voor hun politieke voorkeuren uit te komen. ‘De middenstand stemt vvd maar wenst uit vrees voor klantenverlies geen lid te worden’, zo bleek uit een enquête in 1965.²²

Het relatief geringe ledental hield ook in dat de vvd lang niet overal in Nederland zichtbaar was. In 1950 telde de partij 305 afdelingen in 1.015 gemeenten. Tien jaar later waren het 407 afdelingen op een totaal van 994 gemeenten. De dekkingsgraad van de vvd steeg aldus van dertig naar 41 procent (zie tabel 3). Ondanks deze toename was met name onder de grote rivieren de aanwezigheid van de vvd gebrekkig. Slechts met de grootste moeite wist de overwegend Nederlands-hervormde partij in de katholieke bolwerken Brabant en Limburg voet aan de grond te krijgen – zowel wat betreft leden als kiezers. Pas in 1958 richtte de partij haar eerste afdeling in Limburg op. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in 1959 werd voor het eerst in deze provincie een zetel behaald (in Roermond). Het zou tot 1962 duren voordat de vvd in Limburg bij de Statenverkiezingen met een kandidatenlijst zou uitkomen.

Tabel 3. Aantal vvd-afdelingen ten opzichte van het aantal gemeenten, 1948-2007

jaar	aantal gemeenten	aantal afdelingen	percentage	jaar	aantal gemeenten	aantal afdelingen	percentage
1948	1.016	273	26,8	1980	811	603	74,4
1950	1.015	305	30,0	1985	741	611	82,4
1955	1.009	348	34,5	1990	672	571	85,0
1960	994	407	40,9	1995	633	554	87,5
1965	967	415	42,9	2000	537	467	86,9
1970	913	434	47,5	2005	467	440	94,2
1975	842	540	64,1	2007	443	426*)	96,2

*) per 1 november 2007

Liet het ledental volgens de partijtop te wensen over, een ander probleem was de passieve opstelling van een groot deel van de ledenaanhang. Enkele maanden na de oprichting van de vvd constateerde partijvoorzitter Stikker al dat de meeste leden weinig belangstelling toonden voor het wel en wee van de partij, en nauwelijks een vergadering bezochten. ‘Dit kán en mág niet zo blijven’, vond Stikker. ‘Er is een kleine kern van personen in onze Partij, die bergen werk verzet, en die ongekennde offers aan tijd en inspanning brengt. Maar dat is niet voldoende! Wij meenen te mogen vragen, dat een ieder die onze beginselen deelt, offers in welken vorm dan ook brengt; evenals dat bij de andere politieke partijen het geval is.’²³ Ook partijsecretaris Rutgers meende dat ‘een klein beetje meer sociaal besef’ in de partij welkom zou zijn.²⁴ Hij klaagde steen en been over de vele in gebreke blijvende afdelingsbesturen die geen contributie afdroegen, geen jaarverslagen opstuurden of verzuimden het ledental door te geven. Het zou in sommige afdelingen zelfs voorkomen dat de lidmaatschapsgelden niet werden geïnd. De afdrachten aan het hoofdbestuur zouden door de penningmeester uit eigen zak worden betaald, zodat hij niet bij alle leden langs hoefde te gaan.²⁵ In zijn verslag over 1952 maakte Rutgers gewag van 33 afdelingen (zo’n tien procent van het totaal) die waren opgeheven of die als niet langer bestaand werden beschouwd, ‘daar zij sinds jaren niet hebben voldaan aan hun verplichtingen tot contributie-afdracht en taal noch teken van zich hebben laten horen’.²⁶ Het partijsecretariaat kon zich zo maar moeilijk een beeld vormen van de toestand in de partij. Regelmatig kon het ledental in deze jaren niet eens bij benadering worden vastgesteld. Natuurlijk hadden ook andere politieke partijen te maken met inactiviteit, maar bij de vvd lijkt het toch een graadje erger te zijn geweest. Haar gebrekkige organisatie kwam ook tot uitdrukking in de moeite die zij had om het uitkomen van partijgenoten op de kandidatenlijst van de als concurrent beschouwde gemeentebelangen-partijtjes bij gemeenteraadsverkiezingen te voorkomen.

Als gevolg van de ‘liberale’ afkeer van te strakke organisatorische verbanden en de niet al te florissante contributie-inkomsten – de partij moest de eindjes vaak aan elkaar knopen – ging het er in de vvd doorgaans niet al te professioneel aan toe. Ongetwijfeld zullen de medewerkers op het partijbureau het graag anders hebben gewild, maar zij moesten roeien met de riemen die zij hadden. ‘Amateurisme is de vloek van de Nederlandse liberalen’, aldus Stikker in zijn memoires.²⁷ Wim Fockema Andreae, de liberale staatssecretaris van Oorlog in 1949-1950, omschreef de vvd halverwege de jaren vijftig als ‘een gezellige club van aardige mensen (...), met een partijapparaat dat op veel plaatsen met plakband aan elkaar wordt gehouden’.²⁸ De sfeer was inderdaad gemoedelijk:

het partijlid Snapper herinnert zich een ‘gezellige vereniging. In de ledenvergadering van de Haagse afdeling diende de penningmeester geen begroting in. Hij vertelde dat de uitgaven door de inkomsten waren gedekt en dat was voor de ongeveer 1.700 leden van die afdeling voldoende’.²⁹

Tabel 4. Gemiddeld aantal bijeenkomsten van verschillende partijgremia per jaar, alsmede gemiddeld aantal partijcommissies per jaar – weergegeven per decennium

	DB	HB	PR	AV	PC
1948-1949	9,0*)	7,0	1,5**)	2,0	12,0
1950-1959	4,4	4,0	2,0	1,3	8,2
1960-1969	9,0	7,7	2,3	1,8	11,9
1970-1979	13,3	9,8	2,4	1,8	19,7
1980-1989	19,9	14,0	2,6	3,0	25,2
1990-1999		18,7	3,2	2,1	16,6
2000-2007		13,6	2,4	2,6	18,6

DB – Dagelijks bestuur (in 1989 opgeheven)

HB – Hoofdbestuur

PR – Partijraad

AV – Algemene vergadering

PC – Partijcommissies

*) 1948 niet bekend

**) 1949 niet bekend

Niet alleen in organisatorisch opzicht, ook politiek was de partij in de jaren vijftig niet al te actief – vergeleken althans met latere periodes. Zo was niet meer dan een kwart van de leden geabonneerd op het wekelijks verschijnende ledenorgaan *Vrijheid en Democratie*. Met name de plattelandsafdelingen kantten zich tegen een automatisch abonnement voor de partijleden, dat na veel vijven en zessen toch in 1963 werd ingevoerd. In de landelijke partijorganisatie waren jaarlijks gemiddeld acht partijcommissies werkzaam, tegen twaalf in de jaren zestig (zie tabel 4). Het dagelijks en het hoofdbestuur vergaderden gemiddeld 4,4 respectievelijk 4 keer per jaar – in het volgende decennium zou de frequentie verdubbelen (zie tabel 4). Bovendien duurden deze bijeenkomsten niet lang: ‘een ongestoorde lunch op de zaterdagochtend dat dagelijks bestuur

en hoofdbestuur bijeenkomen, wordt door Oud met kracht nagestreefd’.³⁰ Deze wat lethargische toestand waarin de partij verkeerde had ook te maken met de dominante en onaantastbare positie van de autoritaire Oud, die sinds 1948 het voorzitterschap van de partij combineerde met dat van de Tweede Kamerfractie. De regionale partijverbanden – kamercentrales geheten – die in de LSP een vooraanstaande positie innamen en later ook in de VVD van zich zouden doen spreken, hadden bij Oud weinig in de melk te brokkelen. De partijleider drukte zijn stempel op de kandidaatstelling en schreef zelf de verkiezingsprogramma’s. Op zijn ontwerpen kwamen op de algemene vergaderingen maar weinig amendementen: achttien in 1952 en zestien in 1956.³¹ De algemene vergaderingen bleken steeds volgzaam: zij namen geen enkel door de partijtop (dat wil zeggen door Oud) ontraden amendement aan.³² Over het beleid van de Kamerfracties kwamen maar weinig kritische vragen.

De partijcongressen in deze periode bieden het beeld van tamelijk volgzaam bijeenkomsten. Aan het einde van de jaren veertig konden de spanningen nog hoog oplopen vanwege de onafhankelijkheid van Indonesië; er was toen sprake van ‘hartstochtelijke tegenstellingen’.³³ Toen dit twistpunt op de achtergrond raakte, verdween ook de scherpte: de algemene vergaderingen werden een vertoning van liberale eenheid. De VVD, zo erkende Oud op de algemene vergadering in 1958 volgens het *Algemeen Handelsblad*, ‘kent de schakering van een rechter- en een linkervleugel’. Onder grote hilariteit en instemming merkte hij vervolgens op: “Men kan in onze partij de afstand tussen beide vleugels sneller te voet afleggen, dan men het in de meeste andere partijen op de fiets zal kunnen doen.” Spr. zou zelfs geneigd zijn van de fiets een bromfiets te maken!’³⁴

Die veelgeroemde eenheid had ook te maken met Oud, die er een ‘niet-zachtzinnige’ voorzitterstechniek op na hield.³⁵ ‘De behandeling van programma’s en reglementen in algemene ledenvergaderingen hebben (...) meestentijds het karakter van snel afgewerkte solo-partijen door de voorzitter’, zo meldt Vonhoff.³⁶ Hij krijgt bijval van Frits Korthals Altes, die in de jaren vijftig actief werd in de partij: ‘de algemene vergadering van de VVD was tot 1963 een one-manshow’.³⁷ Oud-minister van Financiën Johan Witteveen wijst er evenwel op dat dit ook aan de leden lag. ‘Er was in die tijd ook minder behoefte aan debat in de partij. Het debat ging met name tussen de leidende figuren.’³⁸ Daarvoor pleit ook dat Ouds solistische optreden in de regel op grote instemming van de congresgangers kon rekenen en dat hij hen hoe dan ook wist te inspireren: in de krantenverslagen wordt veelvuldig melding gemaakt van het applaus en de (soms staande) ovaties die hij kreeg. Volgens Harm van Riel,

destijds ondervoorzitter, was er in die tijd in de vvd weinig behoefte aan scherpslijperij: ‘Toen heerste er (...) altijd een bijzondere sfeer van verdraagzaamheid en goedmoedigheid en wat dies meer zij (...). Men onderging buitengewoon weinig van een *choc des opinions*. Men was het altijd bijzonder eens en het waren daarom altijd prettige vergaderingen.’³⁹

Het was juist in dit klimaat van betrekkelijke – liberale – vrijblijvendheid waarin Ouds dominantie kon gedijen. Het partijcongres had ‘meer het karakter (...) van een blij reünie dan van een eerlijk en open beraad’, aldus een criticaster. ‘De invloed van de leden op de koers van de partij is nihil en daarom is de vvd tot een kiesvereniging gedevalueerd.’⁴⁰ Ook Vonhoff memoreert het gebrek aan betrokkenheid van de leden: ‘de partijcultuur van terdege in de afdelingen voorbereide amendementen en rapporten is van latere datum’.⁴¹

De partij ontwaakt (1963-1971)

Aan het einde van de jaren vijftig stond de vvd er op een aantal punten goed voor. Zij was na de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 de derde partij van het land geworden, en het ledental steeg behoorlijk. Optimistisch gestemd sprak secretaris Dettmeijer aan het begin van het nieuwe decennium in voor een liberaal nogal ongebruikelijke termen over zijn partij als een ‘strijdorganisatie’, die op straffe van achteruitgang bij voortduring activiteiten diende te ontplooiën.⁴² Zover was de vvd nog lang niet, want de gebruikelijke passiviteit bleef haar ook in de jaren zestig nog geruime tijd kenmerken. ‘Als “organisatie” is de v.v.d. een “zwakke” partij in ons land, hetgeen in hoofdzaak geweten moet worden aan de mentaliteit van ons liberale volksdeel’, zo constateerde de voorzitter van de vvd-fractie in de Provinciale Staten van Gelderland, L.N.H. van Zutphen, in 1963. ‘Een arbeider maakt zich druk voor “zijn” p.v.d.a., haalt contributie op, colporteert propaganda-drukwerk, enz. Een confessionele burger acht het een “gewetens”-plicht het nodige voor zijn partij te doen. Een liberaal doet meestal noch het een, noch het ander. Het “kader” van de v.v.d. slooft zich uit, de “aanhang” geeft slechts een zwakke responsie.’⁴³

Het sombere beeld dat Van Zutphen schetste werd bevestigd door de uitkomsten van een grootschalige enquête die de partijleiding in 1965 onder de afdelingen had gehouden. Misnoegd constateerde de partijtop dat de organisatie vele feilen vertoonde. ‘Het karakter van vele afdelingen is teveel dat van een kiesvereniging. Dit betekent dat men activiteiten in hoofdzaak beperkt tot perioden van kandidaatstellingen en verkiezingen.’ Voor de zoveelste keer moest worden vastgesteld dat de organisatiegraad van de vvd laag was.

Dat zou mede komen doordat nogal wat afdelingen het belang van organisatie nauwelijks zouden inzien en te weinig activiteiten ontplooiden – Dettmeijers oproep ten spijt. ‘Liberaal is een geesteshouding, waarom zouden we ons organiseren’, was herhaaldelijk te kennen gegeven in het onderzoek. Als aanbevelingen werd onder meer voorgesteld om studiegroepen op te zetten om het ‘politiek analfabetisme’ dat hier en daar voorkwam tegen te gaan. Voor de ledenwerving was ‘persoonlijk contact’ zoals huisbezoek de beste methode, hoewel erkend werd dat dit niet eenvoudig was ‘doordat het zowel zeer tijdrovend als inspannend is’. Deze remedies waren echter niet voldoende. ‘Voor alles is het echter nodig dat het kader in vele gevallen meer organisatie-minded wordt!’⁴⁴

De uitkomsten zullen voor de partijleiding des te teleurstellender zijn geweest, omdat zij reeds de eerste aanzetten had gegeven om de partijorganisatie te verbeteren. Met de instelling van een landelijke propagandacommissie en een perscommissie in 1964 kregen de public relations meer aandacht. Ook kwam de kadervorming, lange tijd als ‘onliberaal’ beschouwd, van de grond.⁴⁵ Verder werd de verkiezingscampagne op meer professionele leest geschoeid. In 1966 introduceerde de partij een nieuwe huisstijl (al bestond die term toen nog niet), die in feite tot op de dag van vandaag is gehandhaafd: de min of meer boven elkaar geplaatste ‘chocoladeletters’ vvd, uitgevoerd in de nationale kleuren oranje, wit en donkerblauw.⁴⁶

Voorlopig hoogtepunt in de modernisering van de partijorganisatie was de invoering in 1972 van de centrale ledenadministratie, met behulp van de computer. Op deze wijze hoopte de partijleiding de problemen bij het innen van de lidmaatschapsgelden op te lossen en de afhankelijkheid van het partijbureau van de afdelingssecretarissen te verminderen. Ook verkreeg zij nu voor het eerst een goed inzicht in de organisatorische sterkte van de vvd: vanaf 1972 wist de partij precies hoeveel leden zij telde.

De voorzichtig ingezette professionalisering leverde in electoraal opzicht weinig zichtbare resultaten op. Aan het begin van jaren zestig viel de vvd bij de Tweede Kamerverkiezingen terug naar ruim tien procent van de stemmen, en daarin zou tot 1972 geen verandering komen (zie tabel 2). Het ledental laat een andere ontwikkeling zien. Na een terugval aan het begin van het decennium kwamen er na 1965 duizenden leden bij, en telde de vvd er in 1972 bijna 42.000 (zie tabel 1). De groei was mede het gevolg van ledenwerfacties. Het aantal afdelingen steeg eveneens, van 407 in 1960 naar 434 in 1970 – waarmee de dekkingsgraad op 47,5% kwam (zie tabel 3).

Ook al had de zojuist aangehaalde enquête aangetoond dat de organisatorische onverschilligheid in de vvd nog altijd groot was, toch waren er ook tekenen die erop wezen dat de partij in de loop van de jaren zestig politiek ontwaakte. Geheel verwonderlijk was dat natuurlijk niet, omdat in deze tijd in de samenleving het politieke activisme oplaaide – vooral door toedoen van jongeren. Zij gingen zich verzetten tegen de ‘regentenmentaliteit’ en eisten inspraak en democratisering. In de vvd namen de begin dertigers Korthals Altes en Vonhoff in de jaren 1962-1963 het voortouw bij de machtswisseling, waarbij Oud als partijleider het veld moest ruimen. ‘Politiek is Oud natuurlijk een geweldige figuur, maar is het organisatorisch wel zo sterk, wel up-to-date? We vonden van niet. De partij had als organisatie te weinig leven, was te weinig georganiseerd; te veel “kiesvereniging”’, aldus Korthals Altes.⁴⁷ De beide ‘rebellens’ waren exponenten van de kamercentrales. Deze regionale partijorganisaties waren tot dan toe formeel niet in het hoofdbestuur vertegenwoordigd, maar verzekerden zich in deze paleisrevolutie van een vaste plaats in dit gremium. Hun voorzitters – later door de media ‘partijbaronnen’ genoemd – zouden lange tijd een soort schaduwmacht in de vvd vormen. De emancipatie van de regio’s zal naast de tijdgeest ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de toename van de (politieke) activiteit van de vvd; de politieke meningsvorming kwam nu wat meer van onderop.⁴⁸ Daarnaast werd het voorzitterschap van de partij en van de Tweede Kamerfractie gescheiden, om te voorkomen dat net als bij Oud er te veel macht in één hand zou komen.

‘De partij begint zich voor het eerst als organisatie duidelijk te manifesteren’, zo herinnerde Vonhoff zich.⁴⁹ In deze periode van interne onrust maakte de vvd in 1962 kennis met een georganiseerde ‘linkse’ oppositie, het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) geheten. Het Centrum, dat was opgezet uit onvrede over de passiviteit van het hoofdbestuur na de zware nederlaag bij de Statenverkiezingen van maart in dat jaar, werd door sommige behoudende liberalen als ‘crypto-socialistisch’ beschouwd.⁵⁰ Volgens Reinier Heijting, voorzitter van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) in 1964-1965 en medeoprichter van D66, was de sfeer in de partij voor critici benauwend: ‘alles wat zo rond 1965 niet leek op het modale AVRO-lid, werd het door het partijkader moeilijk gemaakt (...). Kosten noch moeite werden gespaard andersdenkenden de partij uit te zetten’.⁵¹ Het toenmalige vvd-raadslid Hans Gruijters, die eveneens betrokken zou zijn bij de oprichting van D66, sprak van ‘een tegenstelling tussen de meer standsbewusten en de niet-autoritair’.⁵² Het LDC wilde onder meer nieuwe partijleiders, die ‘de vvd het karakter, niet van een ouderwetse kiesvereniging, maar van een 20e eeuwse politieke partij

geven’.⁵³ Het Centrum zou de partijtop ook inhoudelijk kritisch volgen. In 1966 stapte een deel van het LDC over naar D66. Het restant ging daarna in het kader van het zogeheten ‘Liberaal beraad’ samen met de vvd en de JOVD discussiëren over ‘de partijstructuur in Nederland en de plaats van het liberalisme daarin’.⁵⁴

Na de rust en bedaardheid ten tijde van de overheersende Oud kwam de vvd in beweging – althans een deel van de partij, een groter deel hield zich afzijdig, zoals de enquête aantoonde. Die verhoogde activiteit valt ook af te lezen aan – grofweg – de verdubbeling van de bijeenkomsten van het dagelijks en hoofdbestuur, en de stijging van het aantal partijcommissies (zie tabel 4). De partij beoogde met de instelling van meer commissies en de rapporten die zij afleverden zowel de discussies onder de leden te bevorderen ‘als ook het gezicht van de partij naar buiten in positieve zin (te) beïnvloeden’.⁵⁵

Onduidelijk is of in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 het programma opnieuw alleen door Oud was geschreven. Het was daarentegen wel onmiskenbaar dat de algemene vergadering in maart 1963 het ontwerp niet meer voor zoete koek slikte. Voorzitter Oud – die voor het laatst het partijcongres leidde – sprak van een ‘openhartige gedachtenwisseling’, maar dat was een eufemisme: de gemoederen liepen hoog op. In de ‘stortbui van interrupties’ speelde Gruijters – een van de weinigen die de autoritaire Oud aankonden – een hoofdrol; hij beschuldigde Oud zelfs van demagogie.⁵⁶ De landelijke liberale dagbladen het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* vonden de kritiek van de vaak jonge opposanten wel verfrissend. Organisatorisch was het congres weliswaar een rommeltje geweest, maar dat lag wellicht ook aan het feit dat de partij ‘tezeer van het principe was uitgegaan dat a.v.’s gezellig en zonder al te veel geschilpunten verlopen’.⁵⁷ De geest was nu uit de fles: ook op vergaderingen in latere jaren roerden critici zich en werden er vele vragen gesteld. De onenigheid kwam zo op straat te liggen en dat was wennen voor de vvd, want kritiek moest eigenlijk binnenskamers blijven.⁵⁸

Al met al was de vvd ‘op explosieve wijze actiever (...) geworden’, met alle gevolgen voor de stabiliteit.⁵⁹ De betrokkenheid van de leden, afdelingen en commissies binnen de vvd bij het uitstippelen van de politieke lijn nam behoorlijk toe. Op aandringen van het LDC was de procedure voor de opstelling van het verkiezingsprogramma ingrijpend gewijzigd om de achterban volop de gelegenheid te bieden invloed uit te oefenen. Edzo Toxopeus schreef voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 een discussienota, waarop bijna vijfhonderd reacties binnenkwamen. Aan de hand hiervan stelde een commissie het concept op, dat eerst werd besproken op de partijraad en vervolgens op

een tweedaagse algemene vergadering.⁶⁰ Ook bij de opstelling van het program in 1971 liet de partij zich niet onbetuigd. Op het ontwerp werden meer dan duizend wijzigingen voorgesteld. De vvd hield een zogeheten ‘amendementenbeurs’, waar een eerste schifting plaats had.⁶¹

Door de ‘politisering’ van de partijorganisatie werden de verkiezingsprogramma’s ook steeds langer. Het verkiezingsprogram van 1952 telde nog geen duizend woorden, dat van 1971 bijna 22.000. Op deze toename was verder natuurlijk ook de groter wordende overheidsbemoeienis met de samenleving van invloed. De maatschappij werd steeds ingewikkelder, en partijen moesten op veel meer thema’s dan vroeger een visie ontwikkelen.

Met een georganiseerde oppositie van het LDC en een sterk toegenomen engagement van de leden leek de vvd van de jaren zestig in dit opzicht nog maar weinig op de partij uit het voorgaande decennium. Opvallend daarbij is dat de partij de heftigheid van het interne debat wat probeerde af te zwakken. ‘Deze verhoogde mate van activiteit, vergroting van de discussiemogelijkheden in de partij en bezinning op tal van onderwerpen ging gepaard met een constructieve gezindheid en een eensgezinde sfeer, ook al botsten de meningen. Dit laatste geschiedde op zakelijke wijze, met begrip voor het standpunt van de ander. Het is daarom goed dit – voor een liberale partij eigenlijk vanzelfsprekende – verschijnsel met zoveel woorden te constateren, omdat overigens in de Nederlandse politiek, vooral buiten het parlement, de onverdraagzaamheid toeneemt, vooral van extreem linkse groepen en bepaalde groepen van studenten en jongeren’, aldus de partijsecretaris in zijn jaarverslag over 1969.⁶² Misschien viel het in vergelijking met andere Nederlandse politieke partijen – bijvoorbeeld de pvda, waar Nieuw Links de partij leek over te nemen – in de liberale gelederen nog wel mee, maar vergeleken met het voorgaande decennium was er in de vvd toch ook sprake van een cultuuromslag.

De oude garde, die in de jaren vijftig de vvd had gedragen, zullen deze veranderingen hoogstwaarschijnlijk zwaar zijn gevallen. Het standsbesef was immers nog niet geheel verdwenen, zo meende Hein Roethof, die aan het begin van de jaren zestig van de vvd was overgegaan naar de pvda. Een vooraanstaand vvd’er zou volgens hem een belangrijke publieke functie aan zich voorbij hebben zien gaan omdat hij naar de mening van anderen in de partijtop voor zo’n post ‘toch enigszins gefortuneerd’ moest zijn. Roethof had zelf meegemaakt dat een prominent partijlid – waarbij hij ongetwijfeld op Van Riel doelde – hem ervan had willen overtuigen ‘dat men niet in de politiek moest gaan als men over geen eigen middelen beschikte, aangezien men dan niet genoeg onafhankelijk kon zijn’.⁶³

De ‘moderne politieke partij’ (1972-1981)

‘In voorgaande jaren werd (...) melding gemaakt van de vooruitgang die de partij boekte in de ontwikkeling van kiesvereniging tot moderne politieke partij’, zo schreef partijsecretaris Korthals Altes in het jaarverslag over 1972. ‘Thans kan geconstateerd worden dat de groei daartoe is voltooid en dat de v.v.d. in haar 24ste levensjaar wat dat betreft tot volle wasdom is gekomen.’⁶⁴ Korthals Altes’ constatering berustte onder meer op de electorale expansie van de vvd. De meer ‘volkse’ benadering van de kiezer door Hans Wiegel, die in 1972 de nogal patricisch ogende Molly Geertsema was opgevolgd, sloeg aan. ‘Het was zijn behoudende toonzetting, het conservatisme van de werkende mens’, zo verklaarde Gruijters achteraf het succes van Wiegel.⁶⁵ Met de nieuwe partijleider, zoon van een meubelmaker, kwam er een einde aan de deftige liberale voormannen – Oud, Toxopeus en de reeds genoemde Geertsema – die vooral de betere standen aanspraken. Wiegel sprak op populistische wijze via de televisiecamera ‘de mensen in het land’ rechtstreeks aan, en hij sprak er schande van dat zij werden geplukt door de ‘potverterende’ socialisten onder leiding van Joop den Uyl.

De liberale electorale vooruitgang was indrukwekkend. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 behaalde de vvd 14,4 procent (een winst van ruim een derde; zie tabel 2); in 1977 17,9 procent – na scherpe oppositie te hebben gevoerd tegen het kabinet-Den Uyl, het meest linkse kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis tot nu toe. Ook het ledental nam uitzonderlijk snel toe, van bijna 42.000 in 1972 tot ruim 100.000 in 1978 (zie tabel 1). In het jaar 1973 bedroeg het groeicijfer maar liefst 65 procent. Na elke televisie-uitzending in het kader van de ‘zendtijd politieke partijen’ stroomden de nieuwe leden toe; er werd soms zo vaak gebeld dat de telefooncentrale overbelast raakte. De groei van de vvd kwam voor een deel op het conto van de zuidelijke provincies. Katholieke kiezers lieten en masse de kvp in de steek en gingen deels op de vvd stemmen. Een aantal van hen trad ook tot de vvd toe: in de jaren 1972-1978 groeide het ledenbestand van de beide Brabantse kamercentrales met ongeveer een factor vijf en dat van de kamercentrale Limburg met een factor zeven.

Ook de organisatiegraad steeg. In 1972 lag die nog op 3,9 procent, maar na de onstuimige ledengroei kwam de leden-kiezerratio in 1977 uit op 6,5 procent en in 1981 op 6,2 procent (zie tabel 2). Daarmee kwam de organisatiegraad ver uit boven de vijf procent, die binnen de vvd als ‘vuistregel’ gold.⁶⁶

De partijleiding poogde de leden vast te houden door de organisatie te versterken. In de eerste plaats slaagde zij erin het aantal functionerende afde-

lingen te vergroten, van 434 in 1970 naar meer dan 600 in 1980. In driekwart van de Nederlandse gemeenten was de vvd nu met een afdeling aanwezig (zie tabel 3). De partij poogde de liberale partijorganisatie verder te ‘verdichten’ door de invoering van een alle afdelingen en heel het land omspannend net van ‘ondercentrales’. Deze regionale samenwerkingsverbanden waren bedoeld om kleine afdelingen bij te staan en de zichtbaarheid van de vvd (door spreekbeurten, bij de ledenwerving en in verkiezingscampagnes) te vergroten in gebieden waar nog geen afdeling was. Er waren in 1975 een kleine honderd van deze ondercentrales ingevoerd.

Niet alleen probeerde de vvd in heel Nederland present te zijn, de partij trachtte ook overal een herkenbaar gezicht te tonen. Het hoofdbestuur wilde bij de raadsverkiezingen in zo veel mogelijk gemeenten met een kandidatenlijst onder de vlag van de vvd uitkomen, in plaats van ‘min of meer liberale plaatselijke groeperingen onder andere benamingen’. Het was zaak dat nu het de vvd electoraal voor de wind ging, de “algemene” en “plaatselijke belangen” kleur bekennen’.⁶⁷ In 1974 werden er een kleine dertig partijleden geroeyeerd die zich hadden laten kandideren op lokale lijsten; ook in 1982 werden er leden om deze reden de partij uitgezet.⁶⁸

Met de toestroom van nieuwe leden en de organisatorische modernisering werd de structuur van de landelijke vvd complexer.⁶⁹ Het aantal activiteiten nam toe, ook al omdat de overheid vanaf het begin van de jaren zeventig een aantal werkzaamheden (wetenschappelijk onderzoek, vorming en scholing) ging subsidiëren. Om de bedrijvige partij beter te coördineren, werd in 1977 besloten de functie van algemeen secretaris te bezoldigen. De vvd ging op volle toeren draaien. Het dagelijks en hoofdbestuur vergaderde weer frequenter dan in de voorgaande periodes, en het aantal partijcommissies steeg opnieuw (zie tabel 4).

De betrokkenheid van de achterban nam eveneens verder toe. Op het door Wiegel geschreven conceptverkiezingsprogramma van 1977 werden door de afdelingen en andere partijgremia 1.725 amendementen ingediend, die door de kamercentrales werden teruggebracht tot 350.⁷⁰ Het verhoogde engagement bleek ook op de algemene vergadering die het program moest vaststellen, waar het er soms ‘ongebruikelijk fel’ aan toe ging – alhoewel het vergeleken bij de pvda en de klein-linkse partijen nog wel meeviel. ‘Lange rijen deels jonge sprekers wisselden elkaar af aan de interruptiemicrofoons’, aldus een journalist.⁷¹ Het hoofdbestuur werd zelfs van ‘manipulatie’ beticht, toen een toegezegde tekst over de risico’s van kernenergie uitbleef.⁷²

Ook bij de vaststelling van een nieuw beginsel- en beleidsprogramma (*Liberaal Manifest*) maakte de achterban uitbundig gebruik van de mogelijkheid zijn stem te laten horen. De kamercentrales, afdelingen, partijcommissies en bijzondere groepen dienden meer dan 4.500 amendementen en moties in, die voor behandeling werden gereduceerd tot 540. De partij had vier algemene vergaderingen nodig om beide documenten vast te stellen. Deze congressen zouden een beeld hebben vertoond ‘van een enorme betrokkenheid van de leden bij de onderwerpen en van een wijze van discussiëren van bijzonder goed gehalte’, zo vond althans de partijsecretaris.⁷³ De emoties liepen soms hoog op, vooral bij de discussie over de monarchie.

Tegelijk met de vaststelling van het *Liberaal Manifest* behandelde de partij ook het ontwerpprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Daarbij moesten de actieve leden zich door een brij van circa zesduizend wijzigingsvoorstellen worstelen. De partijtop kreeg het zwaar te verduren. Anders dan in 1977 ‘werden tal van wijzigingen aangebracht die bestuur en fractie ontraden hadden’.⁷⁴ Twee van die congresuitspraken legde Wiegel openlijk naast zich neer (betreffende het stemrecht aan buitenlanders bij gemeenteraadsverkiezingen en het beheer van het te reorganiseren politiekorps), maar het congres weigerde om vervolgens ook het program aan te passen.

De besluitvorming binnen de vvd was meer gepolitiseerd geraakt, zo signaleerde het *NRC Handelsblad* al naar aanleiding van het partijcongres van 1977. Het dagblad bracht dit in verband met de ledengroei van de voorgaande jaren. ‘De onvermijdelijke verbreding die de vvd heeft ondergaan was in sommige nogal van de lijn van het partijbestuur afwijkende opvattingen, soms gesteund door een meerderheid van de vergadering, duidelijk waar te nemen. Duidelijk was intussen ook dat sommige leden van het partijbestuur daar wel eens moeite mee hadden, de korzelige manier waarop zij zich af en toe met een beroep op procedureregels verzetten sprak boekdelen. Wat dat betreft is het te hopen dat de partijleiding in het gegeven dat de vvd nu meer dan 90.000 leden telt wat meer wil gaan zien dan een nominale ontwikkeling.’⁷⁵

Inderdaad was de vvd onder Wiegel nog niet goed op inspraak en interne oppositie ingesteld. Deels kwam dat door de aanwezigheid van de oude garde die in de jaren vijftig naar voren was getreden. Volgens Jan Kamminga, partijvoorzitter in de periode 1981-1986, was de afstand tussen de prominenten in de vvd en de gewone leden in de jaren zeventig nog altijd groot geweest. Toxopeus bijvoorbeeld behoorde in zijn optiek tot degenen die de partij ‘in hoge mate beschouwden als een kiesvereniging, die slechts beperkt bij de discussies mocht worden betrokken’.⁷⁶ Kritiek op de koers die de vvd onder

Wiegel voer werd ook niet altijd op prijs gesteld. De behoudend ingestelde Van Riel bijvoorbeeld ageerde tegen de auteurs van enkele kritische ingezonden stukken in het *NRC Handelsblad*.⁷⁷ Deze ‘negativisten’ konden beter opkrassen, want de partij moest in haar oppositie tegen het kabinet-Den Uyl ‘als een gesloten falanx optreden met stootpuntrichting en vorming van zwaarpunten, als één man’.⁷⁸ De dissidenten vreesden dat de partij zou verrechtsen door de felle polarisatie van Wiegel tegen de sociaal-democratie. Zij konden op enig begrip rekenen van Wiegels voorganger Geertsema, en op regelrechte bijval van Vonhoff, die Van Riel onder de neus wreef dat ‘de falanx een geschikte opstelling (is) voor hoplieten, met ijzeren discipline gedrild, niet voor liberalen’.⁷⁹ Hun bedekte kritiek op Wiegel viel bij de partijtop echter in slechte aarde; ‘het was een van de weinige keren dat ik werd ontboden op de kamer van de fractievoorzitter’, aldus Vonhoff.⁸⁰ Toen campagneleider Rudolf de Korte kort daarna ervoor pleitte de verstarde verhoudingen tussen de vvd en de pvda te doorbreken, kreeg hij ook de wind van voren. ‘Dat heb ik geweten (...). Ik wilde mijn nek uitsteken, maar die werd er bijna afgehakt’.⁸¹ Wiegel was weinig te spreken over deze oppositie tegen zijn marsroute: ‘De kritiek van Vonhoff en Geertsema stak mij niet alleen zeer, ik vond het ook gevaarlijk. Het ondermijnde mijn positie’.⁸² Toch stond het gewraakte drietal bepaald niet alleen: in de kabinetsformatie van 1977 wilde een groot deel van de liberale Tweede Kamerfractie toenadering zoeken tot de pvda.

In de jaren zeventig groeide de vvd uit tot een organisatie waarin de politieke meningsvorming ruim baan kreeg. In de pers werd de partij nu terecht ‘volwassen’ genoemd.⁸³ Toch was het niet alles goud wat er blonk. Met de participatiegraad – het percentage leden dat daadwerkelijk actief is binnen de partij – was het minder gesteld. Regelmatig klaagden afdelingssecretarissen dat de leden zo moeilijk in beweging te krijgen waren. Maar ook de afdelingsbestuurders zelf lieten het wel eens afweten.⁸⁴ Zo was tegen het einde van de jaren zeventig gemiddeld niet meer dan de helft van de vvd-afdelingen op het partijcongres vertegenwoordigd. Ook bleven in deze periode nogal wat afdelingen in gebreke wat betreft de toezending aan het partijsecretariaat van het financiële verslag en het jaarverslag: minder dan de helft voldeed aan deze reglementaire verplichting.

Het moderniseringsproces dat de vvd in de jaren zeventig doormaakte had op het administratieve vlak onmiskenbaar centralistische trekjes. Daarnaast nam de partijleider na het interregnum van Toxopeus en Geertsema als gevolg van zijn electorale successen weer een overheersende plaats in binnen de vvd – zij het dat Wiegel veel minder dan Oud de stem van de liberale achterban

kon negeren. Tegelijk met deze centralistische tendensen vergrootten de kamercentrales hun invloed. ‘Het hoofdbestuur moet niet een club zijn die ergens ver weg onderling de zaken regelt, maar zij moet open staan voor de emoties vanuit de provincie’, zo zei Kamminga in 1976.⁸⁵ Omdat de kamercentrale-voorzitters in feite degenen waren die achter de schermen aan de touwtjes trokken, werd in die tijd voorgesteld om hen *qualitate qua* lid te maken van het hoofdbestuur. Zij wilden daar echter niet aan. In plaats daarvan kwamen rechtstreeks door de kamercentrale aangewezen vertegenwoordigers in het hoofdbestuur. Zij vervingen de door de centrales voorgedragen personen waarvan de benoeming door de algemene vergadering bekrachtigd moest worden.

De enorme groei van de vvd onder Wiegel zou niet zonder gevolgen blijven voor de mentaliteit en de omgangsvormen binnen de partij en voor haar opvatting van politiek. Ondanks alle veranderingen na het vertrek van Oud was de liberale politieke stijl nog altijd tamelijk ingetogen en rationeel. ‘Bij de liberalen gaat niets heftig en openlijk’, zo schreef de politiek commentator van *de Volkskrant*, Jan Joost Lindner, nog in 1977. ‘vvd-politici zijn meestal wat zonnige lieden die liefst wat amateuristisch en weinig opgezweept het politieke spel spelen.’⁸⁶ Als voorbeeld kan Vonhoff dienen: ‘Ik voel ook een weerstand om mij emotioneel uit te drukken. Mijn invalshoek is: het oplossen van problemen en het achterwege laten van gevoelens.’⁸⁷ De partij had een afkeer van geruzie en gekift. ‘Het vervelende van veel linkse mensen is, dat ze altijd gelijk hebben, dat denken ze ten minste, ook als ze het onderling niet met elkaar eens zijn. Dat heeft in een aantal gevallen geleid tot in het openbaar uitgevochten ruzies tussen partijgenoten. Een weinig verheffend schouwspel’, zo schreef de vvd zelf in een brochure voor jonge kiezers.⁸⁸ De heftigheid in de partij, die zich in het verhitte debat over Indonesië en later rond Gruijters had geopenbaard, nam echter in de jaren zeventig geleidelijk aan opnieuw toe en zou in het volgende decennium het kookpunt bereiken.

Een opgewonden, emotionele partij (1982-1990)

‘Een opgewekte partij.’ Zo luidde het antwoord van Wiegel op de vraag wat voor een partij hij achterliet toen hij in het voorjaar van 1982 het politiek leiderschap aan Ed Nijpels overdroeg en zelf commissaris van de Koningin in Friesland werd. De Statenverkiezingen waren uitstekend verlopen – de liberalen werden de tweede partij van het land –, de net aangetreden regeringscoalitie van CDA, PVDA en D66 kraakte vanaf het begin in haar voegen, en het ledental

zat ook in de lift. ‘Iedereen was eensgezind en politiek gezien in een goede stemming’, aldus Wiegel, ‘het was een prima moment om te vertrekken.’ Vlak voor het vertrek van de succesvolle politiek leider had de scheidende partijvoorzitter Korthals Altes eveneens de loftrompet over zijn partij gestoken. ‘De vvd is een zelfbewuste partij, de vvd is een grote en sterke partij geworden (...). Ondanks het individualisme dat het liberalisme eigen is, heeft de vvd een sterke positie kunnen opbouwen omdat wij jegens elkaar loyaal zijn geweest (...). Die loyaliteit, die is onze kracht geweest en die zal onze kracht moeten blijven.’⁸⁹

Aan het begin van de jaren tachtig stond de vvd er inderdaad goed voor. De partij had weliswaar licht verloren bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1981, maar dat was te verwachten na deelname aan het eerste kabinet-Van Agt. Tijdens de regeerperiode was de vvd ook zo’n 15.000 leden kwijtgeraakt, maar in 1981 waren er weer duizenden bijgekomen (zie tabel 1). Het optimisme kende geen grenzen meer toen Nijpels bij de Kamerverkiezingen van september 1982 ruim 23 procent van de stemmen behaalde – het beste resultaat in de geschiedenis van de partij tot dan toe, mede gebaseerd op een ‘doorbraak in het zuiden’.⁹⁰ Ongetwijfeld zal de katholieke achtergrond van Nijpels en zijn jeugdige uitstraling aan dit succes hebben bijgedragen. Ook wat betreft het ledental bereikte de vvd haar hoogtepunt, met bijna 103.000.

De in mei 1981 aangetreden voorzitter Kamminga wilde de nieuwe leden sterker bij de besluitvorming betrekken. ‘Het besef is er nu dat de tijd voorbij is dat je in deze partij als lid weinig anders hoeft te doen dan om de zoveel tijd de leider luid toe te klappen.’⁹¹ De vergadercarrousel in de vvd ging harder draaien (zie tabel 4). De partij startte met speciale ‘politieke congressen’ over uiteenlopende thema’s, met als gevolg dat de algemene vergaderingen vaker daagden (de opkomst van de afdelingen op deze bijeenkomsten liep overigens sterk uiteen). Het aantal partijcommissies steeg eveneens behoorlijk, er waren er zo’n 25 actief. Ook het dagelijks en hoofdbestuur vergaderden frequenter dan ooit tevoren. Op het verkiezingsprogram van 1986 werden ruim drieduizend amendementen ingediend. Het was met meer dan 28.000 woorden het langste programma in de geschiedenis van de vvd.

Aan het begin van de jaren tachtig stroomden de kiezers en leden toe, maar al snel ging het mis in de vvd. De door partijsecretaris Wim van den Berg gebezigde termen in zijn verschillende jaarverslagen uit deze periode spreken boekdelen. In 1982 waren er ‘problemen met personen, waarvan de partij bepaald niet gewend was ermee geconfronteerd te worden’.⁹² Aan het einde van 1984 hing er een ‘grote onweersbui’ boven de partij, ‘reeds enkele malen

tot ontlading gekomen en (met) de zekerheid, dat dat in het begin van 1985 nog enkele keren zou gebeuren’.⁹³ Het jaar 1986 kende ‘onverkwikkelijke interne partij-gebeurtenissen’ en gaf ‘een beeld van de partij in verwarring. Hoop en wanhoop wisselden elkaar af. Ongetwijfeld hebben velen in de partij zich afgevraagd waar “Den Haag” nu weer mee bezig was (...). Beheersten de voormannen nog wel het rationele spel of voeren zij mee op de golven van emotie en hartstocht?’⁹⁴ In 1987 was er sprake van ‘geschonden vertrouwen’ en van ‘soms heftige emoties, waarin teleurstelling over de handelwijze van personen gestalte kreeg’.⁹⁵ Het jaarverslag over 1989 ‘staat helaas niet in het teken van triomf’, maar van de ‘interne verdeeldheid’ en ‘teleurstelling’.⁹⁶ 1990 was een ‘bewogen jaar’, met een aflossing van de wacht waarbij zich ‘grote emoties’ hebben ontladen.⁹⁷

Als een rode draad door deze kenschetsen van de vvd in de jaren tachtig loopt de emotie. De liberalen stonden zoals vermeld in het algemeen een meer beheerste, rationele stijl van politiek voor, zonder te veel opwinding en harts-tocht. Voor externe vijanden als de pvda maakten sommige partijleiders een uitzondering. Wiegel trok fel tegen de sociaal-democraten van leer, en zijn polariserende optreden was natuurlijk op de sentimenten van de kiezer gericht. Maar dan nog zag hij evenals zijn liberale geestverwanten de betrekkelijkheid van politiek in. ‘Een beetje meer relativeren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten’ – zo omschreef Wiegel in 1968 zijn wijze van politiek bedrijven.⁹⁸

Deze liberale opvatting van politiek kwam in de jaren tachtig flink onder druk te staan. Daarbij heeft ongetwijfeld de enorme ledengroei in de periode daarvoor meegespeeld; partijsecretaris Dettmeijer waarschuwde al aan het einde van de jaren vijftig voor de gevolgen daarvan voor de sfeer in de partij. Steen des aanstoots was Nijpels, die in september 1982 nog als de grote winnaar werd bejubeld omdat hij de vvd een recordaantal Kamerzetels had bezorgd. Van de onervaren partijleider ontstond al snel een tegenstrijdig beeld. Enerzijds probeerde hij de liberale fractie en de bewindslieden onder controle te houden, maar anderzijds ontglipte de regie over de gebeurtenissen hem nogal eens.

Na de totstandkoming van het eerste kabinet-Lubbers, waarin de vvd met het cda samenwerkte, besloot Nijpels zitting te nemen in de Tweede Kamer. Na Oud was hij de eerste partijleider die in het geval van regeringsdeelname door de vvd voor het parlement koos; Toxopeus, Geertsema en Wiegel waren alle tot het kabinet toegetreden. Met een dualistische opstelling – zoals in het geval van Oud – had deze keuze echter niets te maken, integendeel. Nijpels

had de theorie van het ‘strategisch monisme’ ontwikkeld, die erop neerkwam dat in het regeerakkoord het te voeren beleid zo gedetailleerd mogelijk werd vastgelegd om te voorkomen dat het CDA politiek ‘vreemd’ zou gaan met de PVDA.⁹⁹ In het verlengde hiervan lag Nijpels’ gespieerde uitspraak dat de liberale ministers onder zijn ‘volledige politieke verantwoordelijkheid’ dienden te opereren¹⁰⁰ – de staatsrechtelijke purist Oud zou er van gruwen. Nijpels wilde ‘met respect voor de eigen positie van de bewindslieden, toch meer greep op onze mensen in het kabinet’.¹⁰¹ De vvd-ministers zouden hierover razend zijn geweest; zij zagen de fractievoorzitter als een usurpator. Ook bij een aantal van zijn fractieleden was Nijpels niet geliefd. Hij zou zich slechts met enkele vertrouwelingen omringen, en de rest op afstand houden. Het rode lampje boven de deur van zijn kamer was hiervoor symbolisch: wanneer dat brandde – en dat gebeurde nogal eens – dan mocht hij niet gestoord worden. Volgens Nijpels’ tegenstanders zou hij medefractieleden intimideren.¹⁰²

Dit alles gaf het beeld dat Nijpels graag de teugels in handen had. Aan de andere kant ontstond ook de indruk dat zijn coördinerende rol nogal te wensen overliet. Voor een deel lag dat aan hemzelf. Nijpels wilde ‘liberale punten’ binnenhalen, met als gevolg dat hij zich nogal eens sterk profileerde maar later openlijk bakzeil moest halen. Deze ‘nederlagenstrategie’, zoals het in de vvd werd genoemd, deed afbreuk aan zijn leiderschap, net als de vele affaires die de partij teisterden. Hier worden ze niet opgesomd, en ze waren ook niet alle op het conto van Nijpels te schrijven, maar geleidelijk aan ontstond wel het beeld van een partijleider die zijn partij niet in de hand had.

De stuurloze indruk die de vvd begon te maken, werd nog eens versterkt doordat Wiegels vanuit Friesland zich op cruciale momenten met de partij bemoeide. In zijn optiek liep de vvd, die hij naar zijn mening in goede staat had achtergelaten, door toedoen van Nijpels gevaar. De interventies van het ‘orakel van Ljouwert’ versterkten de verdeeldheid en malaise. Ook de mogelijkheid van een terugkeer leidde tot rumoer.

De vvd kwam zo in een neerwaartse spiraal terecht. De sfeer in de partij was zeer slecht: wantrouwen en achterdocht vierden hoogtij, ‘gevoelens van frustratie en onmacht’ waren wijdverbreid.¹⁰³ ‘De warmte binnen de partij verdween, de omgang met mensen verkilde’, aldus Klaas Weide.¹⁰⁴ De leden verlieten massaal de partij: in de vier jaar na het hoogtepunt in 1982 verloor de vvd er bijna 20.000 (zie tabel 1); ofwel één op de vijf. De betrokkenheid van de leden die bleven liet te wensen over, zo constateerde het hoofdbestuur: ‘slechte opkomst op afdelingsvergaderingen, weinig bereidheid om tot het

kader van vrijwilligers toe te treden’.¹⁰⁵ De groep ‘passieve leden’ werd in die tijd op negentig procent geschat.¹⁰⁶

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 ging de partij er in stemmen flink op achteruit. Vervolgens werd de aanval op de afgebladderde Nijpels geopend door het Tweede Kamerlid Frits Bolkestein, die meende dat de fractievoorzitter een flagrant gebrek aan leiderschapscapaciteiten had getoond. De partij deed hem denken aan ‘Sjors en de rebellenclub’.¹⁰⁷ De coup tegen Nijpels slaagde: de fractie besloot dat hij na de kabinetsformatie als voorzitter plaats moest maken voor Joris Voorhoeve.

Na het vertrek van Nijpels als politiek leider vond er een afrekening plaats met zijn medestanders in de partijtop. Voorzitter Guus Zoutendijk van de Eerste Kamerfractie trok zich terug als kandidaat-lijsttrekker voor de senaatsverkiezingen, omdat een aantal kamercentralevoorzitters vond dat hij Nijpels had geprotegeerd. De gewezen partijvoorzitter Kamminga, van wie in november 1986 nog hartelijk afscheid was genomen, zag zijn verkiesbare plaats op de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer in rook opgaan en hield de eer aan zichzelf. Niemand van de ‘bende van vier’ (waarvan naast Nijpels, Zoutendijk en Kamminga ook de voormalige vice-premier Gijs van Aardenne deel uitmaakte) maakte in de zomer van 1987 nog deel uit van de partijtop. In de vvd leidden deze gebeurtenissen tot veel commotie. ‘Zelfs in de Sovjet-Unie gaan ze nog beter met hun leiders om’, zo zei een partijlid.¹⁰⁸ Voorzitter Chris Baljé van de Provinciale Statenfractie in Groningen wijdde er een beschouwing aan, onder de titel: ‘Kannibalisme is geen liberalisme’. Na een realistisch beeld te hebben geschetst van kannibalistische rituelen als koppensnellerij en van dampende kookpotten, vervolgde hij aldus: ‘Wie de vvd de laatste jaren aan het werk heeft gezien, kan enige analogie met de zojuist geschilderde taferelen niet ontkennen, met dien verstande dat de vvd zijn eigen stamleden aan het spit rijgt.’¹⁰⁹

In mei 1987 vergaderde de vvd in Leeuwarden in het gebouw ‘de Harmonie’ – dat wellicht om die naam was gekozen om de verdeeldheid in de partij te bezweren. De nieuwe partijleiders gaven aan dat de cultuur van de vvd fundamenteel was veranderd, naar zij hoopten niet voorgoed. Partijvoorzitter Leendert Ginjaar, de opvolger van Kamminga, stelde dat de partij door de vele incidenten ‘haar karaktervoorsprong’ was kwijtgeraakt. ‘Het was nu juist de vvd die zich altijd heeft gemanifesteerd als een partij die onderlinge tegenstellingen uitstekend wist te beheersen, ze niet onderdrukte, maar er verstandig mee omging. In de pvda is altijd wel iets (...). Bij het cda is eveneens jarenlang sprake geweest van grote tegenstellingen (...). En daarnaast stond de vvd:

duidelijk, herkenbaar, betrouwbaar. Dat beeld veranderde.’¹¹⁰ Voorhoeve viel hem bij: ‘Onze Volkspartij voor Vrijheid en Democratie is de laatste jaren zijn oude stijl en sfeer kwijtgeraakt.’¹¹¹

Voorhoeve riep op tot saamhorigheid, maar daar zou het niet van komen: de ontronning van Nijpels bracht geen rust in de vvd. Dat kwam mede doordat onduidelijk was wie nu de politiek leider was: fractievoorzitter Voorhoeve of De Korte, die vice-premier in het tweede kabinet-Lubbers was geworden. Binnen dit tweehoofdig politiek leiderschap van de partij – ‘duolisme’ geheten – was De Korte als teamleider aangewezen, maar zijn positie raakte al snel ernstig verzwakt door een botsing met premier Lubbers. Daarbij kwam dat Voorhoeve de neiging had zelf oplossingen te zoeken, vaak zonder anderen te consulteren. Bovendien was er onder de liberale bewindslieden weinig eensgezindheid, omdat mede- en tegenstanders van Nijpels met elkaar moesten samenwerken. De cohesie binnen de vvd ontbrak, wat tot uiting kwam in mei 1989, toen de regeringscoalitie viel. Naast het gevoel steeds te moeten buigen voor het cda, droegen ook de verstoorde verhoudingen in de vvd bij aan de breuk. De interne tegenstellingen leidden wederom tot grote onrust binnen de partij. De algemene vergadering drong er eind mei bij de partijtop op aan ‘dat de naar buiten getreden fundamentele meningsverschillen snel zullen worden bijgelegd en dat het gekibbel van leden van onze partij in en via de media wordt beëindigd, opdat in eensgezindheid naar de verkiezingen kan worden toegewerkt’.¹¹²

De vvd moest voor de interne conflicten een hoge prijs betalen: de partij verloor ruim 300.000 kiezers en opnieuw zo’n 20.000 leden (zie tabel 1 en 2). Daarbij werd zij ook grijsler. In 1973 bedroeg het aantal leden van 65 jaar of ouder 9,4 procent; in 1989 24,1 procent. Het aantal afdelingen daalde in de jaren tachtig uiteindelijk ook, maar omdat het aantal gemeenten nog sterker afnam, steeg de dekkingsgraad (tot 85 procent; zie tabel 3).

Na de verkiezingen werd Voorhoeve weer fractievoorzitter; de vvd belandde in de oppositie. Omdat de opiniepeilingen slecht bleven en er in de partij veel gemord werd, schoof het hoofdbestuur onder leiding van voorzitter Ginjaar in april 1990 Voorhoeve aan de kant. Dit was een opmerkelijke stap, omdat het politieke primaat binnen de vvd bij de Tweede Kamerfractie lag – inclusief de aanwijzing van haar voorzitter, de partijleider – en niet bij het bestuur van de partij. De actie leidde dan ook tot groot tumult: de fractie vond dat haar autonomie in het geding was en dat de partij zich niet had te bemoeien met haar zaken. Ook enkele kamercentralevoorzitters meenden dat het hoofdbestuur niet bevoegd was Voorhoeve af te zetten. De onvrede kwam tot uitbarsting

op het partijcongres in mei 1990 in Zwolle – de geboorteplaats van Johan Rudolf Thorbecke, de aartsvader van het Nederlandse liberalisme. Met vertegenwoordigers van bijna twee derde van de afdelingen aanwezig, was de opkomst erg hoog. ‘Een ongekend harde vergadering op vrijdagavond was het gevolg’, zo schreef partijsecretaris Van den Berg in zijn jaarverslag. Naast de vierhonderd afgevaardigden waren er die avond ongeveer achthonderd ‘gewone’ partijleden aanwezig. ‘Het geheel leverde een aanblik op die in de geschiedenis van de partij zijn weerga niet kende.’¹¹³ De ‘opgekropte emoties’ moesten hun weg naar buiten vinden: ‘Felle verwijten en verdediging door anderen wisselden elkaar af. Deze vvd-bijeenkomst had iets van het pvda-congres begin jaren zeventig. Bij de liberalen kwam deze revolutie zo’n 17 jaar later.’¹¹⁴ Partijvoorzitter Ginjaar kreeg het zwaar te verduren en moest zijn verontschuldigheden aan de Tweede Kamerfractie aanbieden. Een dag later waren er vrijwel uitsluitend afgevaardigden present, waarmee het karakter van de vergadering geheel anders was dan toen zoveel ‘gewone’ partijleden aanwezig waren, zo meende de partijsecretaris. ‘De emoties waren er blijkbaar uit en het gezond verstand begon de overhand te krijgen. Zou Thorbecke dan toch zegevieren?’¹¹⁵

Oud-partijleider Wiegel was toen al vertrokken. Hij had geprobeerd als gewoon partijlid (‘van de afdeling Tietjerksteradeel’) de zaal tot bedaren te krijgen, maar was weggehoond. ‘Ik vond het iets vreselijks, zoiets had ik eerlijk gezegd nooit eerder meegemaakt. Ik vroeg me af waar ik in terecht was gekomen, al die verkrampde gezichten om mee heen. Het had niets meer te maken met de plezierige partij die ik kende. Ik had geen zin langer te blijven en ben naar huis gegaan.’¹¹⁶

Een beheerste partij (1990-1998)

‘Die V van de vvd staat ook voor vrolijkheid’, aldus Bolkestein bij zijn aantreden in het voorjaar van 1990, toen hij Voorhoeve was opgevolgd.¹¹⁷ Zijn partij had het zwaar; het voortdurende gebakkelei had een malaisestemming teweeggebracht. Na een wat onwennige start wist Bolkestein hierin verandering te brengen. Bij de Statenverkiezingen van maart 1991 boekte de vvd een zeer bescheiden winst die evenwel groot werd gevierd, omdat de partij voor het eerst sinds 1982 weer vooruitgang kon boeken. Daarna ging het crescendo. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1994 behaalde de vvd twintig procent van de stemmen, en in 1998 bijna 25 procent (zie tabel 2) – een historisch hoogtepunt. De liberalen gingen in 1994 weer regeren, dit keer voor het eerst met de sociaal-democraten.

Dat Bolkestein zo’n electoraal succesnummer zou worden, was nogal onverwacht. In de eerste plaats was hij een tamelijk gereserveerd persoon; niet iemand die meteen warme gevoelens bij anderen opriep. Daarbij kwam dat hij niet een pragmatisch, maar een uitgesproken ideologisch politicus was, veel meer dan men van een liberaal zou verwachten. Bolkestein was een geharnast tegenstander van het linkse gedachtengoed van de maakbaarheid van de samenleving door de staat, dat in de jaren zeventig hoogtij vierde. Zijn electorale aantrekkingskracht lijkt vooral te hebben gescholen in de tegendraadse en heldere wijze waarop hij enkele heilige huisjes in de Nederlandse politiek ter discussie stelde, zoals de instemming met de Europese integratie en de multiculturele samenleving. Bolkestein ontwikkelde zich zo tot ‘spreekbuis van de conservatief ingestelde *gewone man*’,¹¹⁸ ondanks zijn geaffecteerde taalgebruik en intellectualistische uitstraling. Hij deed dat, net als Oud en Nijpels voor hem, vanuit de Tweede Kamer en niet vanuit het ‘paarse’ kabinet, omdat hij in het parlement meer op afstand zat en daardoor ruimte had voor zijn dissidente ideeën. Van Nijpels’ ‘strategisch monisme’ was Bolkestein overigens niet gediend; hij sprak zelf van ‘beheerst dualisme’.¹¹⁹

Als stemmentrekker deed Bolkestein het goed, maar zijn partijleiderschap was minder eenduidig. Aan de ene kant was de nuchtere, stoïcijnse Bolkestein de ideale aanvoerder in een partij waar de sentimenten hoog konden oplopen. ‘Als ik onder druk sta, probeer ik toch rationeel en zakelijk te blijven. Dan laat ik me niet door emoties meeslepen. We zaten in 1990 diep in de puree. Op het congres in Zwolle heerste de totale chaos. Ik voelde me als een dompteur die een onwillige tijger in bedwang moest zien te houden. Dan probeer je een analyse van de situatie te maken. Je overziet de chaos en denkt: wat heeft deze partij nu nodig?’¹²⁰ Deze bedaarde maar ook afstandelijke aanpak was voor de vvd zegenrijk na al de grillen van de jaren tachtig, maar er zat een keerzijde aan. De koele, verstandelijke Bolkestein moest niets hebben van de liberale gezelligheid – een drankje hier, een schouderklopje daar, een kwinkslag, small talk. ‘Ik ben nu eenmaal geen doorzakker. Ik heb ook de pest aan recepties’, zo gaf de partijleider ruiterslijk toe.¹²¹ Ongetwijfeld werd hij door de achterban van de vvd bewonderd, maar het is de vraag of er affectie was. ‘Ik denk niet dat er bij het partijkader een grote liefde voor Bolkestein bestaat. Er is wel respect voor hem. Maar dat is iets anders dan liefde. Dat ligt ook wel aan hemzelf. Hij stelt zich gereserveerd op. Hij mist de persoonlijke charme van iemand als Wiegel’, aldus Gerry van der List, die in die tijd speeches voor hem schreef.¹²² Ferry Houterman, destijds voorzitter van de Amsterdamse gemeenteraadsfractie, kwam tot dezelfde slotsom. Hij denkt dat de partijleden Bol-

kestein interessant vonden, ‘maar ze hielden niet van hem (...). De vvd is nooit de vereniging van vrienden van Frits Bolkestein geweest.’¹²³

Bij zijn aantreden als fractievoorzitter maakte Bolkestein meteen duidelijk dat hij een einde wilde maken aan de interne onenigheid. Fractieleden kregen van hem de ruimte, maar niet om elkaar te bestrijden. Bolkestein kon hierbij aansluiten bij het streven van het hoofdbestuur om de verdeeldheid te stoppen. Aan het einde van 1989 had partijvoorzitter Ginjaar de lijnen voor het komende decennium uitgezet. ‘Dat beleid gaat uit van drie begrippen die ook invulling geven aan de letters vvd, namelijk: Visie, Vaardigheid en Discipline. Visie op de toekomst van onze samenleving. Vaardigheid inzake de handelingen van politici, bestuurders en leden. Discipline als het gaat om de wijze van uitdragen van politieke ideeën.’¹²⁴ De term ‘discipline’ viel niet goed binnen de partij – ‘dat riekt naar dictatuur’ – en werd veranderd in ‘loyaliteit’. Duidelijk was wel wat er bedoeld werd: er moest een einde komen aan ‘de onderlinge wedijver, teveel eigenzinnigheid en solistisch optreden (...); ongecoördineerd optreden mag niet voorkomen en dient gecorrigeerd te worden’.¹²⁵ Over sancties werd echter niet gesproken.

De voornemens van het hoofdbestuur hadden expliciet als doel de eensgezindheid binnen de vvd te bevorderen.¹²⁶ ‘Visie’ stond voor debat. De discussie in de partij moest bevorderd worden, niet alleen vanuit politieke overwegingen, maar ook ‘om psychologische redenen’.¹²⁷ Ook hiermee was de partij al begonnen vóór het aantreden van Bolkestein, maar deze lijn werd vervolgens voortgezet. Op de discussienota *Liberaal bestek '90* werden in 1988 bijna 2300 wijzigingsvoorstellen ingediend. In 1991 debatteerde de partij over *Ongebroken lijnen. Een liberaal perspectief*, dat over de koers van de vvd in de jaren negentig ging. De afdelingen en kamercentrales gaven hun commentaar in de vorm van resoluties, waarvan er meer dan vijfhonderd werden voorgelegd. In 1997 stond *Vrij en verantwoordelijk. Een liberaal toekomstperspectief* centraal. Tussendoor werden nog programma's voor de Kamer- en Europese verkiezingen vastgesteld, en vele themadagen gehouden.

Naast het aanjagen van het debat probeerde het vvd-bestuur ook de kwaliteit van de partijorganisatie (de ‘vaardigheid’) te vergroten, in de eerste plaats door vorming en scholing – in 2001 omgedoopt tot ‘opleiding en training’. Ook kwam er meer aandacht voor de selectie van het politieke personeel. Zo introduceerde de partij het ‘talent-management’, dat erop was gericht op systematische wijze getalenteerde personen te ontdekken, aan te trekken, (verder) te ontwikkelen en in te zetten voor de vvd. Op het gebied van de public relations wilde de partijleiding in de richting van de permanente

campagnevoering gaan. De vvd was altijd primair gericht geweest op de verkiezingen. ‘Daarnaast zijn echter activiteiten nodig gericht op continue beïnvloeding van de publieke opinie; hier deden wij tot nu toe weinig of niets aan.’¹²⁸ In 1992 kreeg de vvd een nieuwe huisstijl. Vijf jaar later kwam de partij op internet met een eigen website. Ook ging men ertoe over om partijbijeenkomsten te verlevendigen, ‘onder meer door het verder terugdringen van procedurele onderwerpen, maar vooral door het introduceren van meer “feestelijke” elementen (muziek, film, deskundigen-panels, competities e.d.)’.¹²⁹

Deze vernieuwingen moesten de partij aantrekkelijker maken voor de leden, want ondanks het electorale herstel was er wat betreft de ledenloop weinig veranderd. Het verlies hield aan, maar wel nam het verval beperktere vormen aan. In 1990 waren er zo’n 59.000 leden; in 1998 ruim 51.000 (zie tabel 1). Het aantal afdelingen liep eveneens verder terug, maar de dekkingsgraad steeg, als gevolg van het dalende aantal gemeenten, opnieuw (zie tabel 3). De teruggang maakt duidelijk dat de vele pogingen van de partij in deze periode om leden te winnen niet echt zoden aan de dijk zetten. Uit onderzoek was gebleken dat het imago van de vvd niet goed was; ‘elementen overheersten als “jonge honden die daar alleen maar voor hun eigen carrière zitten”, een ruzie-sfeer binnen de partij, waarbij er geen sprake was van inhoudelijke gedachtenwisseling, maar discussies over personen plaatsvonden’.¹³⁰

Aan het einde van de jaren tachtig was de structuur van de partijtop op de schop genomen. Het uit bijna dertig leden bestaande hoofdbestuur werd ingekrompen tot een kleinere, meer efficiënte groep van maximaal dertien ‘generalisten’, die niet langer door de kamercentrales maar direct door de algemene vergadering werden verkozen. De bedoeling was de slagvaardigheid van het bestuur te vergroten. Tegelijk werd het dagelijks bestuur opgeheven (met als gevolg dat het nieuw samengestelde hoofdbestuur nu net zo vaak ging vergaderen als het dagelijks bestuur in de periode daarvoor; zie tabel 4). Hoewel de partijleiding bezwoer dat centralistische aspiraties haar vreemd waren, betekenden deze veranderingen – waartoe in 1988 werd besloten – een terugdringen van de invloed van de kamercentrales, die ook in de kandidaatstelselprocedure voor de Tweede Kamerverkiezingen veel minder te zeggen kregen. In dit opzicht keerde de vvd terug naar de situatie van de jaren 1948-1963. De politicoloog Ruud Koole sprak van ‘een kleine revolutie’ binnen de vvd.¹³¹ Ter compensatie werd een adviserend periodiek overleg ingevoerd van kamercentralevoorzitters met het hoofdbestuur (‘pok’ geheten). Op deze wijze zou de regionale stem kunnen doorklinken in Den Haag.

Een gespleten partij? (1998-2008)

‘We hebben een ijzersterke positie. Ik ben ervan overtuigd dat we op den duur de grootste partij van Nederland worden, mits we het spel goed blijven spelen.’¹³² Evenals Wiegel in 1982 was Bolkestein er bij zijn vertrek in 1998 zeker van dat hij de vvd in goede orde en met veelbelovende toekomstperspectieven achterliet. De partij stond er uitstekend voor in de opiniepeilingen: in het voorjaar van 2001 was de vvd met 44 zetels de grootste partij van Nederland. Het optimisme in de liberale gelederen was groot. In zijn jaarplan formuleerde het hoofdbestuur in 2002 als missie: ‘De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie wil de meest invloedrijke politieke organisatie worden, mede door een groeiend aantal aanhangers.’¹³³ De partij hield al rekening met Bolkesteins opvolger Hans Dijkstal als premier – de eerste van liberalen huize sinds Cort van der Linden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Evenals aan het begin van de jaren tachtig ging het echter nu ook weer op dramatische wijze mis. Lag het destijds mede aan het gebrekkige management van de onervaren Nijpels, dit keer lijkt vooral de koers die de partij onder Dijkstal voer tot de nederlaag te hebben geleid. Hij had geen antwoord op de concurrentie van Pim Fortuyn, die zich ter rechterzijde van de vvd zou positioneren met name inzake sociaal-culturele kwesties.

De opkomst van Fortuyn zou grote gevolgen hebben voor de organisatie en cultuur van de vvd. Gaandeweg was de vvd uitgegroeid tot een bestuurderspartij bij uitstek. In de voorgaande dertig jaar maakte zij langer dan cda en pvda deel uit van de regering. Dat dit tamelijk onopgemerkt bleef, zal te maken hebben gehad met het feit dat de liberalen in de coalities nooit de boventoon voerden: zij waren altijd de junior partner en leverden nooit de premier. Ook in gemeenten en provincies namen zij volop deel aan het bestuur. Door die gouvernementele oriëntatie was de blik van de vvd vrijwel permanent op het politieke centrum gericht. Zolang er zich rechts van de partij geen serieuze concurrentie aandiende, was er weinig aan de hand. In de jaren tachtig meldden zich achtereenvolgens de Centruumpartij en de Centrumdemocraten, maar hun extreem-rechtse gedachtengoed bracht de liberale kiezer nauwelijks in verleiding. In het daaropvolgende decennium wist Bolkestein de rechterflank af te dekken door hardop vraagtekens te zetten bij de islam, de immigratie en het Europese federalisme.

Dijkstal week echter sterk af van zijn voorganger Bolkestein, zowel wat betreft inhoud als wat betreft stijl. Met volle overtuiging omarmde hij de multiculturele samenleving, waarmee hij Fortuyn met zijn kritiek op immigratie, integratie

en islam alle ruimte bood zich rechts van de vvd te nestelen. Zich scherper profileren op dit terrein wees hij af, evenals het bezigen van ‘Jip en Janneke’-taal. Anders dan Bolkestein, die graag de confrontatie zocht, was de joviale en ideologisch wat bleke Dijkstal vooral een apaiserend politicus – als ‘paarse’ vice-premier en daarna als partijleider. Onder zijn leiding werd de vvd weer ‘een gewone partij, die compromissen zoekt’.¹³⁴ Dijkstal vereenzelvigde zich met ‘paars’, waardoor hij ook kwetsbaar werd voor de populistische aanval van Fortuyn op het politieke establishment. Als één partij daartoe behoorde, dan was het wel de vvd.

Na de zware verkiezingsnederlaag – veertien zetels gingen verloren – maakte Dijkstal plaats voor Zalm, die de vvd meteen rechtser poogde te positioneren (‘Nederland is vol’). Geholpen door de implosie van de LPF won de partij bij de verkiezingen in januari 2003 vier zetels. Net als Toxopeus en Wiegel koos Zalm ervoor toe te treden tot het kabinet, waarbij hij nadrukkelijk aangaf ‘politiek leider’ te blijven. Als fractievoorzitter trad Jozias van Aartsen aan. In de voetsporen van Oud tredend stelde hij zich dualistisch tegenover het kabinet op. Om de debatacultuur te stimuleren gaf hij zijn fractieleden de ruimte, maar hij kwam al snel meermalen in botsing met Geert Wilders. Het kwam tot een breuk over de toetreding van Turkije tot de Europese Unie, waar Wilders faliekant tegen was. ‘Ik laat mij niet de mond snoeren door de partij. Ik zal altijd blijven zeggen wat ik ergens van vind’, verklaarde hij. In september 2004 stapte hij uit de fractie – als eerste vvd-parlementariër sinds de oprichting van de partij. Wilders richtte de Partij voor de Vrijheid (pvv) op, die bij de Tweede Kamerverkiezingen in november 2006 negen zetels zou halen.

Van Aartsen ambieerde de eerste man van de vvd te worden. Opnieuw kende de partij geen eenduidig leiderschap, net als aan het einde van de jaren tachtig (de periode van het ‘duolisme’ van Voorhoeve en De Korte). Vice-premier Zalm en fractievoorzitter Van Aartsen gedroegen zich steeds openlijker als elkaars rivalen. In de herfst van 2004 deed de laatste een poging het politiek leiderschap naar zich toe te trekken, maar van het partijcongres moest hij het doen met de aanduiding ‘politiek aanvoerder’, met als taak de lijn van de vvd uit te dragen. Toen zijn partij bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006 licht verloor, besloot Van Aartsen op te stappen. Zalm wilde evenmin lijst-trekker worden, waarna staatssecretaris Mark Rutte naar voren trad.

Gemeten vanaf 1998, toen Bolkestein het leiderschap overdroeg aan Dijkstal, was de vvd in 2006 twee politieke leiders en een ‘politiek aanvoerder’ kwijt-geraakt, die allen een andere richting voorstonden. De gematigde Dijkstal had de blik op het centrum gericht, en moest niets van de opvattingen van Fortuyn

hebben. Aan de andere kant stond Van Aartsen, die een deel van de ‘Fortuyn-agenda’ (strikttere opstelling ten aanzien van immigratie en integratie alsmede staatkundige hervormingen) wilde uitvoeren, maar niet zo ver wilde gaan als Wilders.¹³⁵ Tussen Dijkstal en Van Aartsen in bevond zich de ‘bestuurder’ Zalm, die als lijsttrekker wel de rechtervleugel had gepaaid. Troonpretendent Rutte leek meer in de buurt van Dijkstal te staan door zich niet met het immigratievraagstuk te profileren. Hij had een wat linksig imago (als JOVD-voorzitter was hij in 1990 voorstander van een fusie met D66), dat hij in 2004 nog eens bevestigde door de vvd een ‘sleets merk’ te noemen met een hoog gehalte aan ‘parelkettingen’. ‘We zijn nog te veel de partij van Wassenaar, rijke mensen, asociaal beleid.’¹³⁶ In zijn korte periode als fractievoorzitter kreeg Rutte in het openbaar kritiek van fractiegenoot Anton van Schijndel, die vond dat hij een middenkoers voer en het integratiethema verwaarloosde.¹³⁷ Toen Van Schijndel dreigde uit de partij te stappen, zette Rutte hem uit de Kamerfractie. Hij was daarmee de eerste parlementariër in de geschiedenis van de vvd die werd uitgestoten.

Voor Rutte was het lijsttrekkerschap evenwel geen uitgemaakte zaak. In de regel schoof de politieke leider van de vvd zijn opvolger naar voren, doorgaans na de Tweede Kamerfractie te hebben geconsulteerd. Voor het eerst in de partijgeschiedenis hadden nu de leden echter het laatste woord. Deze hervorming was het directe gevolg van de electorale klap in mei 2002. De vvd was toen in een bijna existentiële crisis beland, en uitgebreid bij zichzelf te rade gegaan om de oorzaken van het echec te achterhalen. Het hoofdbestuur stelde in een rapport onder de veelzeggende titel *Minder partij, meer maatschappij* vast dat de vvd zich veel te veel op ‘Den Haag’ en te weinig op de samenleving had gericht – met andere woorden: te zeer een geïsoleerde en gesloten bestuurderspartij was geworden.¹³⁸ ‘In slagwoorden: te veel naar binnen gericht, met elitevorming, alleen tijdens verkiezingen naar buiten tredend, contact met de realiteit verloren, inbreng vanuit de partij wordt als “lastig” ervaren, te veel bestuurlijk opererend, weinig inhoudelijk, weinig discussie, fossiel, te veel op consensus gericht, te weinig duidelijk of consistent, politici staan te veel op afstand, onvoldoende verantwoording afleggen door politici, individualistisch, onbetrouwbaar t.a.v. naleving van verkiezingsprogramma’s, te veel carrière gericht (eigen belang), te veel kiesvereniging zijn.’¹³⁹ Dit was niet niets: het hoofdbestuur liet van de partij eigenlijk geen spaan heel. Toch zag het drie manieren om uit de problemen te komen en de band met de kiezer te verbeteren.

De eerste remedie lag voor de hand en betrof het partijprofiel. De partij moest inhoudelijk weer herkenbaarder worden door een soort herideologisering van haar standpunten. Zoals gebruikelijk in dit soort situaties werd daarbij naar het interne debat gegrepen. Partijdiscussies waren een soort therapeutisch wondermiddel: zij zouden de participatie van de leden vergroten en tegelijkertijd louterend werken na een crisisperiode. ‘Zij hebben de vvd – achteraf – altijd goed gedaan’, zo stelde een commissie onder leiding van Jan van Zanen, die kort daarna partijvoorzitter zou worden.¹⁴⁰ De commissie meende dat de vvd zich moest omvormen tot ‘ideeën- en debatpartij’, wilde zij nog toekomst hebben. Van zo’n transformatie werd veel verwacht: ‘Zo’n partij zal bruisen van ideeën en sprankelende – goed voorbereide – discussies en daar zal magie van uitgaan. Veel leden zullen erbij willen horen.’¹⁴¹ In 2005 debatteerde de vvd over het *Om de Vrijheid. Liberaal Manifest*, de geactualiseerde toelichting op de bestaande beginselverklaring.

De twee andere voorstellen van het hoofdbestuur gingen verder dan de gangbare aanbevelingen. Zo was de partijtop van mening dat de stijl van de volksvertegenwoordigers moest veranderen, want: ‘Politiek is emotie!’¹⁴² De (kandidaat-)Kamerleden waren nauwelijks zichtbaar geweest en hadden geen taboes doorbroken, zoals Bolkestein altijd had gedaan. ‘De wijze van vertolken moet met emotie en inspelend op het gevoel van de kiezers’, werd hun voorghouden. ‘Politici moeten zichtbaar zijn (het beeld is belangrijk) en de verschijning moet een bepaald (goed) gevoel oproepen.’ Aan de lijsttrekkers van de vvd werden nog hogere eisen gesteld: zij moesten ‘charmant zijn, authentiek en geloofwaardig, mediageniek en voor inhoudelijk nieuws zorgen. Sterke persoonlijkheden die de emotie van de kiezers raken.’¹⁴³ De stijl van de impulsieve, gevoelsmatige Fortuyn lijkt voor de Kamerkandidaten model te hebben gestaan, het optreden van de meer rationalistische Bolkestein voor de kandidaat-lijsttrekker. De kandidaten kregen overigens van de partijtop de ruimte om voortaan campagne voor zichzelf te voeren. Het verbod op dergelijke voorkeursacties werd opgeheven, maar de kandidaten moesten zich houden aan het verkiezingsprogramma en mochten zich niet negatief uitspreken over andere vvd-kandidaten.

Ten slotte ging het hoofdbestuur over tot aanpassing van de partijorganisatie. Ook dit instrument werd in crisistijd wel vaker toegepast (bijvoorbeeld bij het vertrek van Oud in 1963 en na het opstappen van Nijpels in 1986), maar nooit zo ingrijpend. Onder de leus ‘leden aan het stuur’ werd er nagenoeg een einde gemaakt aan de getrapte structuur gebaseerd op afgevaardigden, die de liberale partijorganisatie sinds 1885 had gekenmerkt. De leden kregen op het partijcon-

gres stemrecht (hoewel in sommige gevallen de besluitvorming plaatshad in de zogeheten ‘algemene vergadering van afgevaardigden’). Ook konden zij voortaan in een directe stemming de partijvoorzitter of de lijsttrekker voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement aanwijzen, de rest van de kandidatenlijst vaststellen, en zich in een ledenraadpleging over politieke onderwerpen uitspreken.

Wat betreft de vergroting van de zeggenschap van de leden ging de vvd aanzienlijk verder dan het CDA en de PVDA.¹⁴⁴ De liberale leiding verwachtte van de democratisering enerzijds dat er een einde zou komen aan de ‘compromissencultuur’ binnen de partij en anderzijds dat de interne participatie van de leden zou toenemen. Hun betrokkenheid vertoont evenwel een wisselend beeld. Aan de verkiezing van de lijsttrekker voor de Europese verkiezingen en voor de partijvoorzitter in september en november 2003 deed slechts 16,2 respectievelijk 13,5 procent van de leden mee. Aan de vaststelling van de volgorde van de kandidatenlijst vanaf plaats twee voor de Europese verkiezingen begin 2004 nam 12,8 procent deel. De verkiezing van de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen in het voorjaar van 2006 kende daarentegen een opkomst van 73,8 procent. Op de ledencongressen – een andere hervorming in het kader van de partijvernieuwing – liep het niet echt storm (zie tabel 5). De opkomst bij D66 en GroenLinks – die al langer deze variant kenden – lag substantieel hoger.¹⁴⁵

Tabel 5. Deelname van leden aan de congressen van de VVD, 2004-2007

	aantal leden op congres	aantal partijleden	opkomst leden (in procent)
mei 2004	600	44.099	1,4
nov. 2004	1.103*)	41.861	2,6
mei 2005	995	41.861	2,4
dec. 2005	875	40.157	2,2
mei 2006	748	40.157	1,9
sep. 2006	1.079*)	40.849	2,6
jan. 2007	702	40.849	1,7
mei 2007	683	40.849	1,7
sep. 2007	1.086*)	39.705	2,7
dec. 2007	1.500	39.705	3,8

*) inclusief volmachten (naar schatting van het partijsecretariaat twee- tot driehonderd stuks)

Slachtoffer van de partijvernieuwing waren de kamercentralevoorzitters. Het POK moest zich voortaan louter met organisatorische aangelegenheden bezighouden. Door deze degradatie raakten de ‘partijbaronnen’ een groot deel van hun politieke invloed en macht en daarmee hun status kwijt. Geen wonder dat zij zich op het congres in mei 2003 sterk tegen de partijvernieuwing verzetten.

Naast de grotere zeggenschap probeerde de VVD de partij ook aantrekkelijker te maken voor (nieuwe) leden door de heersende mentaliteit en omgangsvormen te wijzigen. ‘Binnen de VVD moeten we naast de structuurverandering ook stilstaan bij de stijl en vorm van onze uitingen en bijeenkomsten. Het beeld van de grijze pakken, het voutsvoyeren en handjes schuddende bobo’s past niet.’¹⁴⁶ Voorgesteld werd dat er meer ‘show’ zou komen op de ‘saaie’ algemene vergaderingen. Niet alleen werd het zo voor de leden aantrekkelijker om mee te doen, maar ook zouden de media meer aandacht aan de VVD schenken.¹⁴⁷

Pièce de résistance van de partijvernieuwing was evenwel de aanwijzing van de lijsttrekker door de leden. In september 2003 gebeurde dat zoals vermeld in het kader van de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen voor het eerst. In het voorjaar van 2006 werd de lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen gekozen. De interne verkiezingen gingen tussen Mark Rutte en Rita Verdonk, minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie (het Tweede Kamerlid Jelleke Veenendaal was de derde kandidaat, maar zij werd terecht als kansloos beschouwd). De campagne liep uit op een felle tweestrijd tussen het tweetal, en legde daarmee de verdeeldheid in de VVD over de partijkoers bloot.¹⁴⁸ De bestuurlijk ingestelde Rutte, die zich gesteund wist door een groot deel van het partij-establishment, oriënteerde zich op het politieke midden. Globalisering en open grenzen zag hij eerder als kansen dan als bedreigingen. Als rasechte populist afficheerde Verdonk zich als kandidaat van de leden. Zij wilde met de partij naar de rechterflank om het onbehagen te verwoorden dat er onder kiezers bestond over immigratie en criminaliteit. Ook vond zij zich als persoon beter toegerust dan haar rivaal: ‘Wat mij onderscheidt van Mark Rutte is denk ik daadkracht en duidelijkheid.’¹⁴⁹

In de lijsttrekkerverkiezingen mengden zich ook partijprominenten, die zich nogal eens neerbuigend over Verdonk uitlieten. De commissie-Dekker – die na de Kamerverkiezingen de campagne zou analyseren – oordeelde streng over de ‘negatieve uitingen’, die zouden hebben bijgedragen aan de verdere interne polarisatie en aan ‘verlies aan stijl en respect in de partij’. De commissie bracht dit fenomeen in verband met een houding van ‘wij liberalen zijn vooral vrij om veel, zo niet alles te zeggen’. Zij wees verder op de voorbeeldfunctie

van de prominenten en hun vermogen ‘om de onderlinge verbondenheid te versterken’.¹⁵⁰ Tot opluchting van nogal wat vvd-kopstukken wezen de leden Rutte als lijsttrekker aan; hij behaalde met 51,5 procent iets meer stemmen dan Verdonk (45,7 procent). De achterban deed dit keer massaal aan de verkiezingen mee; de opkomst bedroeg 73,8 procent.

De gespletenheid van de vvd was hiermee niet voorbij, integendeel. Vóór de uitslag hadden de kandidaten besloten dat de verliezer de tweede plaats op de Kamerkandidatenlijst toebedeeld zou krijgen. Verdonk nam dus direct onder Rutte plaats, waarna zij vrijwel meteen haar eigen campagne startte. ‘Stem op de vvd, maar wel op nummer twee’, raadde zij de kiezer aan.¹⁵¹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen in november bleek haar populariteit onder het liberale electoraat inderdaad groter te zijn dan die van Rutte. Verdonk behaalde 620.555 voorkeurstemmen, 67.355 meer dan de lijsttrekker – een unicum in de Nederlandse politieke geschiedenis. Al snel probeerde Verdonk alsnog het leiderschap van de vvd in handen te krijgen. De greep naar de macht in een café in de buurt van het Binnenhof mislukte echter. Na een aantal strubbelingen zette Rutte Verdonk in september 2007 uit de fractie. Op aandrang van het hoofdbestuur verliet ze ook de partij. De vvd was echter niet van Verdonk af: haar Kamerzetel behield ze en ook richtte ze een nieuwe politieke beweging op, ‘Trots op Nederland’ geheten.

De grote veranderingen in de vvd in de afgelopen jaren zijn voor een groot deel op het conto van Fortuyn te schrijven. In de eerste plaats gaf de zware nederlaag van de liberalen in mei 2002 de stoot tot een ingrijpende vernieuwing van de liberale partijorganisatie. De substantiële vergroting van de invloed van de leden resulteerde in een afname van de centrale regie in de partij (zoals bleek bij de lijsttrekkersverkiezingen in 2006). Leden kregen het laatste woord in de vaststelling van de gehele kandidatenlijst, waardoor de uitkomsten minder voorspelbaar worden – in ieder geval in theorie, want het hoofdbestuur trachtte door het opstellen van een ‘voorkeursvolgorde’ vanaf plaats twee het proces toch te beïnvloeden. Door de leden deze zeggenschap te geven, wordt de samenstelling van een evenwichtig samengestelde fractie bemoeilijkt, ook al omdat de kandidaten de ruimte hebben gekregen om voor zichzelf campagne te voeren en elkaar in te halen (met daarbij het risico dat ze elkaars rivalen worden). Daarnaast leidt de vergrote ledeninvloed tot een zekere marginalisering van het middenkader – niet voor niets waren de kamercentralevoorzitters weinig enthousiast over de partijhervormingen. De partijactivisten – die de organisatorische ruggengraat van de partij vormen – verliezen een deel van hun

politieke invloed en daarmee van hun status. Afgewacht moet worden wat op termijn de gevolgen hiervan zijn voor hun betrokkenheid; de kamercentrale-voorzitters waren of voelden zich in 2006 in ieder geval nauwelijks betrokken bij de verkiezingscampagne.¹⁵²

Belangrijker dan de effecten van de organisatorische aanpassingen zijn echter de middelpuntvliedende politieke krachten die Fortuyn in de vvd heeft losgemaakt, en die haar samenhang tot het uiterste beproeven. De partij wordt uiteengetrokken door aan de ene kant de stroming die de traditionele oriëntatie op het midden niet wil loslaten, en aan de andere kant het kamp dat de vvd steviger op de rechterflank wil positioneren. Bij deze verschillende strategische keuzes behoren vanzelfsprekend uiteenlopende inhoudelijke accenten (nadruk op economie en onderwijs versus immigratie, integratie en veiligheid) en stijlen (kortweg een gouvernementele versus een populistische opstelling). Deze tegenstelling werd ook zichtbaar in de interne verkiezingen voor het lijsttrekkerschap en bij de Tweede Kamerverkiezingen. Rutte won nipt de verkiezingen in de vvd van Verdonk, maar verloor van haar bij de Kamerverkiezingen.

Deze richtingenstrijd is in de geschiedenis van de vvd nog niet eerder vertoond. Het gepolariseerde krachtenveld binnen de partij heeft inmiddels de politieke kop gekost van de op het centrum gerichte Dijkstal. Aan de rechterzijde vielen ook slachtoffers: Wilders stapte op en Van Schijndel en Verdonk werden uit de fractie gezet. Drie fractieleden kwamen in de periode 2004-2007 buiten het vvd-verband te staan, wat in de 56 jaar daarvoor nog nooit was gebeurd. Het leidde tot twee geduchte electorale concurrenten, waarvan de pvv van Wilders haar kracht al heeft laten zien en de beweging Trots op Nederland (TON) van Verdonk dat waarschijnlijk nog zal doen.

Al met al is de situatie van de zestigjarige vvd niet al florissant. Wat betreft het zeteltal (22) en het ledental (minder dan 40.000) bevindt de partij zich ongeveer op het niveau van 1972. De opiniepeilingen geven evenwel een dramatischer beeld: op 23 november 2007 stond de vvd in de Politieke Barometer van het bureau Interview nss op dertien zetels (evenveel als de liberalen in 1956 hadden), de pvv op veertien en TON op zestien zetels.¹⁵³ Ondanks alle tegenstellingen van de afgelopen tijd is de vvd als partij niet gescheurd – het hoofdbestuur heeft er alles aan gedaan om dit te voorkomen.¹⁵⁴ Afgaande op de peilingen lijkt zich in het electoraat van de vvd echter wel een scheiding te hebben voltrokken. Afgewacht moet worden hoe bestendig die is; de Kamerverkiezingen zijn immers nog ver weg (die zijn voor mei 2011 voorzien).

Ten slotte

Bij haar totstandkoming in 1948 had de vvd nog sterk het karakter van een kiesvereniging. Gaandeweg ontwikkelde zij zich tot een moderne politieke partij als de meeste andere, een proces dat in de jaren zeventig min of meer was voltooid.¹⁵⁵ In deze bijdrage is gepoogd in enkele grote lijnen deze transformatie te schetsen. Hieronder worden de belangrijkste trends in de afgelopen zestig jaren nogmaals kort weergegeven.

In de eerste plaats werd de vvd in geografisch opzicht een nationale partij. Als overwegend vrijzinnig-protestantse politieke groepering had zij aanvankelijk nauwelijks aanhang in de katholieke gebieden onder de grote rivieren. Met de in de jaren zestig op gang komende ontzuiling kwam daarin verandering. Een deel van de katholieke kiezers stemde niet langer vanzelfsprekend op de kvp, of zei het geloof vaarwel. Het electorale potentieel van de andere partijen werd daardoor sterk vergroot. Onder Wiegel wist de vvd daarvan te profiteren. De zuidelijke provincies droegen niet alleen bij aan de kiezersgroei, maar ook aan de uitbouw van de partijorganisatie. Het aantal leden nam enorm toe, en dienovereenkomstig het aantal afdelingen. Sinds het midden van de jaren tachtig daalde het ledental vrijwel continu, evenals het aantal afdelingen. Dat laatste kwam door het proces van gemeentelijke herindelingen, waardoor het aantal gemeenten sterk afnam. Aan het einde van 2007 had de partij in bijna elke Nederlandse gemeente een afdeling (96 procent; zie tabel 3).

Deze ‘nationalisering’ van de vvd ging gepaard met een zekere mate van ‘vermaatschappelijking’ – dat wil zeggen dat haar kiezersaanhang in sociaal opzicht minder eenzijdig werd dan voorheen het geval was.¹⁵⁶ Van het standsbesef dat de liberalen – het ‘denkende deel der natie’ – van oudsher kenmerkte, waren tot in de jaren zestig nog sporen zichtbaar in de vvd. Met het verdwijnen ervan zou volgens Vonhoff ‘geleidelijk de weg (zijn) vrijgemaakt voor een beleving van liberale beginselen in bredere lagen van ons volk’.¹⁵⁷ Dit proces is echter zeker niet voltooid in de jaren zestig, zoals hij suggereert, maar heeft zich vooral in de daaropvolgende decennia voorgedaan – zonder dat het kiezersaandeel van de vvd ooit een dwarsdoorsnede van de bevolking is geweest.¹⁵⁸ De toegenomen electorale sociale heterogeniteit betekende overigens niet dat het bijwijken elitaire karakter van de ledenachterban geheel verdween. De gouden horlogekettingen en de sigaren mogen dan op hun retour zijn, de vvd blijft tot op zekere hoogte de partij van de parelkettingen en blauwe blazers – niet alleen in de ogen van buitenstaanders, maar ook volgens vvd’ers zelf. ‘Dixieland, Rotary, golfbanen, hockeyclub, ik kom het allemaal tegen in mijn

partij’, aldus het Arnhemse gemeenteraadslid Anno Zijlstra in 2004.¹⁵⁹ Desalniettemin is de sfeer in de vvd wel veranderd, aldus Schil Overwater, die vanaf de oprichting partijlid is. ‘Men luisterde vroeger veel meer naar elkaar en men respecteerde elkaar meer als vandaag de dag (...). Mensen zijn veranderd, de partij is veranderd.’¹⁶⁰

De grootschalige geografische en wat beperktere sociale transformatie ging vergezeld van een geleidelijke professionalisering van de vvd – voor zover de financiële mogelijkheden en het karakter van de partij als vrijwilligersorganisatie dit toelieten. Nieuwe technologieën deden hun intrede, zoals de computer, de fax en internet. Ook werden nieuwe methoden en werkwijzen ingevoerd op het gebied van de campagnevoering, scholing en vorming, en de rekrutering van het politieke personeel. Mede hierdoor ging de vvd meer lijken op de andere partijen, die eenzelfde ontwikkeling doormaakten. Het amateurisme dat de liberalen volgens Stikker zou aankleven is in belangrijke mate verdwenen, maar nog niet helemaal, aldus partijvoorzitter Van Zanen op de algemene vergadering van mei 2007.

In de geleidelijke gedaanteverandering van de vvd bleven een aantal typisch liberale trekken overeind. In de eerste decennia van de partij werd veelvuldig geklaagd over de lage organisatiegraad. Vergeleken met andere Nederlandse politieke partijen was inderdaad maar een klein deel van de liberale kiezers bereid zich aan te sluiten bij de vvd. Dit werd toegeschreven aan de individualistische inslag van de liberaal, die weinig op zou hebben met organisatie. Met de uitbundige ledengroei in de periode rond 1980 leek er een einde te zijn gekomen aan deze koudwatervrees: de (absolute) organisatiegraad van de vvd was toen bijna net zo hoog als die van de pvda. Het daaropvolgende verval van de ledenaanhang (dat sindsdien vrijwel onafgebroken heeft doorgezet), ging bij de vvd echter harder dan bij de pvda en het cda, die eveneens behoorlijk verlies leden – met als gevolg dat de absolute liberale organisatiegraad weer het laagst is.

Een andere veelgehoorde klacht was dat de leden weinig betrokken waren bij de partij, hetgeen eveneens met het individualistisch geaarde liberalisme zou samenhangen. In de jaren vijftig betrof die grief eigenlijk uitsluitend de vermeende geringe organisatorische activiteiten van de leden; dat zij zich politiek nauwelijks lieten gelden werd als veel minder problematisch beschouwd. In dat laatste kwam in de jaren zestig evenwel verandering. De gebruikelijke liberale lauwheid verdween en de partij kwam tot leven; de achterban ging zich steeds meer mengen in de politieke besluitvorming. De partijtop trachtte de participatie te bevorderen door het interne debat te

stimuleren – niet alleen over de verkiezingsprogramma’s, maar ook over (toelichtingen op) beginselverklaringen, strategienota’s en bepaalde politieke thema’s. Dit betekende echter bepaald niet dat ieder lid meedeed (net zomin als dat overigens in andere partijen het geval is). De commissie-Dekker deed in 2007 haar beklag op een wijze die doet denken aan Stikker zestig jaar eerder: ‘De participatie van vrijwilligers in de partij kan veel hoger. Er moet te veel een beroep op een te kleine groep worden gedaan.’¹⁶¹

In veel opzichten is de vvd naar de overige politieke partijen toegegroeid. Niettemin zijn er nog altijd cultuurverschillen, deels bepaald door de uiteenlopende (ontstaans)geschiedenis van de partijen, en deels door de diverse sociale milieus waaruit zij hun achterban rekruteren. Zo onderscheiden liberalen zich nog steeds van anderen in hun opvatting van politiek. Door de bank genomen zijn zij gemakkelijker en probleemlozer. ‘Bij ons is veel minder strijd dan in de pvda’, aldus toenmalig Tweede Kamerlid Arno Visser in 2002. ‘Wij van de vvd bedrijven de politiek relaxter, de pvda is minder relativerend.’¹⁶² Politiek bedrijven was lange tijd voor de liberalen primair een rationalistische aangelegenheid, waarin het om argumenten ging en passie alleen maar hinderlijk was. De laatste jaren is daarin enige verandering gekomen; tegenwoordig wil de vvd meer emotie in de politiek om de kiezer te ‘raken’. Nu trachtte Wiegels destijds ook de gevoelens van het electoraat te bespelen. Nieuw is echter wel dat het bij de selectie van de Kamerkandidaten als een zwaarwegend criterium is gaan gelden, en dat de partij daarmee aangeeft dat haar traditionele paradigma van rationele politiek in deze tijd niet meer voldoet.

Lange tijd was de invloed van het gewone partijlid binnen de vvd gering. Vanwege het getrapte organisatorische model klonk zijn stem niet direct door in de besluitvorming op landelijk niveau; zoals in vrijwel alle Nederlandse politieke partijen hadden de afdelingsafgevaardigden het formeel voor het zeggen op het partijcongres. In de praktijk hadden de kamercentrales echter een belangrijke stem in het kapittel. Vanaf 1963 maakten hun vertegenwoordigers deel uit van het hoofdbestuur, terwijl achter de schermen de kamercentralevoorzitters (de ‘partijbaronnen’) een behoorlijke vinger in de pap hadden, in het bijzonder bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen. In 1988 verloren de centrales hun post in het hoofdbestuur, maar hun voorzitters behielden hun invloed in het Periodiek Overleg Kamercentralevoorzitters. Bij de partijhervorming in 2004 raakten zij gemarginaliseerd – in ieder geval in formele zin: de partijleden kregen toen het laatste woord bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de lijsttrekker en de vaststelling van de rest van de kandidatenlijst.

Globaal zou men kunnen zeggen dat in de jaren vijftig één persoon de dienst uitmaakte, dat in de volgende decennia de regio's de touwtjes in handen hadden en dat sinds het begin van deze eeuw de leden het voor het zeggen hebben. De macht is aldus gedecentraliseerd en gedemocratiseerd: zij is van boven naar beneden en van één persoon naar (in principe) alle leden gegaan. Zo eenduidig is het echter niet helemaal. Ook na Oud waren partijleiders in staat hun stempel op de vvd te drukken, zoals Wiegel en Bolkestein hebben aangetoond. Goede verkiezingsresultaten versterkten hun positie in de partij. Electoraal aangeslagen leiders, zoals Oud aan het einde van zijn loopbaan in 1962-1963, Nijpels halverwege de jaren tachtig, en Dijkstal in 2002, kregen te maken met oppositie van de partijbaronnen. De directe verkiezing van de lijsttrekker door de leden verstevigt in theorie zijn positie ten opzichte van de partij, maar dan moet het ledenmandaat wel eenduidig zijn en geen ruimte voor twijfel laten (en dat was bij Rutte juist wel het geval).

De incidentele tegenstellingen tussen partijleider en de regionale vertegenwoordigers hebben bijgedragen aan de indruk dat conflicten in de vvd altijd over personen gingen. Van Riel, die rond 1960 ruziede met Oud, heeft dat beeld nog eens nadrukkelijk bevestigd. 'In de vvd draait het altijd om personen', zo stelde hij in 1970. 'Er was nooit enige controverse over de te voeren politiek in letterlijke zin.'¹⁶³ Van Riels constatering is echter slechts ten dele waar. Tweespalt binnen de vvd betrof niet alleen personen (zoals ten tijde van Nijpels), maar ook bepaalde issues (de onafhankelijkheid van Indonesië, de wettelijke regeling van abortus) en, belangrijker nog, de koers van de partij (en daarmee samenhangend ook bepaalde inhoudelijke accenten). Tot in de jaren tachtig heeft de vvd zich altijd tegen de pvda afgezet, maar die strategie was nooit geheel onomstreden. De vleugelvorming moet echter ook niet worden overdreven. Enige tijd na zijn vertrek als voorzitter van de Tweede Kamerfractie schreef Van Aartsen dat vanaf de oprichting van de vvd binnen de partij – al dan niet manifest – een richtingenstrijd zou woeden 'tussen een naar populisme neigende stroming (no-nonsense, belastingverlaging, orde) en een vrijzinnige stroming (vrijheid, rechtsstaat, internationale gerichtheid, onderwijs)'.¹⁶⁴ Deze weergave suggereert een grotere mate van inhoudelijke structuur en bestendigheid van deze vleugels dan er in werkelijkheid geweest is. Zij lijkt dan ook vooral een herinterpretatie van het partijverleden vanuit de verdeeldheid die er anno 2007 binnen de vvd bestaat wat betreft de koers van de partij (waarbij het opvallend is dat Van Aartsen het immigratie- en integratievraagstuk niet bij een van beide stromingen indeelt). Want de situatie waarin de vvd momenteel verkeert is toch wel nieuw in de ontwikkeling van de organisatie en

cultuur van de partij: grote verdeeldheid als gevolg van de verschillen in strategie, stijl en inhoudelijke profilering. Lag het maar alleen aan personen...

Vrijheid, en vervolgens...

De ideologische ontwikkeling van de vvd

FLEUR DE BEAUFORT EN PATRICK VAN SCHIE

Tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 2002 hield de nieuwe fractievoorzitter van de vvd, Gerrit Zalm, zijn *maidenspeech*. Geholpen door het gebruik dat debutanten gedurende hun eerste tien minuten op het spreekgestoelte niet plegen te worden geïnterrumpeerd, ontvouwde de nieuwe vvd-leider ongestoord zijn samenhangende visie op het liberalisme. Verbaasd hoorden de Tweede Kamerleden hem aan: stond hier nu de man die in de Haagse politiek vooral naam had gemaakt als nationale boekhouder? Toen eindelijk sp-leider Jan Marijnissen als eerste Zalm onderbrak, was het om hem een compliment te geven: zo'n gefundeerd ideologisch verhaal had de Kamer in jaren niet meer mogen aanhoren. Natuurlijk kante Marijnissen zich tegen het door Zalm geschetste mens- en maatschappijbeeld, maar hij voegde daaraan toe dat politiek wel zó hoorde te worden bedreven. In een hoofdredactioneel commentaar prees ook *NRC Handelsblad* de vvd-leider voor zijn, tijdens de overigens zo 'matte' algemene beschouwingen, 'inspirerend verhaal over de wezenskenmerken van het liberalisme'.¹

De Kamer was ideologische uiteenzettingen ontwend geraakt. Ten tijde van de verzuiling konden algemene beschouwingen nog wel eens uitgroeien tot een aaneenrijging van colleges over de grondslagen van de verschillende politieke stromingen. Begin twintigste eeuw wekten tegenvoeters van de liberalen zoals Abraham Kuyper en Pieter Jelles Troelstra in liberale kring weliswaar inhoudelijk en vanwege hun pathos ergernis, maar er was tevens stille bewondering voor de overtuigingskracht van hun doortimmerde redevoeringen. Liberale leiders als Meinard Tydeman en Hendrik Coenraad Dresselhuys zetten daar hun visie op de juiste politieke hoofdlijnen tegenover. Voor wat betreft het Binnenhof hebben de jaren vijftig van de twintigste eeuw de naam een strijdtoneel te zijn geweest tussen ideologische giganten, terwijl de jaren zeventig herinnerd worden als die der ideologische polarisatie *par excellence*.

De rol van ideologie

Dat er vroeger meer (openlijk) over de ideologie achter – of onder – de eigen politiek werd gesproken, hoeft niet te betekenen dat die politiek meer van die grondslagen doortrokken was. Misschien vormden de grote verhalen destijds wel het waterorgel dat met zijn kleurenpracht aandacht trok, maar waarachter eenvoudigweg praktische politieke zaken werden gedaan. En misschien zwijgen politici vandaag de dag wel over hun ideologie, terwijl zij ondertussen stilletjes wetten ontwerpen en invoeren die van hun mens- en maatschappijvisie zijn doordrenkt.

Uitspraken van een aantal oud-fractievoorzitters van de vvd doen anders vermoeden. Op de vraag of de ideologie binnen de vvd belangrijk is geweest, geeft de meerderheid een ontkennend antwoord. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de theorie en de praktijk. In theorie doet ideologie er wel degelijk toe en wordt ook het belang van beginselprogramma's, liberale manifesten en rapporten van de Teldersstichting erkend. De politieke praktijk blijkt echter te weerbarstig om in een ideologisch keurslijf te persen. 'De theorie is typisch een belangrijk punt voor mensen uit het hart van de partij en de Teldersstichting. In de praktijk domineert heel eenvoudig de vraag "hoeveel stemmen gaat dit gezicht ons opleveren?"'², aldus Joris Voorhoeve. Ook Mark Rutte geeft aan dat het uiteindelijk vooral belangrijk is dat de theorie wordt vertaald naar de politieke realiteit en uitmondt in concrete politieke keuzes. Hierbij lijkt de theorie voor de vvd-fractievoorzitters van ondergeschikt belang te zijn.³

Het geringe belang van de ideologie in de praktijk binnen de vvd wordt door de geïnterviewden hoofdzakelijk verklaard door het feit dat er in zestig jaar vvd een duidelijke consistente lijn te herkennen is in de beginselen, in tegenstelling tot de beginselen bij andere partijen. Zalm is van mening dat de ideologie – minimale discussies daargelaten – 'nog steeds staat als een huis'.⁴ Frits Bolkestein en Voorhoeve constateren hetzelfde. Ed Nijpels meent bovendien dat het antidogmatische karakter van de liberalen debet is aan het geringe belang van beginselen. 'Liberalen zijn zelden scherpshijpers, doch altijd bereid tot het compromis, tenzij het om hele principiële dingen gaat.' Ideologieën worden in zijn ogen vaak vereenzelvigd met dogmatische blauwdrukken van de samenleving en dat past niet bij liberalen. Liberalen hebben dan ook geen rood boekje, ze komen niet veel verder dan een *communis opinio* rondom de betekenis van het liberalisme.⁵

Opvallend is dat politici van andere partijen het ideologisch gehalte van de vvd en haar politici hoger aanslaan. CDA'er en oud-premier Ruud Lubbers noemt juist de ideologie, de liberale boodschap met de keuze voor het individu, als belangrijk kenmerkend en daarmee onderscheidend aspect van de vvd. pvda'er Jacques Wallage gaat zelfs een stapje verder en meent dat de ideologisering binnen de vvd, met name onder leiding van Bolkestein, ertoe heeft geleid dat het maatschappelijke klimaat in Nederland weer meer doordrongen raakte van ideologieën. Beiden zijn het erover eens dat het belang dat op een bepaald moment binnen de vvd aan de ideologie wordt toegekend, afhankelijk is van de fractievoorzitter.⁶

De werkelijke relatie tussen beginselen en beleid valt vaak niet meer te traceren, omdat die zich – al dan niet bewust – voltrekt in de 'binnenkamer' van een politicus en/of achter de gesloten deuren van de fractiekamer dan wel – voor zover het bewindslieden betreft – van de Trêveszaal. In het openbare debat kan een politicus er bovendien, juist om met behulp van andersdenkenden een meerderheid voor de eigen inzichten te winnen, wel eens het verstandigst aan doen het ideologisch gehalte van zijn voorstel niet te laten opblinken.

Meer houvast dan openlijke blijken van beginselmatige politiek heeft de historicus echter niet. Hij of zij dient zich daarvan bewust te zijn. Aan de andere kant worden beschouwingen over beginselen uiteraard niet alleen voor de vaak gehouden. Als een politieke voorman of een partij van een uiteenzetting van de eigen beginselen werk maakt, dan blijkt toch dat daar een zeker belang aan wordt gehecht. En al heeft de vvd niet de naam een partij van diepzinnige debatten te zijn, zij heeft vanaf het begin meer willen zijn dan een belangenvereniging of een organisatie van daadkrachtige doeners zonder denkbeelden. Politiek is weliswaar mede een kwestie van machtsstrijd, zo luidde het in de toelichting op het eerste vvd-beginselprogramma, maar: 'Geen staatkunde verdient die naam, zo zij niet in laatste instantie door beginselen wordt beheerst.'⁷

Het eerste vvd-beginselprogramma zelf was in hoofdzaak geschreven door Pieter Oud, van aanvang af ook de politiek dominante figuur van de partij. Zijn latere redevoeringen tijdens de algemene beschouwingen handelden vaak over de liberale beginselen, maar toch niet stevast. Vijftien maal voerde Oud tijdens algemene beschouwingen het woord, zeven maal wijdde hij daarin uit over de beginselen en daarnaast verwees hij er nog eenmaal kort naar in verband met de discussie over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo). In zijn laatste vier beschouwingen, vanaf 1959, liet hij het thema geheel liggen. Misschien niet toevallig waren dit de jaren waarin de vvd deelnam aan het kabinet, zodat de behoefte wellicht minder aanwezig was zich te onderscheiden. De twee

fractieleden na Oud, Molly Geertsema en Edzo Toxopeus, traden respectievelijk vijf- en viermaal op als fractievoorzitter tijdens algemene beschouwingen. Geertsema sprak daarbij driemaal over de liberale beginselen, altijd korter dan Oud en één keer zelfs niet meer dan vluchtig; Toxopeus beperkte zich tot het tweemaal aangeven dat beginselen voor zijn partij belangrijk waren, zonder in te gaan op de inhoud. Hans Wiegel sprak in de jaren zeventig zesmaal tijdens algemene beschouwingen; tweemaal raakte hij kort aan de beginselen en tweemaal stond hij er wat langer bij stil. Opvallend is dat hij aanvankelijk over de beginselen zweeg en er pas (hoorbaar) aandacht aan ging schenken toen de vvd in de oppositie belandde, waardoor de behoefte zal zijn gegroeid een eigen profiel te tonen ten opzichte van het kabinet-Den Uyl.

Koos Rietkerk voerde tussen 1978 en 1980, toen Wiegel zitting had in het kabinet-Van Agt/Wiegel, driemaal het woord tijdens de algemene beschouwingen. Zonder steeds direct te verwijzen naar de liberale beginselen, zijn Rietkerks redevoeringen stevast gedegen ideologisch onderbouwd. Wiegels opvolger Nijpels besteedde in zijn redevoeringen tijdens de algemene beschouwingen – vier in totaal, tussen 1982 en 1985⁸ – ruimschoots aandacht aan de beginselen. Evenals in het zojuist geciteerde interview gaf Nijpels in 1984 tijdens de algemene beschouwingen aan dat de liberale overtuiging zich verre van dogma's houdt. Dat weerhield de jonge fractievoorzitter er echter niet van in zijn redevoeringen het 'liberale ideaal van de zelfstandige, mondige, zelfbewuste mens, die zelf beslist en zelf verantwoordelijkheid draagt' uit de doeken te doen. Of te spreken over het feit dat wij liberalen 'het gevaar van het denken over de goedertierende Staat' altijd scherp voor ogen hebben gehad.⁹

Voorhoeve mocht evenals Nijpels vier keer namens de vvd-fractie het woord voeren tijdens de algemene politieke beschouwingen. Reeds bij zijn eerste beschouwingen in 1986 meende hij dat het tijd was om de binnenlandse ideologische polarisatie te overbruggen. Dit betekende echter geenszins dat Voorhoeve zelf het fenomeen ideologie volledig links liet liggen. Hij presenteerde in zijn eerste jaar als fractievoorzitter zijn visie op modern liberalisme, maar raakte in de drie daaropvolgende jaren in zijn algemene beschouwingen slechts heel sporadisch en zijdelings aan de liberale ideologie. Bolkestein sprak negen keer bij de algemene beschouwingen (1990-1998), waarbij hij volstond met enkele verwijzingen naar de liberale ideologie. Dat is opmerkelijk gezien zijn duidelijke ideologische profilering in woord en geschrift.¹⁰ Hans Dijkstal toonde zich in zijn algemene beschouwingen, drie in totaal, geen groot liefhebber van de ideologie. Het ideologische betoog van Zalm uit 2002, waarnaar al eerder werd verwezen, brak met die traditie van de jaren negentig. Deze

breuk was echter van korte duur: Zalm keerde na een kort intermezzo in de Kamer terug op zijn post als minister van Financiën en Jozias van Aartsen nam zijn positie als fractievoorzitter over. Hoewel Van Aartsen wel de liberale thema's oppakte en aan de ideologie raakte, kenmerkte zijn betoog zich niet door een hoog ideologisch gehalte. Rutte nam de laatste twee algemene beschouwingen in zestig jaar VVD voor zijn rekening en toonde zich daarin geen groot ideologisch debater.

Op de man af gevraagd ontkennen de politieke leiders van de VVD – zoals eerder opgemerkt – het belang van de liberale ideologie. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen de theorie en de politieke praktijk, zonder dat daarbij overigens de theorie als nutteloos aan de kant wordt gezet. De liberale ideologie is in de ogen van de fractievoorzitters veeleer een constante in de zestigjarige geschiedenis van de VVD. De *oral history* lijkt hier echter een ander beeld te geven dan de geschreven bronnen. In politieke redevoeringen komt de ideologie nogal eens om de hoek kijken en ook beginselprogramma's en manifesten werden in de loop van zestig jaar VVD op gezette tijden herschreven.

Vrijheid en de begeleidende beginselen

Vijf beginselen kent de VVD sinds een – nog altijd geldende – beginselverklaring in 1980 werd aangenomen: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid. Al meer dan een kwart eeuw wordt dit vijftal als onverbrekelijk liberaal fundament in cursussen en documenten aan het partijkader voorgehouden. Maar zij zijn er niet altijd alle vijf geweest, en de latere toevoegingen lagen niet altijd onbetwist voor de hand.

De eerste liberale partijen in Nederland, de oudste voorlopers van de VVD, hielden het gewoonweg op 'vrijheid'. De in 1885 opgerichte Liberale Unie zag, toen zij in 1910 voor het eerst een beginselverklaring opstelde, 'vrijheid' als haar 'hoofdbeginsel'. Zij verstond dit als 'persoonlijke vrijheid', aangevuld met sociale hervorming zodat de zwakkeren eveneens economische vrijheid konden verwerven. Ook voor de in 1906 opgerichte Bond van Vrije Liberalen (BVL) was de 'persoonlijke vrijheid' hét liberale beginsel; de algemene vergadering die in 1907 het beginselprogram vaststelde verwierp alle pogingen hier mitsen en maren aan te verbinden omdat dat maar afbreuk deed aan het 'hoofdbeginsel'.¹¹ De Vrijheidsbond, waarin de Unie en de BVL in 1921 met vijf kleinere groeperingen opgingen, was nog in 1929 gegrond op het beginsel van de 'eerbiediging der persoonlijke vrijheid', die slechts beperkt mocht worden opdat 'door deze eerbiediging op de persoonlijke vrijheid van anderen en op het

algemeen belang geen inbreuk worde gemaakt'.¹² In de loop van de jaren dertig werd de persoonlijke vrijheid echter steeds meer ingebed in, en zodoende ingeperkt door, het belang van de gemeenschap. In het beginselprogramma werd opgenomen dat verantwoordelijkheidsbesef, het doordringen zijn van 'burgerplichten' en de uitoefening van een krachtig overheidsgezag nodig waren om uitwassen van de vrijheid tegen te gaan.¹³

De Partij van de Vrijheid (PVDV), in 1946 opgericht in een poging tot doorbraak uit de ingekrompen vooroorlogse liberale kring, maakte de voorwaardelijkheid van de vrijheid expliciet door naast de 'vrijheid' de beginselen van 'verantwoordelijkheid' en 'sociale gerechtigheid' te zetten. Wel werd in een *Voorlopige interne leidraad* de persoonlijke vrijheid als 'de wortel van onze partij' aangeduid. Maar anderzijds moest blijkens het *Beknopt program* het onderwijs onder meer dienen tot 'de opvoeding tot persoonlijkheid', omschreven als het 'bewustzijn van de verplichtingen die een democratisch bestuurde staat aan zijn burgers oplegt'.¹⁴

Oud, die de overhand had in de fusiebesprekingen tussen zijn in het najaar van 1947 uit de PVDA getreden groep voormalige vrijzinnig-democraten enerzijds en de PVDV anderzijds, nam de drie PVDV-beginselen over in het beginselprogramma dat hij schreef voor de nieuw te vormen partij. Tot discussie in breder partijverband kon dit niet leiden, want het ontwerpprogramma werd in december 1947 zonder voorafgaand intern debat gepubliceerd; de oprichtingsvergadering van de VVD in januari 1948 kreeg het vervolgens voorgelegd als een document om te slikken of te stikken. De aanwezigen ter vergadering accepteerden de gang van zaken met minimaal commentaar. De discussie richtte zich voornamelijk op de voorgestelde naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie in plaats van op de beginselen. Desalniettemin werd ook de naam uiteindelijk geaccepteerd.¹⁵

Oud was ook degene die de eerste herziening van het oorspronkelijke programma in de jaren zestig ter hand kon nemen, nadat een eerder concept van een commissie waarvan hij geen deel uitmaakte, in 1964 door de partij was afgewezen. In het nieuwe ontwerp was 'verdraagzaamheid' als vierde beginsel van de partij opgenomen. Dit hoorde al in de jaren vijftig tot het beginselkwartet van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), terwijl het in het *Liberaal Bestek 1962* (een partijdocument over de 'grote lijnen' van het liberalisme) was aangeduid als een belangrijk 'doeleinde' en 'sfeer' van de liberale politiek. In *Liberaal Bestek 1962* was het begrip omschreven als 'vóór alles het eerbiedigen van andermans overtuiging en het erkennen van ieders recht om de opvattingen aan te hangen, die naar zijn mening juist zijn'.¹⁶ Aldus was het

in wezen niets anders dan de uitdrukkelijke verwoording dat een burger niet alleen voor zichzelf vrijheid moest kunnen genieten, maar die vrijheid evenzeer aan zijn medemens diende te gunnen.

Toch werd 'verdraagzaamheid' op de algemene vergadering van januari 1966 als een zelfstandig extra beginsel aanvaard. Voorts werden op die vergadering door enkele afdelingen pogingen ondernomen om het 'streven naar individualiteit' dan wel 'non-discriminatie' als een vijfde beginsel aan te merken. Beide voorstellen werden echter verworpen, het laatste met een krappe meerderheid. Verderop in het program was overigens al uitgewerkt dat de vrije ontplooiing van alle mensen krachtig moest worden bevorderd 'zonder onderscheid naar geestelijke overtuiging, nationaliteit, geslacht, ras, huidskleur, taal of maatschappelijke positie'.¹⁷

In 1978 werd de commissie-Geertsema ingesteld om een volgende herziening tot stand te brengen. Deze commissie, die het beginselprogram splitste in een korte *Beginselverklaring* met 'een zekere eeuwigheidswaarde' en een veel omvangrijker *Liberaal Manifest* met een meer praktisch programma voor de jaren tachtig, handhaafde de vier beginselen uit 1966; het begrip 'sociale gerechtigheid' werd slechts gemoderniseerd tot 'sociale rechtvaardigheid'. Tijdens de eerste van drie algemene vergaderingen in 1980 waarop de voorstellen van de commissie-Geertsema werden besproken, noemde afgevaardigde Meijeren uit de kamercentrale Haarlem de begrippen 'alleszins respectabel' maar weinig onderscheidend. In plaats van een veelheid aan begrippen zou hij er liever twee nemen, en die dan beter uitwerken. Maar de algemene vergadering ging niet tot inkrimping doch tot uitbreiding van het aantal beginselen over: 'gelijkwaardigheid' werd op voorstel van de afdeling Rotterdam aangewezen als vijfde beginsel. De afdeling dacht dat op die manier uitdrukking kon worden gegeven aan het elders in het program neergelegde streven iedereen gelijke kansen te bieden.¹⁸ De JOVD had 'gelijkwaardigheid' al sinds 1965 als vijfde beginsel – naast vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid – in haar beginselprogramma opgenomen.

Naast de – vergeefse – waarschuwing tegen het laten uitdijen van de liberale beginselen, waren er op de algemene vergadering ook geluiden te vernemen dat vrijheid toch wel de belangrijkste van de genoemde beginselen was. Afgevaardigde Wilmer uit Zoetermeer bijvoorbeeld noemde het 'de aanvangsvoorwaarde' voor de overige beginselen.¹⁹ Maar hoewel vrijheid in de *Beginselverklaring* uit 1980 als eerste wordt genoemd en in een afzonderlijk artikel (art. 4) nader wordt omschreven, is er geen expliciete rangorde in de beginselen aangebracht. Een duidelijk aangewezen 'hoofdbeginsel' – zoals Liberale Unie

en BVL het noemden – vormt de vrijheid voor de vvd blijkbaar niet. Wel gaven later de commissie-Opstelten in 1996 en de commissie-Dales in 2005 impliciet aan dat zij dit beginsel bijzonder waardeerden: hun rapporten zijn immers niet voor niets getiteld *Vrij en verantwoordelijk* respectievelijk *Om de vrijheid*. Maar deze commissies bleven het vertrouwde vijftal als richtsnoer voor hun rapporten hanteren.²⁰

Het beginselprogramma van 1948 noemde de vrijheid van de mens, ‘naar zijn aard bestemd om als vrije persoonlijkheid in gemeenschap te leven’, nog wel ‘het kostbaarste goed’. De vvd zag in de vrije menselijke geest ‘de levenskracht der gemeenschap’. Het ging echter uitdrukkelijk om een vrijheid in de gebondenheid van het gemeenschapsverband. De partij zag die gebondenheid in 1948 niet als een beperking van de vrijheid maar ‘als een onmisbare voorwaarde om die vrijheid rechtens en feitelijk te verwezenlijken’. Ware vrijheid kon immers alleen bestaan indien zij gepaard ging met verantwoordelijkheid. Vrijheid bestond dan ook niet uit een recht voor iedereen om naar willekeur te leven, zo gaf de *Toelichting* aan, maar om ‘naar zijn aard als vrije persoonlijkheid zijn plaats in het geheel in te nemen’.²¹ Dat klonk als een voorbestemdheid die een mens amper eigen ruimte liet. Gelukkiger, uit liberaal oogpunt, was de formulering die Oud in de Tweede Kamer tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 1948 koos: ‘Vrijheid is het tegendeel van ongebondenheid. Zij bestaat in gebondenheid aan de in eigen geweten vrijwillig aanvaarde norm, waar het kan, aan de door de Overheid opgelegde norm, waar het moet.’²² Daarmee was uiteraard nog niet aangegeven op welk moment de vrijwilligheid zou moeten plaatsmaken voor dwang.

Het beginselprogramma uit 1966 plaatste van alle vrijheden de geestelijke vrijheid vooraan. Beperking van die vrijheid was alleen toegestaan om de vrijheid van anderen te verzekeren of ‘tot handhaving van algemeen erkende zedelijke normen’. Wederom werd verantwoordelijkheid verklaard tot een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan van werkelijke vrijheid. Verantwoordelijkheidsgevoel zat ‘ enerzijds in het besef van de plicht tot ontwikkeling van eigen zelfstandige kracht, anderzijds in het hebben van een open oog voor de rechten en belangen van de medemens’.²³ In de beginselverklaring van 1980 werd over de verantwoordelijkheid richting de medemensen opgemerkt dat zij ‘evenzeer recht hebben op een zo groot mogelijke vrijheid’. Daarnaast moest iedereen rekening houden met de belangen van toekomstige generaties. Maar waar verantwoordelijkheid op haar beurt op die manier nadrukkelijker in het perspectief van de vrijheid werd geplaatst, kwam een nieuwe bepaling dat ieder mens die daar geestelijk en lichamelijk toe in staat is zich in beginsel zijn

materiële vrijheid dient te verwerven door middel van betaalde arbeid (als zelfstandige of in loondienst) neer op een forse aantasting van de vrijheid.²⁴ De formulering was gericht tegen het zonder noodzaak trekken van een uitkering op kosten van de gemeenschap, maar aldus werden in één moeite door huisvrouwen en renteniers in de hoek gezet. Verheerlijking van (betaalde) arbeid: vanouds mocht zich dat verheugen op een centrale plaats in het (nationaal-) socialisme, maar zij schuurt met de liberale vrijheid zelf een levenspad te mogen kiezen zolang dat althans op eigen verantwoordelijkheid (dus op eigen kosten) wordt begaan.

Het jongste liberaal manifest *Om de vrijheid* van de commissie-Dales sluit af met een liberaal kompas waarin het gedachtengoed in acht punten kort werd opgesomd. In het laatste punt kon de lezer vernemen dat het de vvd om de vrijheid gaat. 'Het individu kan niet bestaan zonder vrijheidsrechten. De staat garandeert deze en komt op voor de burger zodra ze worden geschonden.'²⁵ In het manifest zelf werd het scherper verwoord: 'Liberalen nemen het beginsel van individuele vrijheid als leidraad voor politiek handelen.'²⁶ Iedere beperking van deze vrijheidsrechten diende goed beargumenteerd te worden, zeker daar waar het de klassieke vrijheidsrechten betrof.

Liberalisme en ontplooiing

Een zo groot mogelijke vrijheid van de mens – in geestelijk, staatkundig en materieel opzicht – heet in de beginselverklaring van 1980 een 'onmisbare voorwaarde' te zijn voor zijn ontplooiing, een ontplooiing die moet kunnen plaatsvinden naar 'eigen aard, aanleg en levensovertuiging'. Het lijkt er misschien op dat de vvd in de jaren zeventig in de ban is geraakt van het ontplooiingsdenken, en zich zo heeft bekend tot een ontplooiingsvariant in het liberalisme.²⁷ Maar de mogelijkheid voor ieder mens zich te kunnen ontplooiën vormt vanaf het begin voor de vvd een integraal bestanddeel van liberalisme.

In 1952 wond de partij er in de toelichting op haar eerste beginselprogramma al geen doekjes om: 'Wij wensen dus in beginsel voor de individuele mens zo veel mogelijk gelegenheid om zich te ontplooiën en zijn initiatieven te verwirkelijken.' Traditioneel werd het onderwijs gezien als het aangewezen terrein om dit ideaal te verwezenlijken. 'Het moet immers de fundamenteën leggen, die het mogelijk maken, dat ieders bekwaamheden en persoonlijkheid zo harmonisch mogelijk ontwikkeld worden, teneinde de jonge mens in de maatschappij een plaats te kunnen doen innemen, die enerzijds persoonlijke voldoening schept en anderzijds de gemeenschap als zodanig van het grootste

nut is.' Een ruime financiële ondersteuning aan begaafde leerlingen wier ouders onvoldoende in staat waren een opleiding te bekostigen, werd dan ook expliciet verlangd.²⁸ De partij ging daar ook tijdens verkiezingen de boer mee op: zo bevatte het urgentieprogramma in 1956 het verlangen 'dat aan iedere gebleken bekwaamheid gelegenheid zal bestaan tot volle ontplooiing; ruime beschikbaarstelling van beurzen bij alle takken van het onderwijs is ter bevordering van dit doel noodzakelijk'.²⁹ Tegelijkertijd bleek uit de gekozen bewoording in de *Toelichting* uit 1952 dat de ontplooiing niet alleen van belang was voor het genoegen van de persoon in kwestie, maar dat zij ook de gemeenschap ten goede moest komen.

Dit ontplooiingselement in het liberale gedachtengoed van de vvd kwam derhalve niet voort uit een zucht mee te deinen op de geest van de jaren zestig van de twintigste eeuw. Veeleer lag hierin een traditioneel emancipatiemotief van het individu besloten. Dit individu moest op grond van eigen aard, aanleg en prestatie verder in het leven kunnen komen. Om die mogelijkheid daadwerkelijk te bieden, pleitte de vvd ook stevast voor het behoud van een divers palet aan schooltypen, met inbegrip van het zelfstandige gymnasium, zodat alle verschillende vormen van begaafdheid tot hun recht konden komen.³⁰ Een stelsel van studiebeurzen bleef voor de partij het geëigende middel om alle typen onderwijs, tot aan het hoogste niveau, open te stellen voor leerlingen uit minder bemiddelde milieus. Want bij uitstek via het onderwijs was het ideaal te verwezenlijken 'dat een zoveel mogelijk gelijke aanvangspositie tot stand komt voor iedereen', zo stond in 1967 in het verkiezingsprogramma. Immers: 'Liberale politiek betekent: nadruk leggen op de mens en ieders mogelijkheden om tot ontplooiing te komen.'³¹

Deze ontplooiingsgedachte motiveerde bijvoorbeeld Wiegel, die bepaald niet links in de partij is (of was) te plaatsen, in de jaren zestig om lid van de vvd te worden.³² Hij zou in de jaren zeventig als fractievoorzitter meer dan eens van zijn gehechtheid aan de ontplooiingsgedachte getuigen. Bijvoorbeeld in het najaar van 1973, toen hij zich tijdens de algemene beschouwingen over de eerste begroting van het kabinet-Den Uyl keerde tegen de aangekondigde belastingverhogingen. De vvd verzette zich daar niet tegen vanwege de 'centen en guldens', maar omdat 'het beleid van de overheid gericht moet zijn op het bevorderen van de individuele ontplooiing van de burger'. Dit hield in dat iedereen zo veel mogelijk naar eigen keuze gebruik moest kunnen maken van de gestegen welvaart, maar ook dat de overheid diende te 'streven naar het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken die ongelijkheid scheppen', in het bijzonder langs de weg van het onderwijs.³³

De publicatie door de Teldersstichting van het geschrift *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* in 1988 – gedurende de jubileumbijeenkomst ter gelegenheid van veertig jaar VVD – leek een fundamentele breuk met het ontplooiingsaspect in het liberalisme. In het geschrift werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds een ontplooiingsliberalisme – waarbij de nadruk naast de klassieke grondrechten ook sterk op de sociale grondrechten ligt en de verzorgingsstaat voor de verwezenlijking ervan zorg draagt – en anderzijds een utilitaristisch liberalisme – waarbij de nadruk ligt op de klassieke grondrechten en de staat als waarborgstaat functioneert. De leden van de werkgroep die het geschrift hadden opgesteld, bekenden zich uitdrukkelijk tot het utilitaristisch liberalisme. Dat kwam hen op veel kritiek te staan. De utilitaristische variant zou hard en rechts zijn. Tegenstanders bekeerden zich direct als daad van verzet tot het ontplooiingsliberalisme.³⁴

Beide varianten gaan er echter van uit dat het individu het meest gebaat is bij de vrijheid om zijn eigen doeleinden na te streven. Deze vrijheid is gewaarborgd als het individu niet door anderen wordt gehinderd – het bekende schadebeginsel van de liberale filosoof John Stuart Mill – en bovendien over de benodigde middelen beschikt. Het grote verschil tussen beide varianten komt voort uit verschil in waardering van de sociale grondrechten. Daar waar ontplooiingsliberalen van mening zijn dat de winst in positieve vrijheid tot aan een zeker evenwichtspunt meer dan opweegt tegen het verlies aan negatieve vrijheid, menen utilitaristische liberalen juist dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken, vanzelf voortvloeit uit de negatieve vrijheid en bestaat bij de gratie van die negatieve vrijheid.³⁵

Het geschrift werd gebruikt als achtergrondmateriaal bij de discussie rondom de nota *Liberaal Bestek '90. Een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid*. Evenals het Teldersgeschrift koos ook de discussienota voor een reconstructie van de Nederlandse verzorgingsstaat in een waarborgstaat. Vrijheid was volgens het *Liberaal Bestek '90* de mogelijkheid ‘je leven naar eigen inzicht in te richten en te leiden, onbevreesd voor de gevolgen ervan te zeggen waar het op staat, niet in zedelijk en moreel opzicht te worden betutteld en bevoogd’. Echter, zo gaan de auteurs verder, ‘vrijheid is voor liberalen niet het afwezig zijn van beperkingen, maar de aanwezigheid van kansen en het stimuleren van mensen om de kansen te grijpen, die zich voordoen. Kansen niet alleen voor kansrijken, maar ook voor kansarmen.’³⁶

Het debat over het *Liberaal Bestek '90* dat plaatsvond gedurende de jubileumviering in 1988 kenmerkte zich niet door hele felle discussies tussen ontplooiingsliberalen en utilitaristische liberalen. De verschillen tussen de sprekers

omtrent de mate waarin de sociale grondrechten gewaarborgd dienden te worden waren veeleer gradueel van aard dan fundamenteel. Zo merkte Klaas Groenveld – toenmalig directeur van de Teldersstichting en medeauteur van het Teldersgeschrift – op dat het individu naast klassieke grondrechten ook sociale grondrechten toekwamen. De discussie moest er enkel over gaan hoe de verhouding tussen beide is. Utilitaristische liberalen waren dus niet van plan alle sociale grondrechten overboord te gooien, zij wensten alleen kritisch te kijken naar de uitdijende en langzamerhand onbetaalbaar geworden verzorgingsstaat. In de algemene vergadering van de vvd in mei 1988 waren verschillende sprekers van mening dat de tegenstelling tussen beide vormen van liberalisme wat kunstmatig was. Eén spreker wees erop dat het onderscheid theoretisch wel degelijk te maken was, doch voor de politieke praktijk niet zo zinnig was.

Desondanks kon *Liberaal Bestek '90* rekenen op een ijskoud onthaal, zowel binnen als buiten de partij. Ter gelegenheid van de algemene vergadering in mei 1988 werden maar liefst tweeduizend moties op *Liberaal Bestek '90* ingediend, waarvan er ruim 200 geselecteerd werden voor behandeling ter vergadering. Reeds in de eerste motie die besproken werd vroegen de indieners om meer ruimte voor de sociale grondrechten, het liberale beginsel van de sociale rechtvaardigheid indachtig. De discussie gedurende de algemene vergadering leidde er uiteindelijk toe dat het bestek in sociale richting werd bijgesteld.³⁷ Toenmalig fractievoorzitter Voorhoeve merkte gerustgesteld op dat het liberale schip door *Liberaal Bestek '90* wat overhelde naar rechts, maar nu weer op koers lag.³⁸ Het programma waarmee de vvd in 1989 de verkiezingen voor de Tweede Kamer in ging definieerde vrijheid als een situatie waarin de materiële omstandigheden zodanig zijn dat de individuele ontplooiing ook feitelijk kan worden gerealiseerd. Hiermee werd alle ruimte gelaten voor de uiteindelijke invulling die de liberalen aan de materiële omstandigheden wensten te geven.³⁹

Uri Rosenthal, lid van de werkgroep die het Teldersgeschrift *Liberalisme* opstelde en van de commissie-*Liberaal Bestek '90*, constateerde bij het verschijnen van *Vrij en verantwoordelijk* van de commissie-Opstelten, dat *Liberaal Bestek '90* – evenals het Teldersrapport over de grondslagen van het liberalisme – jaren te vroeg was gekomen. De nota *Vrij en verantwoordelijk* paste in 1996 beter in z'n tijd, aldus Rosenthal.⁴⁰ Kernboodschap van de commissie-Opstelten – ook wel de commissie 'Liberalisme 21^e eeuw' genoemd – was dat de vertrouwde liberale beginselen nog altijd een uitstekend richtsnoer vormden voor het politieke handelen van de vvd. Deze oude principes en waarden moesten in de toekomst weer consequenter worden toegepast. Zoals de titel

van de nota al verklapt wordt de vrijheid sterk gekoppeld aan de verantwoordelijkheid, en daarnaast aan het individualisme. 'De creativiteit van het verantwoordelijke zelfstandige individu, dat zo vrij mogelijk gelaten moeten worden, wordt beschouwd als de motor van maatschappelijke vooruitgang.' Echter, 'de vrijheid die liberalen voorstaan mag niet verward worden met ongebondenheid' want, zo wordt in het rapport een oude zegswijze geciteerd, 'de ware vrijheid luistert naar wetten'.⁴¹

Het individu in de gemeenschap

In de beantwoording door de vvd van de vraag waartoe de ontplooiing van de mens diende, zien we een geleidelijke verschuiving van nadruk op de gemeenschap, die er toch mede profijt uit moest kunnen trekken, naar de individuele mens, wiens ontwikkeling in later jaren vooropstond. Het is een uiting van een algeheel individualiseringsproces van de vvd zelf. In 1948 trok de jonge vvd nog de inbedding in de gemeenschap door die de vooroorlogse Liberale Staatspartij (LSP), zoals de Vrijheidsbond zich in het interbellum was gaan noemen, aan het individu had gegeven. Dat het individu door de gemeenschap in de knel kon raken, ontkende de vvd in datzelfde jaar in een *Liberaal Manifest 'Aan het Nederlandse volk'*. Wat haar aanhangers bond was namelijk 'het inzicht, dat tussen individu en gemeenschap in beginsel geen tegenstelling bestaat; dat het individu de gemeenschap heeft te eerbiedigen en de gemeenschap de waarde en de rechten der individuele persoonlijkheid heeft te erkennen'.⁴² In het beginselprogramma sprak de vvd uit dat niet de individuele mens maar het gezin de kern vormde van de maatschappij. De partij verlangde zelfs 'dat niets worde nagelaten, dat de morele en materiële bescherming van het gezin kan versterken'.⁴³

In de over de liberale beginselen handelende brochure *Opgaande lijnen* uit 1955 werd de mens 'een gemeenschapswezen' genoemd. De samenleving en het individu waren van 'even grote waarde', zij konden elkaar niet missen. Dat bleek voor de individuele mens een vergaande strekking te hebben: 'Wij behoren voor de gemeenschap te denken en elk ogenblik van ons bestaan met die gemeenschap te rekenen.' Bovendien had de gemeenschap, volgens de vvd-brochure, 'recht op ieders positieve inspanning', al diende zij van haar kant individuen de ruimte te laten om de materiële vruchten van die inspanningen 'voor zich en de zijnen te oogsten'.⁴⁴ Zo communitaristisch klonk het nadien niet meer, maar in het beginselprogramma van 1966 werd de mens nog altijd geacht naar zijn aard 'als vrije persoonlijkheid in gemeenschap te leven'. Daarin

bleef ook het gezin aangewezen als de 'kern' van de samenleving, welks morele en materiële bescherming 'zoveel mogelijk' moest worden versterkt.⁴⁵

Het duurde, althans formeel, tot de beginselverklaring van 1980 voordat de nadruk duidelijk werd gelegd op elk mens als 'unieke persoonlijkheid'. Niet langer werd nog een bepaald leefverband als kern aangewezen. Slechts werd opgemerkt dat de mens leefde 'in een gemeenschap van gelijkwaardige medeburgers'. Kernachtiger stond in het bijbehorende *Liberaal Manifest* uit 1981: 'Liberalen komen op voor het individu.'⁴⁶ Het reeds eerder aangehaalde Teldersgeschrift uit 1988 over de filosofische grondslagen van het liberalisme zette deze lijn voort door te stellen dat het individu van ultieme waarde is. Vanwege deze ultieme waarde van het individu streeft het liberalisme naar een zo groot mogelijke vrijheid van het individu en niet van de staat, het gezin of het volk.⁴⁷

Ook *Liberaal Bestek '90* stelde het individu nadrukkelijk centraal. Doch 'individuele vrijheid richt zich niet alleen op het individu zelf, maar ook op de ander. (...) Een samenleving, waar vrijheid heerst is niet een jungle met als enige wet het "ieder voor zich" maar een maatschappij, waarin mensen elkaar tot prestaties motiveren, en waarin de mens vrijwillig solidair is met de medemens.' Deze solidariteit van het individu kon de overheid niet afdwingen en moest idealiter op vrijwillige basis plaatsvinden 'vanuit de overtuiging dat de eigen vrijheid ook inzet dient te worden voor die van de medemens'.⁴⁸

De commissie-Opstelten koos in 1996 in *Vrij en verantwoordelijk* wel weer expliciet voor het individu. Met alle waardering die daarin was gelegd voor waarden en normen en voor een bloeiend gemeenschapsleven in allerlei sociale verbanden, werd hierin uiteengezet: 'Het liberalisme kan men beschouwen als de politiek-ideologische uitdrukking van het individualisme. Het individu zien liberalen als een doel in zichzelf. Dat wil zeggen dat het individu zijn waarde niet ontleent aan de groep of maatschappij waarvan het deel uitmaakt.'⁴⁹ Kennelijk werd deze visie in 2005 door de commissie-Dales als vanzelfsprekend gezien. Het individu en de vrije omgang tussen mensen worden vooropgezet, evenals het feit dat de vvd in de kracht van het individu gelooft. Hieruit sprak een groot vertrouwen in het individu, maar de uitvoerige nadruk op de ultieme waarde van het individu of het individu als doel in zichzelf ontbraken in het jongste liberaal manifest. Wel werd aan de gemeenschap de taak toegedicht ervoor te zorgen 'dat niemand zijns ondanks in vernederende armoede hoeft te leven en dat ieder zich vrij kan ontwikkelen'.⁵⁰

Liberalisme en een bezielend verband

Het liberalisme droeg vanouds een duidelijk seculier karakter, ook in Nederland. Maar in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was de tegenover een confessionele meerderheid in het defensief geraakte LSP steeds meer waarderend gaan uitspreken voor het belang van het godsdienstig leven voor maatschappij en staat, tot aan de aanvaarding van 'de zedelijke normen van het christendom als vasten grondslag der Europeesche samenleving' toe.⁵¹ Ook de vvd beschouwde in haar beginselverklaring van 1948 de Nederlandse samenleving als berustend op christelijke grondslag. 'Zij plaatst daarbij voorop de erkenning, dat er voor de individuele mens een nauw verband bestaat tussen levensbeschouwing en staatkundig beginsel, doch meent tevens, dat gelijk inzicht aangaande staatkundig beginsel bestaanbaar is, ondanks verschil van mening omtrent de diepste levensgrond.' De interpretatie van een geestelijke overtuiging diende overigens wel aan het individuele geweten te worden overgelaten. Een rechtstreeks verband tussen wat besloten lag in een bepaalde kerkleer en de politiek, wees de partij derhalve af, verklaarde zij vier jaar later in de *Toelichting* ter onderscheid van de confessionele partijen.⁵²

Niettemin, zo maakte de *Toelichting* duidelijk, wees de vvd het christendom aan als het 'voornaamste element' in de westerse beschaving. Dat werd niet enkel geschiedkundig van belang geacht, want het christendom was ook in latere tijden invloed blijven uitoefenen op 'het geestelijk en zedelijk leven van ons volk'. Voor de politiek was het christendom belangrijk omdat 'het de waarde van de mens erkent, voor zover en omdat deze drager is van de goddelijke geest. Alleen in een samenleving, van de hoge waarden van het Evangelie doordrongen, is de menselijke waardigheid en daarmee 's mensen vrijheid verzekerd.' Mocht zo'n uitspraak afschrikkend uitwerken op de (destijds weliswaar in aantal nog geringe) niet-christenen, dan meende de partij een geruststelling te kunnen ontleenen aan de overtuiging dat de erkenning van het belang van de 'christelijke geest' ook aanwezig was 'bij zeer velen, die zich niet rekenen tot de aanhangers van een der vele christelijke denominaties'.⁵³

Het verband tussen godsdienst en politiek was voor partijleider Oud een geliefd thema ter behandeling in zijn bijdragen aan de algemene beschouwingen. Maar liefst viermaal ging hij er nader op in.⁵⁴ Het uitvoerigst behandelde hij het thema in oktober 1954, het jaar waarin een bisschoppelijk mandement was verschenen dat katholieken maande zich op de eigen zuil te blijven oriënteren en media en partijen met een andere richting – in het bijzonder een socialistische – te mijden. Oud achtte een verband tussen godsdienstig geloof en poli-

tieke overtuiging 'onmiskenaar', want: 'wie in God gelooft, zal willen doen, wat God van hem verlangt'. Wat God verlangde lag besloten in de openbaring. Wat iemand geloofde was een reactie op de goddelijke openbaring. Maar bedacht moest worden dat dit een menselijke reactie was, die evenzeer kon worden opgeroepen door een ander 'hoger beginsel'. Iedereen werd dus geleid door een hoger beginsel, de ongelovige evengoed als de gelovige. Dat hogere beginsel gaf 'maatstaven', niet een uitgewerkt stelsel. De maatstaven van het christendom zag Oud als het erfgoed van de christelijke beschaving. Daartoe behoorden 'de erkenning van de hoge waarde van de menselijke persoonlijkheid' en 'het gebod van de naastenliefde'. Maar de verhouding tussen godsdienst en politiek was en bleef een vraag van 'de overtuiging van de individuele mens'. Daarentegen betrof het bisschoppelijk mandement de verhouding tussen kerk en politiek. Hier ging de kerk, dus een organisatie, optreden en 'het optreden van een organisatie betekent het optreden van macht. En als die macht wordt ingezet ter rechtstreekse Beïnvloeding van de Staatskunde, kan dat gevaar medebrengen voor de vrije politieke wilsvorming, waarop onze democratie rust.'⁵⁵ Exact een jaar later kwam Oud op het thema terug. Opnieuw benadrukte hij dat de maatstaven van het christendom primair een zaak waren van 'innerlijke gebondenheid'. Dat betekende dat zij ook uiteenlopende consequenties konden hebben, afhankelijk van ieders individuele inzicht. Het was geen enkel mens gegeven de hele waarheid te kunnen vatten. En precies daarom had niemand het recht zijn opvatting van waarheid voor anderen verbindend te verklaren.⁵⁶

Het vvd-beginselprogramma van 1966 was veel minder dan het oorspronkelijke van het christendom doortrokken. Wat overbleef was de bepaling: 'De partij ziet de Nederlandse samenleving bovenal gedragen door de geest van christendom en humanisme.' Het humanisme was als bron toegevoegd, terwijl de passage werd verplaatst van artikel 1 van het programma, waarin zij in 1948 pontificaal had gestaan, naar artikel 3. Het was de algemene vergadering in januari 1966 die het besluit had genomen te volstaan met een verkorte verwijzing.⁵⁷ De in deze tijd inzettende ontzuiling bracht ook de resterende passage aan het wankelen, maar de commissie-Geertsema, die eind jaren zeventig een nieuwe beginselverklaring ontwierp, durfde het in eerste instantie toch niet aan haar te schrappen. Pas toen uit een stortvloed aan amendementen op haar nieuwe ontwerp-beginselverklaring bleek dat velen in de partij geheel van de verwijzing naar het christendom af wilden, stelde de commissie zelf voor de bepaling te laten vervallen. Hiermee verklaarde de algemene vergadering zich in mei 1980 akkoord.⁵⁸

In 1994 heropende toenmalig fractievoorzitter Bolkestein de discussie rondom de vermelding van het christendom in de liberale beginselverklaring met een geruchtmakend interview in *NRC Handelsblad*. 'Vroeger stond in het beginselprogramma van de vvd dat de partij zich baseerde op een aantal fundamentele waarden, waaronder het christendom. In de jaren zeventig, toen alles kon en mocht, is dat geschrapt.' Bolkestein erkende vervolgens dat het christendom, redenerend conform een zuivere liberale traditie, terecht was verwijderd. Echter: 'we leven nu in een maatschappij die op drift is geraakt, met een miljoen allochtonen in het jaar tweeduizend. Die verwijzing naar het christendom moet daarom misschien weer terug in ons program.'⁵⁹ De achterliggende gedachte voor Bolkestein was de, mede onder invloed van migratie ontstane, behoefte aan een bezielend verband. Bij vriend en vijand ontstond het idee dat Bolkestein van mening was dat het liberalisme zonder moraal door het leven ging en liberalen dus bij de christen-democratie moesten winkelen voor hun morele basis.

Later dat jaar werd ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de Teldersstichting de conferentie 'Liberalisme en communitarisme' georganiseerd, waar Bolkestein in zijn rede terugkwam op het interview. Hij gaf aan dat liberalen over het algemeen een zekere terughoudendheid kennen ten aanzien van de moraal, daar zij immers individuen een zo groot mogelijke ruimte wensen te bieden hun eigen weg te gaan en zich bij voorkeur niet uitlaten over wat het goede leven voor mensen zou zijn. Echter, zo ging hij verder, het liberalisme kent als pluriforme intellectuele stroming verschillende tradities. In één van die tradities, die van de zogeheten Schotse moralisten, ontstijgt men de minimale moraal die zo vaak met het liberale gedachtengoed in verband wordt gebracht. De liberale filosoof Adam Smith buigt zich in zijn studie *The theory of moral sentiments* over de vraag wat een vrije samenleving bijeenhoudt. Hierbij zag de Schotse denker een belangrijke rol weggelegd voor deugden, die hij de smeerolie van de samenleving noemde. 'Deze "smeerolie van de deugd" lijkt me', aldus Bolkestein, 'een hulpmiddel waarvan ook moderne liberalen zich mogen, ja zelfs moeten, bedienen in hun verdediging van liberale instellingen. Twee uitersten moeten zij zien te vermijden. Aan de ene kant dienen liberalen niet te vervallen in een normatieve laissez faire politiek, waarbij mensen "gewoon zichzelf kunnen zijn", om te verwijzen naar een leus die de vvd in het recente verleden heeft gehanteerd. Aan de andere kant mogen zij evenmin, op grond van eigen subjectieve voorkeuren, een bepaalde levenswijze aan burgers opdringen in de veronderstelling dat die de enige juiste manier zou zijn om tot ontplooiing te komen.'⁶⁰

Sinds Bolkestein het normen-en-waardendebat opende, houdt dit thema de vvd op gezette tijden bezig. Zo publiceerde de Teldersstichting in 1995 het geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communisme, liberalisme en individualisering*, dat mede als basis diende voor de discussie op de themadag 'Individualisering en Liberalisme' van de partij. De opstellers van het geschrift zijn er duidelijk over: liberalen moeten zich 'inzetten voor de ontwikkeling van een publieke moraal waarin eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid, fatsoen en respect voor regels centraal staan'.⁶¹ Deelnemers van de themadag waren het hier in grote lijnen mee eens, maar verwierpen nadrukkelijk en herhaaldelijk de term moraliseren en vervingen deze door normen stellen.⁶² De 'gewoon jezelf zijn'-filosofie werd bij het grofvuil gezet vanwege het – althans vermeende – al te vrijblijvende karakter. Daarvoor in de plaats werd de verantwoordelijkheid expliciet aan de vrijheid gekoppeld.⁶³

De commissie-Opstelten kreeg de overwegingen van de themadag mee ten behoeve van de door haar op te stellen nota over het liberalisme in de eenentwintigste eeuw. Getuige de titel *Vrij en verantwoordelijk* heeft zij duidelijk gehoor gegeven aan de bevindingen van de themadag. 'Vrijheid en democratie gaan ten onder als mensen geen respect opbrengen voor regels en afspraken of weigeren zich in te zetten voor de publieke zaak. Van oudsher hebben liberalen zich dan ook ingespannen voor de bevordering van bepaalde persoonlijke kwaliteiten, zoals verantwoordelijkheidsgevoel, gematigdheid en verdraagzaamheid. Verantwoordelijk burgerschap vormt de kern van een liberale publieke moraal.'⁶⁴ Het normen-en-waardendebat werd door de commissie duidelijk losgekoppeld van religie. Nergens is sprake van een mogelijk belang van het opnieuw opnemen van christendom in de documenten van de vvd.

In 2002 riep het hoofdbestuur van de vvd, naar aanleiding van de aanhoudende maatschappelijke discussie over normen en waarden, de commissie-Respect in het leven, die zich opnieuw over de kwestie moest buigen.⁶⁵ In haar rapport *Respect en Burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief* benadrukte de commissie dat het liberalisme een sterk morele component in zich draagt en dat dit niets te maken hoeft te hebben met een christelijke achtergrond. Het overbrengen van waarden en normen dient voornamelijk plaats te vinden tijdens de opvoeding door ouders en school, maar ook de overheid kan hieraan een bijdrage leveren, door aandacht voor waarden en normen te vragen en indien nodig, corrigerend op te treden. De notie van burgerschap moet van overheidswege inhoud en aandacht krijgen. 'Vrijheid van overheidsbemoeienis is van groot belang in een liberale samenleving. Maar de burger dient zich bewust te zijn van het feit dat hij deel uitmaakt van een groter geheel dat hem

in verschillende opzichten in zijn mogelijkheden faciliteert en zijn vrijheden bewaakt. (...) Gemeenschapszin kan niet door een overheid van bovenaf worden opgelegd, maar het belang en de noodzaak ervan kan worden benadrukt en het gemeenschapsgevoel kan aangesproken worden.⁶⁶

De commissie-Dales gaf in 2005 in haar liberaal manifest *Om de vrijheid* aan een apart hoofdstuk de titel 'Burgerschap' mee en benadrukte hierin het belang van (politiek) burgerschap. Anders dan in *Respect en Burgerzin* werden in *Om de vrijheid* echter geen deugden als respect of gematigdheid opgesomd. De discussie werd in dit jongste liberaal manifest sterk gekoppeld aan de integratieproblematiek. De kernnormen en -waarden die iedereen in Nederland moet onderschrijven zijn 'de grondwet en de rechtsstaat, de vrijheid van het individu, de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw, het non-discriminatiebeginsel, de vrijheid van meningsuiting, tolerantie en het geweldsmonopolie van de staat'.⁶⁷ Hiermee lijkt de commissie-Dales in de discussie omtrent normen en waarden een stapje terug te doen naar het pre-Bolkesteintijdperk. Het samenvattende 'Liberaal Kompas' achterin het manifest schenkt geen aandacht aan normen en waarden.

Liberalen en de rol van de staat

Ten tijde van de oprichting van de vvd was de invloed van de staat op de maatschappij onder invloed van de economische crisis in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog fors toegenomen. Al verwierp de vvd expliciet de politiek van 'laissez faire laissez passer',⁶⁸ toch kwalificeerde Oud de toegenomen staatsinvloed in 1948 als 'verontrustend'. Tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer betoogde hij dat men in het oog had te houden dat de staat een 'rechtsvereniging' is. Naar zijn mening hield dit in dat de staat erop moest toezien 'dat het met goede orde onder de mensen toega'. Als dat niet zonder direct ingrijpen van de overheid ging dan was zulk ingrijpen geboden, maar in beginsel hoorde rechtstreeks ingrijpen niet tot de taak van de overheid. 'De maatschappelijke verhoudingen staan op een hogere trap van ontwikkeling naarmate de goede orde met minder rechtstreekse Overheidsbemoeiing kan worden gehandhaafd. Het doel der Overheidsbemoeiing moet dus zijn, waar het kan, zich zelf overbodig te maken.'⁶⁹

Socialisatie, het door de pvda gepropageerde in handen van de gemeenschap brengen van steeds meer productiemiddelen, werd in de beginselverklaring van 1948 afgewezen, omdat dit zou voeren 'tot een machtspositie, die alle gebieden des levens onderwerpt aan een dwang, welke ook de geestelijke vrijheid en de

rechtsstaat te niet doet'. 'Vrijheid is niet denkbaar', aldus in 1955 de brochure *Opgaande lijnen*, 'wanneer in plaats van tienduizenden zelfstandige ondernemers en hun medewerkers een aantal op het hoogste niveau deciderende ambtenaren komen, die knap, maar overigens feilbaar en behept met alle mogelijke normale menselijke fouten en gebreken zijn.' Men diende altijd te waken tegen het concentreren van macht in handen van onvolmaakte mensen. Van een gesocialiseerde economie zou vooral de consument de dupe worden, zo was eerder al in de *Toelichting op het beginselprogram* uiteengezet, want hij ging te hoge prijzen betalen voor producten die kwalitatief te wensen over lieten. Alleen voor bedrijfstakken van algemeen nut met een monopolistisch karakter (genoemd werden de gas- en electriciteitsvoorziening, de waterleiding-bedrijven, en de posterijen), kon een uitzondering worden gemaakt op de regel dat de overheid zich niet met de bedrijfsvoering diende te bemoeien.⁷⁰

De vvd ging intussen wel degelijk mee met de indertijd vrijwel algemeen heersende neiging tot ordening van het economisch leven. Instellingen 'die een zeker verantwoordelijk beleid van werkgevers en werknemers verzekeren' moesten volgens het beginselprogram van 1948 worden bevorderd. Zodoende konden arbeiders mede worden betrokken in het dragen van verantwoordelijkheid. De organisaties van werkgevers en werknemers dienden autonoom te kunnen opereren, maar de 'uiteindelijke zeggenschap' berustte bij de overheid. Blijkens de *Toelichting* uit 1952 moesten deze passages worden gelezen als een 'positieve instelling van onze Partij ten aanzien van het vraagstuk der publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie'. De pbo was destijds in brede politieke kringen een geliefd instrument waarmee men dacht het sociaal-economisch leven te kunnen 'ordenen'. De vvd wilde er een synthese van belangen mee bereiken, die diende voort te komen uit een behoefte tot samenwerking van onderop en niet van bovenaf mocht worden opgelegd. Wel moest worden opgepast, waarschuwde Henk Korthals in de Tweede Kamer, dat het niet kwam tot 'een samenspanning van ondernemers en arbeiders ten detrimente van een algemeen belang'.⁷¹

In de jaren vijftig verzette de Tweede Kamerfractie van de vvd zich dus niet principieel tegen de pbo. Zij handelde daarmee in lijn van het beginselprogram. Maar het kersverse liberale wetenschappelijk bureau, de Teldersstichting, bracht in 1957 een rapport uit waarin de gevaren van de pbo werden benadrukt. Zo vormde de pbo een niet-gerechtvaardigde inbreuk op de individuele vrijheid (omdat werkgevers en werknemers zich maar moesten neerleggen bij meerderheidsbeslissingen van hun collega's of concurrenten in andere bedrijven), droeg zij in zich 'de kiem voor allerlei misbruiken' en stond zij een gezonde econo-

mische ontwikkeling in de weg (omdat bestaande verhoudingen werden bevroren). De Teldersstichting meende dan ook dat alleen aan een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie mocht worden meegewerkt als dat aantoonbaar in het algemeen belang was. Het rapport viel niet meteen in goede aarde: op een partijraad werd de PBO juist aangeprezen als zijnde van 'hogere orde' dan een privaatrechtelijke organisatie.⁷² Johan Witteveen, oud-minister van Financiën, medeoprichter van de Teldersstichting en medeauteur van het PBO-rapport, herinnert zich het meningsverschil met Oud omtrent de PBO nog goed. 'Oud was een groot voorstander van de PBO. Ik vond dat weinig principieel omdat de PBO niet overeenkwam met het liberale gedachtengoed, maar eigenlijk een soort corporatisme was. Gelukkig kwam er in de VVD geleidelijk steeds meer steun voor mijn bezwaren tegen de PBO.'⁷³ Pas in de jaren zestig zou de kritische beschouwing van de Teldersstichting meer weerklank vinden. De landelijke middenstandscommissie van de VVD leunde in een rapport uit 1965 zwaar op de aanbevelingen van de Teldersstichting, bij haar advies om het aantal publiekrechtelijke bedrijfslichamen aanzienlijk in te krimpen. Dat het oordeel van deze commissie niet op zichzelf stond, bleek tijdens de algemene vergadering van de VVD in januari 1966. Tegen de verdediging van Oud en Geertsema in, werd daar besloten de PBO uit het beginselprogramma te schrappen, met als argument dat het geen liberaal beginsel was.⁷⁴

Geleidelijk aan verschoof de rol die door de VVD aan de staat werd toebedacht van het toezicht houden op en sturen van de maatschappij naar het dienen van de burgers. In het *Liberaal Bestek 1962* werd dit voor het eerst zo uitgesproken. Verantwoordelijkheid gold niet alleen voor afzonderlijke mensen, zo stond in dit document te lezen, maar ook voor de overheid. 'Deze Overheid krijgt een opdracht, een taak, m.a.w. zij heeft een dienende functie. Wij, liberalen, menen dat dit dienende karakter van de Overheid strikt in acht moet worden genomen. Wij verwerpen de opvatting dat de Overheid een boven de mensen staand orgaan zou zijn, dat onfeilbaar is en tot taak heeft het doen en laten van de burgers tot in onderdelen te controleren en te regelen.'⁷⁵ In dezelfde lijn zou Wiegel in de jaren zeventig betogen: 'Wij willen niet dat de burgers er zijn voor de overheid. De overheid is er voor de burgers. (...) Wij kiezen voor een overheid die aan de burgers dienstbaar is.'⁷⁶

Deze verschuiving werd in de beginselverklaring van 1980 vastgelegd. Eerste plicht van de overheid was ervoor te zorgen 'dat een ieder een zo groot mogelijke vrijheid geniet'. Alleen taken die als belangrijk door de samenleving werden onderkend maar niet door individuen of groepen konden worden vervuld, mocht de staat stimuleren of op zich nemen. 'Aldus zijn de taken van de

overheid als beschermend en dienend orgaan van de individuele mens, gemeenschap en samenleving bepaald en begrensd.' In lijn met die beperktere taakopvatting voor de staat werd een 'sociale markteconomie' aanbevolen, 'gegrond op vrije, gedecentraliseerde ondernemingsgewijze produktie en onderlinge mededinging'.⁷⁷ De kritiek die te horen was op de algemene vergadering waar deze passage werd besproken, kwam niet voort uit de behoefte om – zoals in 1948 – de 'individualistische economie' te veroordelen, maar luidde juist dat ronduit voor vrije markteconomie in plaats van het 'modieuze' sociale markteconomie zou moeten worden gekozen.⁷⁸ Volgens het *Liberaal Manifest 1981* was de term sociale markteconomie echter te prefereren, omdat het productieproces zich diende af te spelen 'binnen het geheel van sociale randvoorwaarden'. Bovendien gaf de term aan dat de economie niet een doel op zichzelf was, maar in dienst stond van mens en staat.⁷⁹

Evenals Wiegel begin jaren zeventig betoogde benadrukte ook het *Liberaal Bestek '90* dat de overheid er voor de burger diende te zijn en niet omgekeerd. De keuze voor de waarborgstaat boven de verzorgingsstaat – mede ingegeven door de te ver doorgeschoten verzorgingsstaat – maakte dat de overheid zich zo weinig mogelijk met het leven van de burger diende te bemoeien. Dit betekende echter niet dat 'de overheid zo ver terugtreedt, dat chaos ontstaat of dat zwakken die niet voor zichzelf kunnen zorgen, aan hun lot worden overgelaten. (...) In de liberale optiek behoort de overheid voorwaarden te scheppen die de burger in staat stellen zijn eigen keuzen te doen.'⁸⁰ Ten aanzien van de zwakkeren had de overheid namens de maatschappij een verzorgende en stimulerende taak. Bovendien werd aan de overheid een arbitrerende functie toegekend daar waar verlangens van burgers met elkaar in botsing kwamen. De commissie-Opstelten bevestigde in 1996 de reeds in het *Liberaal Bestek '90* gemaakte keuze voor de waarborgstaat. Hierbij werd benadrukt dat liberalen geen voorstander zijn van een zwakke staat. 'De liberale waarborgstaat is een staat die doet wat nodig is, die een beperkt aantal taken met kracht uitoefent.'⁸¹ Belangrijkste taak van de overheid zag de commissie-Opstelten in het creëren van gunstige voorwaarden voor het ontplooiën van particuliere initiatieven, waardoor individuen hun verantwoordelijkheid konden nemen en aldus leerden zichzelf te redden.

De term 'sociale markteconomie' bleef in 1996 in *Vrij en verantwoordelijk* nadrukkelijk behouden. Na uitvoerig de positieve eigenschappen van de markteconomie geschetst te hebben vervolgden de opstellers: 'De markteconomie is evenwel geen doel op zichzelf. Maatschappelijke instellingen dienen ertoe het welzijn van het individu te vergroten en aan de hand van dit criterium behoren

ze te worden beoordeeld. Indien de markt er niet in slaagt een minimum aan welvaart voor alle burgers te garanderen, behoort de overheid in te grijpen.⁸² De overheid had in een sociale markteconomie de taak aan ieder individu een minimum aan welvaart te garanderen. Daarnaast moest zij – als beschermend en dienend orgaan – zorg dragen voor de collectieve goederen en ingrijpen indien de markt tot onaanvaardbare onevenwichtigheden zou leiden.

In het jongste liberaal manifest *Om de vrijheid* van de commissie-Dales werd grote waarde gehecht aan de staat. Evenals in *Vrij en verantwoordelijk* gaat het liberalen om een krachtige overheid. De sleutel tot het behoud van de vrijheid berust bij de staat. ‘Zonder staat geen burgerlijke en politieke vrijheid, geen vrije markt, geen goed georganiseerde samenleving, geen openbare orde. De liberale vrijheid moet daarom soms worden veroverd *op*, soms *met* de staat.’⁸³ In het economisch leven fungeert de staat als ‘marktmeester’, ‘terreinknecht’ en ‘medespeler’, aldus de commissie-Dales. Als marktmeester heeft de staat een regulerende functie, als terreinknecht een voorwaardenscheppende functie, en tot slot als medespeler een stimulerende functie.⁸⁴

Wat in 1980 sociale randvoorwaarden van de markteconomie werd genoemd, heette in 1948 ‘sociale gerechtigheid’. Armoede en gebrek die de individuele mens niet waren aan te rekenen, behoorden door ‘een doeltreffende organisatie van de sociale verzorging, waar mogelijk op de grondslag der verzekering, te worden gelenigd’. De lonen dienden hoog genoeg te zijn om niet alleen te kunnen voorzien ‘in het onderhoud van de werkende mens en zijn gezin’, maar ook de mogelijkheid te bieden om te sparen. Want uiteindelijk waren niet zorg en verzekering de beste sociale waarborgen, maar de mogelijkheid ‘voor alle groepen van het volk’ zich eigen bezit te verwerven.⁸⁵ Bezitsvorming werd het toverwoord, evenals bij de Katholieke Volkspartij (kvp), om zelfstandige kracht en stabiele maatschappelijke verhoudingen te verkrijgen. Daarbij ging het natuurlijk om individuele bezitsvorming, door mogelijkheden tot belastingvrij sparen en pensioenvorming en door het stimuleren van eigenwoningbezit. Collectieve bezitsvorming daarentegen werkte ondermijnend voor de individuele verantwoordelijkheid en was daarom alleen aanvaardbaar ‘voor zover zij onmisbaar is om aan een ieder een menswaardig bestaan te verschaffen’.⁸⁶ Het doel van de bevordering van individueel bezit bleef in het beginselprogramma van 1966 behouden, maar verdween merkwaardigerwijze uit de beginselverklaring van 1980, die toch werd vastgesteld juist in een tijd dat Margaret Thatcher aan de overzijde van de Noordzee het volkskapitalisme propageerde en bevorderde. De ‘sociale randvoorwaarden’ bestonden nu blijk-

baar uit 'naastenliefde en erkenning van de menselijke waardigheid', waarden die niet zelfstandige kracht uitdrukten maar een afhankelijkheid van anderen.⁸⁷

Het begrip solidariteit kreeg in het *Liberaal Bestek '90* een tweeledige betekenis. Het mocht niet eenzijdig inhouden dat de sterken iets over moesten hebben voor de zwakken. Integendeel 'de zwakke moet worden beschermd, maar ook gestimuleerd, de sterke moet zo weinig mogelijk in de weg worden gelegd. (...) Bij voldoende sociaal besef is de maatschappij als geheel ermee gediend, dat de positie van de sterken niet te zeer wordt aangestast.'⁸⁸ De inkomensnivellering was in de jaren tachtig te ver doorgesloten, aldus de opstellers van *Liberaal Bestek '90*. Het werd tijd dat weer erkend zou worden dat een rechtvaardige inkomensverdeling niet hetzelfde is als inkomensgelijkheid. *Vrij en verantwoordelijk* ademde eenzelfde waakzaamheid ten aanzien van een te ver doorgesloten solidariteit uit. De nadruk kwam weer op bezitsvorming als belangrijke component van individueel verantwoordelijkheidsgevoel te liggen.⁸⁹

Sociale rechtvaardigheid werd door de commissie-Dales in haar liberaal manifest *Om de vrijheid* gekoppeld aan omzien naar de ander. Hierbij zag de commissie ook een belangrijke rol voor de staat weggelegd. 'De bestaanszekerheid van de bevolking en de spreiding [zijn] voorwerp van zorg van de overheid.' Liberalen hebben zich van oudsher dan ook ingezet voor een samenleving waarin degenen die onvoldoende in staat zijn tot zelfredzaamheid en zelfontplooiing op hulp konden rekenen. 'Het individu behoort niet verworpen te zijn in vernederende armoede zonder dat hij zich daaruit kan verheffen.' Eén belangrijke kanttekening werd in het jongste liberaal manifest wel gemaakt: 'een solidariteit die door de staat wordt georganiseerd en opgelegd en waarvan niet vaststaat dat die ten goede komt aan degenen die het nodig hebben, valt moeilijk te aanvaarden'.⁹⁰

De vvd als veelvleugelig dier?

De steeds terugkerende vraag of er in de vvd inhoudelijk verschillende vleugels bestaan wordt door de geïnterviewde fractievoorzitters vrijwel unaniem – Dijkstal vormt hierop een uitzondering – ontkend. Vaak wordt daarbij een inmiddels beroemd geworden uitspraak van Wiegel geciteerd. Gedurende een door Harm van Riel georganiseerde kadercursus in de jaren zeventig hield Wiegel een inleiding waarin hij betoogde dat er in de vvd een grote eenheid bestond. Eén der cursisten – Ben Verwaayen, in 2006 voorzitter van de verkiezingsprogramma commissie – vroeg daarop de inleider of hij het bestaan van vleugels

binnen de vvd kon bevestigen. Waarop Wiegel antwoordde, 'meneer, de vvd heeft geen vleugels, de vvd heeft hoogstens enkele vlerken'.⁹¹

Gevraagd naar vleugelvorming in de partij citeert Bolkestein de uitspraak van Thorbecke dat het liberale huis vele kamers kent. Tussen de bewoners van deze kamers zijn wel accentverschillen waarneembaar, doch van vleugelvorming is geen sprake. Evenals bij de vraag naar het belang van ideologie speelt ook bij de vraag naar vleugelvorming het onderscheid tussen de theorie en de praktijk. Maar anders dan bij het belang van de ideologie lijkt bij de vleugelvorming het beroep op verschillen tussen theorie en praktijk terecht. In theorie zijn allerlei verschillen waarneembaar, zoals daar bijvoorbeeld zijn klassiek liberalen, sociaal-liberalen, ontplooiingsliberalen en utilitaristisch liberalen. Zodra men echter naar de in praktijk ingenomen standpunten gaat kijken zijn de verschillen niet meer zo helder te maken. De eerder geschetste discussie rondom het geschrift *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* van de Teldersstichting is hiervan een mooie illustratie. In theorie werd in het geschrift een scherp onderscheid gemaakt tussen utilitaristische liberalen enerzijds en ontplooiingsliberalen anderzijds, waarbij de eersten vooral de garantie van de klassieke grondrechten nastreefden en de laatsten de nadruk veeleer op de verwerkelijking van de sociale grondrechten legden. In de praktijk bleek echter dat ook utilitaristische liberalen de sociale grondrechten erkenden, en dat het er vooral om ging in welke mate deze aan individuen werden toegekend.

Meningsverschillen doen zich binnen de vvd in de praktijk altijd voor rondom thema's en daarmee zijn de verschillen onvoldoende gestructureerd om daadwerkelijk van vleugelvorming te kunnen spreken, meent ook Frits Korthals Altes. Indien er rondom een thema een heel duidelijk standpunt is dan kristalliseren de verschillen zich wel eens uit, maar zelfs op zulke momenten zijn er soms geen hele duidelijke lijnen. 'Een voorbeeld was Hein Roethof, die tegen het opgeven van Nederlands-Indië was, doch aan wiens progressiviteit verder niemand twijfelde.' Toen de beslissing over Nederlands-Indië genomen was verdween Roethof op den duur uit de vvd. 'Dat was logisch, want voor zijn andere zielenroerselen kon hij veel beter naar de pvdA', aldus Korthals Altes.⁹² Een ander voorbeeld waarbij de verschillen binnen de vvd zichtbaar werden was de abortuskwestie, waar medio jaren zeventig een deel van de Eerste Kamerfractie van de vvd tegen een initiatiefwet ter legalisering stemde die mede door de eigen Tweede Kamerfractie was ingediend.

Over het algemeen wordt wel erkend dat de verschillende politiek leiders ieder op een eigen manier invulling gaven aan het liberalisme en daarmee wel de koers van de partij bepaalden. Hierbij was het echter niet zo dat met de

keuze voor bijvoorbeeld Nijpels, die toen tot de linkervleugel werd gerekend, een bewuste keuze werd gemaakt voor een linkse koers. De geïnterviewden geven allen aan dat er bij de wisseling van de wacht vaak geen keuze was. In de praktijk moest men roeien met de riemen die men had en zo kon het gebeuren dat Bolkestein zonder slag of stoot werd opgevolgd door Dijkstal. Terwijl de eerste steevast een stevige liberale koers voer die voor rechts werd versleten, koos de laatste er bewust voor deze koers te verlaten in een poging de kiezers in het midden aan te spreken.⁹³

De in 2003 geïntroduceerde lijsttrekkerverkiezingen binnen de vvd zouden wel eens een einde kunnen maken aan deze min of meer toevallige keuze voor een bepaalde koers. De kandidaten voor het lijsttrekkerschap profileren zich gedurende de interne verkiezingsstrijd en geven de door hen gekozen koers aan de vvd-leden prijs. Naast allerlei persoonlijke aspecten die bij een dergelijke verkiezing een niet te verwaarlozen rol spelen, kan ook de koers in toenemende mate bepalend zijn. Desalniettemin – zo toonden de eerste lijsttrekkerverkiezingen aan – zal de weerbarstige politieke praktijk zich niet in het heldere theoretische kader laten persen. Rutte toont zich in de praktijk niet de sociaal-liberaal waarvoor hij in theorie gedurende de verkiezingsstrijd gehouden werd, en bestrijdt zelf bij hoog en bij laag dat hij een sociaal-liberaal zou zijn.

Ten slotte

Jan van Zanen, sinds de algemene vergadering van 28 november 2003 partijvoorzitter, verzekerde bij zijn aantreden dat hij van de vvd een ‘ideeën- en debatpartij’ zou maken. Hij bouwde hiermee voort op het rapport *Idee voor structuur*, dat kort tevoren door een commissie onder zijn leiding was gepresenteerd. Deze commissie beantwoordde de vraag of de vvd door ‘al dat debatteren niet een beginselloze ad-hocpartij’ was geworden ontkennend. Debatten hebben de vvd in het verleden – althans achteraf – altijd goed gedaan, zo concludeerde de commissie.⁹⁴ Ook na zijn aantreden herhaalde Van Zanen keer op keer dat de vvd wel degelijk een ‘ideeën- en debatpartij’ is. Uit zestig jaar partijgeschiedenis blijkt echter niet dat debatten over de beginselen door de partijleiding bijzonder op prijs worden gesteld. Zeker discussies over het beginselprogramma, of de beginselverklaring, gaat men van hogerhand liever uit de weg dan dat men ze aanmoedigt.

Natuurlijk is het mogelijk dat het merendeel van de geïnterviewde prominenten gelijk heeft met de opvatting dat de in de vvd verenigde liberalen allemaal zo ongeveer dezelfde beginselen huldigen. Als de uitgangspunten voor

de te voeren politiek inderdaad breed worden gedeeld, is het niet nuttig ze telkens ter discussie te stellen. Maar óf ze breed worden gedeeld, kan anderzijds slechts blijken in een breder debat. Met een beantwoording van de vraag of de partijleiding met de geldende beginselen uit de voeten kan, of zelfs maar behoefte heeft aan een (her)oriëntatie op de beginselen, blijft nog altijd de vraag openstaan of die beginselen weergeven wat de achterban beweegt en of ze de liberalen wel voldoende onderscheiden van de rest van het politieke landschap.

Dat discussie over de beginselen niet erg op prijs wordt gesteld, bleek al meteen bij de oprichting van de vvd. De aanwezige leden op de oprichtingsvergadering in januari 1948 kregen een kant-en-klaar beginselprogramma voorggelegd. Amendering ervan was niet mogelijk, en het debat ging vervolgens vooral over de naam van de nieuwe partij, niet over de beginselen. Of er onder de leden een grote behoefte aan een beginseldebat was geweest, laat zich niet meer achterhalen. Wel meende de partijleiding zich de moeite te moeten getroost om de beginselen te verduidelijken, getuige de *Toelichting op het beginselprogramma* die vier jaar later verscheen en de weer later in de jaren vijftig tot tweemaal toe gepubliceerde brochure *Opgaande lijnen*, over de liberale beginselen.

Een eerste poging tot herziening van het beginselprogramma in de jaren zestig strandde omdat het document te 'conservatief' werd bevonden.⁹⁵ De inmiddels vertrokken partijleider Oud werd vervolgens van stal gehaald om zijn eigen beginselprogramma in het licht van de naoorlogse ontwikkelingen te herzien. In januari 1966 bleek dat de achterban zich al wat meer roerde dan achttien jaar tevoren. Het herziene concept-beginselprogramma werd op een aantal punten gewijzigd, tegen de zin van Oud.

Kort nadien kwam de politiek in woeliger wateren. In 1975 vroeg de algemene vergadering van de vvd om opnieuw de exercitie te starten van een herziening van de beginselen. Het hoofdbestuur treuzelde drie jaar voordat eindelijk een commissie werd ingesteld die een korte beginselverklaring opstelde, en de meer aan de tand des tijds onderhevige thema's 'parkeerde' in het *Liberaal Manifest*. Uit het feit dat er meer dan vierduizend amendementen op het concept van de commissie-Geertsema werden ingediend, spreekt een sterke behoefte onder de leden tot bezinning op en meepraten over de liberale beginselen. Drie algemene vergaderingen in 1980 waren nodig om het debat in goede banen te leiden.⁹⁶ Het resultaat was een drastisch gemoderniseerde beginselverklaring.

Bedoeld als een tijdloos document, droeg ook deze beginselverklaring onvermijdelijk de sporen van haar tijd in zich. Sinds 1980 zijn bij tal van gelegenheden, in de partij zelf of gestimuleerd door de Teldersstichting,

debatten gehouden over de beginselen. Maar tot een nieuwe exercitie tot herziening van de beginselverklaring heeft dat vooralsnog niet geleid. Volgens de inhoudelijk secretaris van de commissie-Opstelten, die in 1996 *Vrij en verantwoordelijk* produceerde, was het 'vanaf het begin aan duidelijk dat er zo min mogelijk overhoop gehaald moest worden. Daarom was de pragmatische, allesbehalve ideologisch onderlegde Opstelten als voorzitter benoemd. Die slaagde er, als volbloed bestuurder, ook buitengewoon goed in om ideologisch bevroren types als Cliteur en Kinneging in te pakken en consensus te bereiken met tamelijk nietszeggende compromisteksten.'⁹⁷ De commissie-Dales die in 2005 *Om de vrijheid. Liberaal Manifest* schreef, kreeg bij de start van haar werkzaamheden zelfs te horen dat het nieuwe liberaal manifest diende te steunen op de beginselverklaring uit 1980 en dat het niet de bedoeling was daarover een discussie te openen. Hoewel de commissie-Dales tijdens haar interne beraadslagingen tot de conclusie kwam dat de geldende beginselverklaring te weinig onderscheidend en ten dele gedateerd was, voelde zij zich gelet op haar opdracht niet vrij om met voorstellen voor een nieuwe beginselverklaring te komen.⁹⁸

Beginselen van een politieke stroming bevatten als het goed is een zeker vast element. Maar naarmate er meer, extra, stutten worden aangebracht, bevatten de beginselen ook meer dat voor discussie vatbaar is, dat in een bepaalde periode blijkbaar als essentieel is beschouwd of dat zelfs is geweest maar dat wellicht ook een meer tijdgebonden karakter draagt. Beginselen moeten vastigheid bieden, maar ook kunnen meegroeien met de ontwikkelingen en bovenal met de mensen die de beginselen moeten (uit)dragen, met de liberalen die zich in de vvd met elkaar verbonden voelen.

Al meer dan een kwart eeuw houdt de vvd inmiddels vast aan een en dezelfde beginselverklaring, een document uit 1980 dat toen al niet geheel onomstreden was en dat natuurlijk evenmin eeuwigheidswaarde heeft als welk ander partij-politiek document ook. De pvda heeft haar (dogmatische) beginselprogramma uit 1977 in 2005 herzien na uitvoerige discussies in de eigen geledingen. Uit de geschiedenis van zestig jaar ideologische ontwikkeling van de vvd blijkt, ook al in perioden dat de 'gewone' leden veel minder in de melk te brokkelen hadden, een geregelde behoefte aan beginselmatige herijking, herbezinning, aanpassing. Het kan niet anders of die behoefte moet vroeg of laat uitmonden in een nieuwe herbezinning op de beginselen, en wie weet in een eigentijdse beginselverklaring.

De bijdrage van de vvd aan de vormgeving van Nederland

Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst

FLEUR DE BEAUFORT, PATRICK VAN SCHIE EN GERRIT VOERMAN

Voor de oppervlakkige waarnemer van de politiek lijken partijen zich vooral te richten op het winnen van verkiezingen, het kunnen deelnemen aan de regering en het daarin bemachtigen van de beste – of meest gewilde – ministersposten. In de afgelopen zestig jaar is het belang van die aspecten van de politiek alleen maar toegenomen. In de ‘toeschouwersdemocratie’ waarin burgers de politici intensief kunnen volgen via naoorlogse media als televisie en internet, kan het ‘spel’ al snel als belangrijker overkomen dan de ‘knikkers’. Minder inhoudelijk onderlegde politici staan zelf ook bloot aan het gevaar van *hype* tot *hype* en van opiniepeiling tot verkiezing te leven, of te worden geleefd. Wie zich laat meesleuren in de mediadynamiek rond het Binnenhof, zal zijn of haar successen tellen aan de hand van het aantal *quotes* in de krant, het aantal televisieoptredens, het aantal gestelde Kamervragen of – in geval van bewindslieden – door het parlement geloodste wetten, de stand van de eigen partij in de laatste opiniepeilingen, de eigen plaats op de kandidatenlijst voor de verkiezingen, de uitslag voor de eigen partij in die verkiezingen, de deelname aan de regering met de daarin bezette departementen en de *spoils* in de vorm van aan partijverwanten toegewezen publieke ambten. In de hectiek van alledag die voor politici maar al te vaak gevuld wordt met het reageren op de uitspraak van een collega-politicus of op een zojuist verschenen rapport (dat men op dat moment onmogelijk al kan hebben gelezen), een ‘bilataaltje’ hier en de zoveelste vergadering daar, kan het wezen van het politieke bedrijf gemakkelijk uit zicht raken.

Politieke partijen zijn organisaties van burgers die zijn verenigd op grond van bepaalde gemeenschappelijke opvattingen over de meest gewenste inrichting van de samenleving. De klassieke Europese politieke stromingen – zoals in Nederland belichaamd door het CDA, de PVDA en de VVD – hanteren daarbij een ideologie, een samenhangende visie op het algemeen belang die de grondslag vormt voor het politieke optreden. De partij zelf, de verkiezingen en de

regeringsdeelname zijn uiteindelijk geen doelen in zich, maar middelen om de gewenste samenleving naderbij te brengen. Successen in verkiezingen en in het bezetten van regeringsposten zijn, hoezeer de aandacht daar ook naar uitgaat, maar betrekkelijk. Het gaat ten slotte om de vraag of het land overeenkomstig de eigen politieke opvattingen wordt bestuurd. Het welslagen van de vvd moet in laatste instantie, bij het opmaken van de balans van het 'nut' van de partij, worden gemeten aan de hand van de vragen: 'Hoe liberaal is Nederland?' en meer nog 'Wat heeft de vvd daartoe bijgedragen?'

Zulke vragen zijn echter lastiger te beantwoorden dan dat succes en falen in verkiezingen en in het verkrijgen van regeringsdeelname zijn te meten. Over de vraag hoe liberaal Nederland is zullen de meningen uiteenlopen – onder burgers, liberale politici en wetenschappers – al was het maar omdat er verschillende criteria worden gehanteerd. En als Nederland in bepaalde aspecten als liberaal wordt getypeerd, dan is het de vraag in hoeverre de politiek daaraan heeft bijgedragen en meer in het bijzonder wat de bijdrage van de vvd is geweest.

Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft de vvd na het cda meer dan welke partij ook deelgenomen aan de regering; als we alleen kijken naar de afgelopen dertig jaar dan is de vvd zelfs het langst van alle partijen aan de macht geweest. Maar is de vvd er ook in geslaagd haar deelname aan de macht om te zetten in het verwezenlijken van haar idealen? Het is lastig te bepalen omdat de weg van een punt uit het beginselprogramma of meer concreet een verkiezingsprogramma naar een wet, voor zover het liberaal gehalte van een land al uit wetten is af te leiden, zelden tot een rechte lijn kan worden getraceerd.

In deze bijdrage gaan wij geen poging doen de vaak onnavolgbare wegen van programma's, of van een liberale inbreng tussentijds, naar de praktijk te achterhalen. Wij beperken ons tot het liberale zelfbeeld, op basis van interviews met vvd-leiders, enkele andere vooraanstaande vvd'ers en een paar partijleden van het eerste uur.¹ Wij toetsen hun beeld aan dat van een tweetal kopstukken van de partijen waarmee de vvd heeft geregeerd. Hoe kijken zij allen aan tegen de invloed van de vvd op Nederland? Heeft het eigenlijk uitgemaakt dat de vvd meeregeerde? Of zou Nederland als de vvd niet had bestaan of aan de regering had deelgenomen er ongeveer net zo hebben uitgezien als nu?

Nederland een liberaal land dankzij de vvd?

De regeringsdeelname van de vvd heeft volgens de geïnterviewden wel degelijk tot een verschil geleid. Om uiteenlopende redenen noemen zij Nederland een

liberaal land, en dit zou mede te danken zijn aan de vvd. Of die liberale verworvenheden uitsluitend aan de vvd te danken zijn, durven de ondervraagden niet te zeggen. Zowel Ed Nijpels als zijn opvolger Joris Voorhoeve geeft aan dat politieke besluitvorming in een coalitie altijd het resultaat is van overleg en samenwerking. Om die reden is het in een consensusdemocratie lastig specifieke punten direct terug te voeren tot één politieke partij.

Hans Wiegel en Frits Bolkestein, beiden electoraal zeer succesvol, relativeren en verklaren hun succes met een beroep op de tijdgeest. 'Ik had de tijd mee, het terrein lag braak en daar heb ik gebruik van gemaakt', aldus Bolkestein. Wiegel gaat verder: 'Als je maar ervoor zorgt dat je niet alleen zelf die geest der tijd weet te verstaan, maar deze ook onder woorden weet te brengen, dan vertaalt zich dat vanzelf in stemmenwinst.' Naast de tijdgeest speelt ook de internationale conjunctuur voor een klein land als Nederland een grote rol. Dit wordt zowel door vvd-politici zelf als ook door niet-vvd-politici erkend. 'Wij zijn een klein land en wij moeten meedobberen met de internationale conjunctuur en het internationale opinieklimaat', aldus Bolkestein. 'Daarbij hebben wij altijd aan de goede kant van de zeilboot gehangen, hoewel dat destijds niet erkend werd.' PVDA-politicus Jacques Wallage – voorzitter van de sociaal-democratische Tweede Kamerfractie tijdens het eerste 'paarse' kabinet-Kok (1994-1998) – haast zich te zeggen dat hij het niet onaardig bedoelt wanneer hij spreekt over het internationale karakter van het getij waar de vvd op mee dreef. 'Je kunt zeggen dat Ronald Reagan en Margaret Thatcher internationaal de toon van twee decennia geleden hebben gezet. Het *catchword* was natuurlijk, zoals Reagan dat zei, "de overheid is niet de oplossing, de overheid is het probleem". Dat heeft de vvd in Nederland goed vertaald.'

Ondanks de verschillende kanttekeningen bij de bijdrage van de vvd aan Nederland wordt ons land wel degelijk als een liberaal land gekenschetst. Voorhoeve meent dat Nederland in vergelijking tot de andere 191 lidstaten van de Verenigde Naties een zeer liberaal land genoemd kan worden. 'Op het punt van de rechten van de mens en andere aspecten van het liberalisme hoort Nederland toch wel tot de kopgroep van zo'n acht landen. Dan heb je het toch over Groot-Brittannië, Duitsland, de Scandinavische landen, Canada en de Verenigde Staten.'

De huidige fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Mark Rutte, ziet het liberale gehalte van Nederland terugkomen in het feit dat er nog oog is voor het individu en dat deze zichzelf kan en ook mag zijn. 'Wij zijn niet van dat maaiveld of de grijstinten. Wij vinden het leuk als mensen er een beetje uitspringen omdat wij vanuit het individu vertrekken.' Ook CDA-politicus

Ruud Lubbers – premier van twee kabinetten samen met de vvd (1982-1989) en daarna van een kabinet met de pvda (1989-1994) – meent dat Nederland liberaal is, met name vanwege het feit dat in ons land meer dan gemiddeld de vrijheid vooropstaat. Juist die vrijheid noemt hij een begrip dat heel nauw met de liberalen verbonden is en waaruit je het liberale gehalte van een land kan afleiden.

Lubbers onderbouwt zijn uitspraak vanuit zijn eigen herkomst: ‘De katholieken in Nederland hebben de traditie om vrij van Rome te staan. Dat is een lange traditie. De hele seksuele cultuur en gebruiken, dat hebben de Nederlandse katholieken zelf gedaan en daarin lopen ze echt voorop. De protestanten – de “kleine luyden”, de groep van mensen die zich een beetje weggedrukt voelden uit de macht – ontwikkelden hele theorieën over de soevereiniteit in eigen kring. Daar zit een grote afkeer in van de invloed van de staat en daarmee dus een grote mate van vrijheid voor die eigen kring.’

‘Die vrijheid’, zo gaat Lubbers verder, ‘die zit in het hele land. In die vrijheidsdimensie is Nederland echt een liberaal land. De vvd is in die zin eigenlijk een echt Nederlandse partij, door dat liberale karakter van Nederland.’ In de ogen van de christen-democraat past de vvd dus als het ware bij Nederland. vvd’er Nijpels draait dit nu juist om. Hij is van mening dat ‘de politieke koers van Nederland voor een belangrijk deel door de vvd is geïnspireerd’. Ons land heeft in zijn ogen altijd een vvd nodig. ‘Als we niet zestig jaar geleden zouden zijn opgericht dan waren we kort daarna wel uitgevonden. Nederland kan niet zonder een liberale partij.’ Bolkestein relativeert dit belang van de vvd: ‘Gesteld dat de vvd niet had bestaan, dan was het cda natuurlijk naar rechts opgeschoven. Je moet daar niet al te grote illusies over hebben.’ Johan Witteveen, in de jaren zestig minister van Financiën, is dit niet met Bolkestein eens. Hij meent juist dat de invloed van de vvd ‘op de interne krachten in de confessionele partijen’ groot was. ‘De confessionele partijen moesten voor samenwerking meestal naar links kijken. De vvd vormde het enige alternatief.’

Een verdienste die aan de vvd wordt toegeschreven is dat zij zich opwerpt als hoeder van het gezond verstand. Bolkestein beantwoordt de vraag bevestigend of de rol van de vvd in ons land met name het voorkomen van dwaasheden van andere partijen was. ‘Ja, dat is in zekere zin waar. (...) Ik vind dat wij goed tegenstand hebben geboden tegen de flauwekul van andere partijen.’ Ook politiek tegenspeler Lubbers ziet in de alertheid een belangrijk kenmerk van de vvd. Hij noemt de partij in die zin ook een typische oppositiepartij, wat vreemd is gezien het feit dat de vvd de afgelopen dertig jaar het meest aan de regeringsmacht geweest is. ‘En dat vind ik meteen wel het aardige’, zo vervolgt

Lubbers. ‘De vvd heeft veel mensen in huis gehad die een natuurlijke uitstraling hadden om leiding te geven en tegelijkertijd mensen die de kunst verstonden om degenen die in de regering zaten te bekritisieren. Dat is toch heerlijk. Je zou kunnen zeggen dat de vvd zowel in de oppositie als in de regering kan gedijen. Wat dat betreft heeft de vvd wel een streepje voor, die heeft het allebei.’ Witteveen ziet die rol meer tijdgebonden. Hij is van mening dat de vvd tot de jaren tachtig voornamelijk de andere partijen probeerde af te remmen. ‘Pas daarna nam de vvd ook zelf in toenemende mate het initiatief. De voornaamste bijdrage van de vvd, de afgelopen zestig jaar, was dan ook de remmende werking.’

Lid van het eerste uur Snapper meent dat waakzaamheid nog steeds van groot belang is. Hij noemt het ‘de verdienste van de vvd dat bij de vormgeving van Nederland na de Tweede Wereldoorlog de beginselen van de liberale grondwet van 1848 zijn gehandhaafd’. Die handhaving maakt Nederland tot een liberaal land, aldus Snapper, al zullen de liberalen steeds waakzaam moeten zijn voor de handhaving van de liberale traditie in Nederland. Deze staat voortdurend onder druk, bijvoorbeeld onder de dreiging van het terrorisme.

Nederland is een liberaal land, daar zijn de geïnterviewden het – om uiteenlopende redenen – over eens. Maar wat zijn nu de concrete terreinen waarop de vvd een bijdrage aan ons land heeft geleverd?

De liberale bijdrage aan Nederland

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 publiceerde *de Volkskrant* een onderzoek naar de sterke punten waarmee kiezers de diverse partijen associeerden. Daaruit bleek dat de vvd zich niet langer, zoals vroeger wel, ‘eigenaar’ kon noemen van thema’s als veiligheid, migratie en integratie. Zij was het ‘eigendom’ van zulke thema’s kwijtgeraakt aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF). De vvd bezat nog maar één handelsmerk dat specifiek aan de partij werd gekoppeld. Voor de kiezers bleef de vvd de partij van financiële degelijkheid.

Het beeld van de toenmalige kiezers sloot in dit opzicht overigens naadloos aan op het zelfbeeld van vvd-politici. Van Witteveen, minister van Financiën tussen 1963 en 1971 (met twee jaar onderbreking), tot Zalm, op dezelfde post tussen 1994 en 2006 (met een onderbreking van één jaar), en van voormalig partijvoorzitter Frits Korthals Altes tot de huidige politiek leider Mark Rutte, allemaal roemen ze in de door ons gehouden interviews de rol die de vvd heeft gespeeld in het gezond houden of maken van ’s lands financiën. Lubbers erkent dat de vvd goede ministers van Financiën heeft geleverd, maar hij betwist dat

de vvd op financiële degelijkheid een alleenrecht zou hebben. CDA'er Onno Ruding en pvda'er Wim Kok waren in zijn ogen evenzeer gedegen ministers van Financiën. Voorhoeve plaatst echter bij het financieel beleid van Ruding de kanttekening dat die alleen maar als succesvol minister kon functioneren 'dankzij de steun van de vvd. (...) De vvd maakte het sociaal-economische beleid mogelijk, gaf er mede zelf vorm aan en wordt inderdaad vaak geassocieerd met het financiële aspect van het beleid.' Bolkestein herinnert zich hoezeer het financieringstekort in de jaren zeventig en tachtig het centrale thema van de politiek was. Er was 'altijd maar weer dat verdomde financieringstekort, dat hing als een molensteen om onze nek heen. Dat kun je je vandaag de dag niet meer indenken, hoezeer wij werden geterroriseerd door dat financieringstekort. Die terreur is weg en dat komt door de vvd.'

Afslanking en sanering van de verzorgingsstaat worden door veel (voormalige) vvd-kopstukken ook toegeschreven aan de inbreng van de eigen partij. Korthals Altes brengt in herinnering dat Wiegels toen hij vvd-leider was het misbruik van de sociale verzekeringen aan de kaak begon te stellen, en dat daarna in de loop van de tijd veel misstanden zijn teruggedrongen. Zalm wijst erop dat in de twaalf jaar regeringsdeelname van de vvd tussen 1994 en 2006 de belastingen zijn hervormd, de omvang van de publieke sector is teruggebracht en de sociale zekerheid 'bijna volledig' is hervormd, met uitzondering van de werkloosheidswet. 'Dat zijn toch wel dingen om trots op te zijn en die ook niet snel zullen worden teruggedraaid. Alles wat te maken heeft met die afslanking van de collectieve sector, die is met bijna twaalf punten van het Bruto Nationaal Product omlaag gegaan. We zaten in 1994 nog in de hogere regionen van de Europese Unie en dat is nu wel anders. En dat vooral door minder uitgaven aan de sociale zekerheid.' Rutte ziet deze resultaten vooral als het gevolg van de deelname aan de kabinetten-Lubbers en -Balkenende; de paarse kabinetten brachten zijns inziens vooral 'een enorm herstel van de werkgelegenheid'. Bolkestein typeert de vvd-bijdrage aan de hervorming van de verzorgingsstaat als 'het terugbrengen van gezond verstand in ons land'.

Zijn pvda-tegenspeler Wallage onderschrijft de voorname rol die de vvd in dit opzicht heeft gespeeld; daarentegen was in de opbouw van de verzorgingsstaat volgens hem 'de rol van de vvd heel beperkt'. Maar in de 'herontdekking van de markt of de herwaardering van de publieke sector' was de vvd inderdaad 'dominant'. Dit is een voorbeeld, aldus Wallage, waarin de vvd meevoer op het internationale tij. Hij citeert Rudolf de Korte, die in navolging van Reagan vond: 'hoe minder overheid, hoe beter'. 'Dat heeft de vvd natuurlijk vertaald. (...) Die dimensie is sterk gericht op geen inkomenshervredering over de top,

maar mensen het zelf laten besteden, de zelfredzaamheid van mensen bevorderen, niet het cliëntelisme van de staat. In dat denken, de terugtrekkende overheid, de privatiseringsdiscussie, daarin heeft de vvd een hele belangrijke rol gespeeld.'

De herontdekking van de markt en de daarmee samenhangende privatiseringsoperaties zijn ook volgens enkele vooraanstaande vvd'ers aan de eigen partij toe te schrijven. Nijpels merkt op dat de vrije markteconomie, met vrijwel alle mogelijke correcties die daarop zijn aan te brengen, toch wel door vrijwel alle partijen is aanvaard. Witteveen constateert ook dat waar de rol van de vvd tot aan de jaren tachtig vooral een remmende moest zijn, sindsdien juist het initiatief werd genomen tot een herwaardering van de markt. Wel meent ook hij dat de internationale ontwikkelingen mogelijk zeker zo belangrijk zijn geweest als de invloed van de vvd. En hij vindt dat de privatisering 'op dit moment eigenlijk te ver' gaat. Dat sluit aan bij de inschatting van Lubbers dat de gedachte dat de markt alles maar moet doen 'toch niet de ultieme liberale droom' is. Actieve marktbevordering is volgens Lubbers zeer zeker met de vvd verbonden, maar wordt door hem niet als 'verdienste' gewaardeerd. De 'vermarkting' van de samenleving kan ook te ver gaan. 'Of die ultieme vermarkting nou echt de droom is van elke liberaal, dat weet ik zo net nog niet.'

Een concreet terrein waar recentelijk marktelementen zijn geïntroduceerd in een tot voor kort planmatig centralistisch ingerichte sector, is die van de gezondheidszorg. De in februari 2007 aangetreden minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), cda'er Ab Klink, claimt dit als ware het zijn eigen uitvinding, maar vvd'ers wijzen er met trots op dat hun minister van vws Hans Hoogervorst het nieuwe stelsel heeft voorgesteld en door het parlement heeft geloodst. Korthals Altes, Dijkstal, Zalm en Rutte noemen allemaal spontaan het nieuwe zorgstelsel als een liberale verworvenheid. Natuurlijk, zo geeft Zalm toe, het omslachtige element van de zorgtoeslag had van de vvd niet gehoeven, maar dat is ook niet de kern van de herziening geweest. 'Dat is natuurlijk toch a) dat het voor iedereen hetzelfde systeem is en b) dat je ook heel makkelijk kan overstappen.'

Hoewel thema's als veiligheid en integratie in 2002 door de kiezers niet meer tot het eigendom van de vvd werden gerekend, zien de geïnterviewden ook op deze terreinen wel degelijk een belangrijke bijdrage van deze partij in haar zestigjarige geschiedenis. Wiegel meent dat de vvd de partij is die altijd pal stond voor de veiligheid van de burgers en daarbij steeds achter de politie ging staan. Het recentste verkiezingsprogramma, waarin de vvd zich achter het

gezag schaarde door het voornemen geweld tegen gezagsdragers zwaarder te bestraffen, past bij deze vaststelling van Wiegel.

Bolkestein agendeerde in de jaren negentig het vraagstuk van de multiculturele samenleving, dat toen door nog vrijwel niemand als probleem gezien werd. Politiek opponent Wallage signaleert dit ook als een belangrijke bijdrage van de vvd in het algemeen en van Bolkestein in het bijzonder. 'Ik was – en ben – het niet met hem eens. Ik ben niet blij met de accenten die hij geplaatst heeft, maar als je mij vraagt naar de invloed van de vvd, dan is het zeker zo dat de invloed heel groot was bij de heroriëntatie ten opzichte van de migratie en de multiculturele samenleving.' Huidig politiek leider Rutte voegt aan de verworvenheden van Bolkestein uit de jaren negentig de vreemdelingenwet toe en de aanpak van de immigratie tijdens het tweede kabinet-Balkenende.

Naast de immigratie en integratieproblematiek noemt Bolkestein het buitenlands beleid als kenmerkende bijdrage van de vvd. 'Wij waren altijd pro-NAVO', aldus Bolkestein. Zijn voorganger Voorhoeve meent dat Nederland zonder de vvd 'iets minder NAVO-gezind zou zijn geweest. (...) De vvd was altijd toch meer Atlantisch georiënteerd in de spanning en accentverschillen tussen Europese en Atlantische samenwerking.' Bolkestein voegt daaraan toe dat de vvd steeds voor 'een goede band met de Verenigde Staten' was. Bolkestein: 'Op deze grote thema's stond Nederland steeds aan de goede kant, zoals ik dat noem. Anderen zullen dat zeker vroeger niet de goede kant genoemd hebben, nu misschien wel, want men is wat bijgedraaid, al zal ook dat nog niet altijd erkend worden.'

De vvd hield in het buitenlands beleid ook rekening met het nationaal belang. 'Ja, dat hebben we zeker verdedigd', aldus Zalm. 'Dat is natuurlijk het meest zichtbaar geweest in onze *battle* omtrent de Europese Unie-afrachten. Ik denk dat wij in deze strijd succesvol hebben gestreden tegen het idee dat wij er alleen maar voor de wereld zouden zijn, maar de wereld niet voor ons. Dat is eigenlijk een beetje het socialistische idee. Daarin is duidelijk een accentverschuiving gekomen.'

Tot slot noemen veel geïnterviewden nog de bijdrage van de vvd op het terrein van de immateriële thema's. Rutte spreekt over de verwezenlijking van de 'liberale agenda van euthanasie, abortus en het homohuwelijk' tijdens de twee paarse kabinetten. De paarse politici Zalm en Dijkstal onderschrijven de rol van de vvd bij de 'morele vraagstukken, zoals abortus en euthanasie'. Lid van het eerste uur Schil Overwater is het hiermee eens. Deze onderwerpen noemt hij 'weliswaar niet de hoofdzaak, maar toch erg belangrijk. (...) Het is voor

deze thema's goed geweest dat de vvd vaak vertegenwoordigd was de laatste dertig jaar.'

Voorhoeve denkt dat de Nederlandse voortrekkersrol in de westerse wereld op het gebied van de immateriële thema's met name te danken is aan de vvd. 'Die liberalisering had ook zonder de vvd wel plaatsgevonden, maar zo'n tien jaar later, omdat dan de christen-democratie relatief sterker was geweest. Met name de emancipatie van de vrouw is in Nederland versneld gegaan door de vvd en de pvda. Dus als je de vvd schrapt, dan heb je relatief een sterker cda en dan zou die vrouwenemancipatie in Nederland pas later hebben plaatsgevonden.'

Tekortkomingen en blik in de toekomst

Het was de afgelopen zestig jaar niet alleen goud wat er blonk. Een aantal geïnterviewden ziet ook gemiste kansen en mislukkingen in de geschiedenis van de vvd. Mede onder druk van andere partijen binnen de coalities waaraan de vvd deelnam, is de koers op een aantal punten nog niet stevig genoeg. Zalm meent dat dit het geval is ten aanzien van de administratieve lasten, de vergrijzing en de aow: 'Ik vind het echt een gemiste kans dat wij niet als enige gezegd hebben je moet die aow-leeftijd optrekken.'

Voor Korthals Altes liggen succes en tekortkoming van de vvd heel dicht bij elkaar. Hij meent dat het grootste succes van de vvd is 'dat het 55 jaar gelukt is de liberalen in Nederland bij elkaar te houden. Er waren in al die jaren geen afscheidingen. Je had wel d66, maar die ging zich pas veel later *liberaal* noemen, bij de oprichting deed ze dat nog niet. Pas na 55 jaar vond de afsplitsing van Geert Wilders plaats en dat leidde dan meteen tot de tekortkoming dat het de huidige vvd niet gelukt is de hele rechterzijde te bedekken. Inmiddels is Geert Wilders zo geradicaliseerd dat je hem geen liberaal meer kunt noemen. In die zin is het dus niet echt een liberale afscheiding. Desondanks ben ik van mening dat er te veel kiezers van ons bij hem zitten op het moment. Die moeten we terug zien te krijgen.'

Zelf heeft Korthals Altes geen blauwdruk voor de toekomst. 'Wel denk ik dat de *single-issue* partijen voorlopig nog een factor van betekenis zullen blijven in de Nederlandse politiek, waarna ze uiteindelijk ook weer zullen verdwijnen. Bovendien zal het probleem van de partijen ter rechterzijde blijven bestaan voor de vvd. Daar zal de partij rekening mee moeten houden', zo besluit hij zijn partijpolitieke toekomstbespiegelingen.

Nijpels deelt de mening van Korthals Altes niet helemaal. De eerste grote fout ziet hij juist wel in het vertrek van Hans Gruijters uit de vvd. 'Daarmee hebben we d66 mede mogelijk gemaakt en dat had nooit mogen gebeuren', aldus Nijpels. 'Dat gat aan die kant hadden we nooit mogen laten vallen. d66 heeft sinds de oprichting ook kabinetten mogelijk gemaakt zonder de vvd.' Nijpels is dus van mening dat de vvd reeds achttien jaar na de oprichting een heuse bedreiging voor zichzelf heeft gecreëerd. Anders dan Korthals Altes ziet Nijpels de dreiging op rechts als een minder groot probleem. 'Ik kan niet zeggen dat ik Geert Wilders op dit moment nog echt liberaal vind. (...) Als we als vvd zorgen dat we het liberale geluid laten horen dan zie ik niet zoveel problemen aan de rechterkant. Niet iedereen die nu op Geert Wilders stemt hoort vanzelfsprekend thuis bij de vvd.'

Een veel groter probleem ziet Nijpels voor de toekomst in legitimatie van politieke partijen. Deze neemt zijns inziens dramatisch af de laatste jaren. 'Van alle leden van politieke partijen is minder dan tien procent actief. Als we alle politieke functies bij elkaar optellen, dan kunnen we die niet vullen met die tien procent van actieve leden. Ik vind dat een heel serieus probleem. Dat is ook één van de redenen waarom ik vind dat de vvd altijd lui is geweest als het gaat om staatsrechtelijke hervormingen.' Zonder nu te willen zeggen dat de liberalen in Nederland staatsrechtelijke vernieuwingen moeten doorvoeren, enkel omwille van het modern zijn, meent Nijpels dat de veranderingen in de samenleving wel degelijk om een kritische visie op de staatsinrichting vragen. Ook Zalm ziet het punt van de staatsrechtelijke hervormingen, maar vraagt zich tegelijkertijd af of dat nu is waar de liberale kiezers in ons land op zitten te wachten.

Huidig politiek leider Rutte ziet wel degelijk een toekomst voor de vvd als partij. Hij is zelfs van mening dat de glorie tijden van weleer kunnen herleven – de tijden van Wiegels en Bolkestein, toen de vvd de gevoelens die onder grote delen van de bevolking leefden onder woorden wist te brengen. 'Je moet iets weten te raken wat mensen al wel voelen, maar waar ze zelf nog geen woorden aan hebben gegeven. Je moet net een beetje op de mode vooruitlopen.' Hij ontvouwt ook zijn toekomstplan: 'Ik wil een tweede doorbraak maken. De eerste doorbraak in het electoraat was Wiegels. Ik ben er absoluut van overtuigd dat wij een doorbraak kunnen maken naar de mensen die modaal verdienen, de leraar, de politieagent, de startende ondernemer. Ik denk dat dit kan doordat de solidariteit in Nederland op dit moment zo enorm wordt uitgehouden. Er wordt nu zoveel gevraagd van die groep om op te brengen. Ik ben ervan overtuigd dat mensen met een modaal salaris, dat die mensen in hun portee-

monnee mogen voelen dat zij een hele grote bijdrage aan het land leveren, zij zijn de zwijgende meerderheid. Ze hebben genoeg van de files en willen hun vak terug. De leraar bijvoorbeeld, en de verpleegkundige die niet meer die enorme bureaucratie over zich heen willen. *Enough is enough*. Dat is helemaal onze agenda. Vertrouwen en waardering, vertrouwen in vakmanschap en waardering in je portemonnee. Dat is echt waar ik in 2011 wil staan. Wij zijn de partij die daarvoor zijn. Dan ben je volgens mij ook in één keer af van waar ik in 2004 onhandig over begon, namelijk dat we een te elitaire uitstraling hadden. Daarom ben ik zeer optimistisch en is *the sky the limit* voor ons.'

Noten

Noten Inleiding

¹ Zie hiervoor uitgebreid Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), no. 2, pp. 226-269, met name pp. 228-230; zie ook A.A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', in: *idem*, 91 (1976), no. 3, pp. 94-105, p. 104.

² Het is opvallend dat voor zover liberalen zich met hun eigen verleden bezighielden, zij de beoefening van het biografische genre prefereerden boven het schrijven van partijgeschiedenissen. Zelfs in publicaties waarin de persoon niet het vertrekpunt is, blijkt deze voorkeur. In de beschrijving van Henk Vonhoff van het liberalisme in het interbellum gaat het meer over de 'zindelijke burgerheren' dan over de Liberale Staatspartij De Vrijheidbond (LSP) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB); zie H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965; tweede druk: 1966. Hetzelfde geldt voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse liberalisme van Harm van Riel, waarin de door de auteur zeer bewonderde Johan Rudolf Thorbecke centraal staat; aan de

prille liberale partijvorming na 1885 wordt vrijwel geen letter besteed; zie H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw*. Bezorgd door J.G. Bruggeman, Assen, 1982.

³ P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen, 1987, p. 13.

⁴ Vonhoff publiceerde veel over het liberalisme in de twintigste eeuw; zie naast het reeds aangehaalde *De zindelijke burgerheren* verder: *idem*, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969; en *idem*, *Liberale vereniging*, Den Haag, 1998.

⁵ De Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, p. 13.

⁶ Desalniettemin is de geschiedenis van de Liberale Unie vanaf 1901, de Bond van Vrije Liberalen en de LSP geschreven; zie Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005. Ook de historie van de VDB is vastgelegd; zie Meine Henk Klijnsma, *De democratie voorop. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*, Amsterdam, 2007.

⁷ Zie Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992; Siep Stuurman, *Wacht op onze daden*.

Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat, Amsterdam, 1992; Jan van Miert, *Wars van clubgeest en partij-zucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994; R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam, 1997; en S. Du-dink, *Deugdzzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.

⁸ G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag/Groningen, 1992. Zie voor een aanvulling: idem, 'Cleio en de liberalen.

Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1997), no. 6, pp. 266-272. Verder publiceerde de Teldersstichting ook: G.A. van der List en P.G.C. van Schie red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen/Maastricht, 1993.

⁹ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988.

¹¹ G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995.

¹² P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen/Den Haag, 1995.

¹³ *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988.

¹⁴ Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.

¹⁵ Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994.

¹⁶ Martijn van der Kooij, *Annelien Kappeyne van de Coppello. Strijdvaardig en eigenzinnig*, Wageningen, z.j. [2006].

Noten bijdrage Paul Lucardie

¹ Deze bijdrage bouwt voor een belangrijk deel voort op: P. Lucardie en G. Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-142.

² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 98.

³ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188.

⁴ Zie P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partijpolitieke context', in: Jacques Thomassen, Kees Aarts en Henk van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, pp. 167-186.

⁵ Zie P. Pennings en J.E. Keman, "Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, pp. 118-144.

⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 177-180. Met enige moeite zou men ook deze nieuwe inhoud van de begrippen als een variant op hetzelfde thema kunnen beschouwen, name-

lijk gelijkwaardigheid versus ongelijkwaardigheid; zie N. Bobbio, *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Rome, 1995 (tweede druk), pp. 99-114.

⁷ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 23-50; P. Penning en H. Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *idem*, pp. 51-68.

⁸ I. Budge en H.-D. Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping of party policy movement', in: Ian Budge e.a. red., *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*, Oxford, 2001, pp. 19-50.

⁹ P.J. Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht. Openingsrede van Prof. Mr. P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de V.V.D. op 19 en 20 maart 1954*, Den Haag, 1954, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹¹ J.T. Minderaa, 'Pacifisering en democratisering in Nederland rond 1918', in: R.A. Koole red., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op Nederlandse politieke partijen*, Houten, 1989, pp. 49-65.

¹² Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht*, pp. 3-4; zie ook H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: J.W. Brouwer en P. van der Heijden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

¹³ Zie onder meer: P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, Amsterdam, 2005, pp. 62-70; F. Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar paars?', in: P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*,

Kampen, 1995, pp. 174-180; M.S. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De politieke geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003, pp. 289-291.

¹⁴ H. Pellikaan en J. de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1998, pp. 165-186.

¹⁵ J. van Holsteyn en R. Koole, 'Georganiseerd liberalisme. Enkele bevindingen van een onderzoek onder VVD-leden', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 1, pp. 8-18; zie ook R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief: kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124, p. 111.

¹⁶ Van de VVD-kiezers in het Nationaal Kiezersonderzoek van 2006 plaatste driekwart zich duidelijk rechts van het midden (posities 7-10 op de schaal van 0 tot en met 10), bijna een kwart positioneerde zich in het midden (4-6) en slechts een enkeling links van het midden; volgens herberekening van de gegevens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, p. 282.

¹⁷ Zie het diepgravende werk van de Canadese politicoloog J. Laponce, *Left and right: the topography of political perceptions*, Toronto, 1981; voor een meer skeptische visie zie I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969.

¹⁸ Zie onder meer: J. Defrasne, *La gauche en France de 1789 à nos jours*, Parijs, 1989, pp. 6-33; R. Rémond, *Les droites en France*, Parijs, 1982, pp. 46-83; het begrip 'rechts' kreeg in Frankrijk later en meer in reactie tegen 'links' een politieke betekenis.

¹⁹ Bijvoorbeeld in: A.J.M. Cornelissen, *Beginnelen der Nederlandsche politieke par-*

tijen, Nijmegen, 1935, pp. 64-74; de schrijver erkent dat de tegenstelling tussen zij die 'het positieve Christendom als grondslag ook voor het staatkundig leven' aanvaarden en zij die dat niet doen met de pacificatie van 1917 aan betekenis verloren heeft, maar gebruikt haar toch als belangrijkste indeling, vóór de tegenstellingen over economische ordening en over nationalisme versus internationalisme (*ibidem*, 76-97).

²⁰ Pennings en Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003', pp. 54-56.

²¹ P. van Wijnen, 'Ideologische oriëntaties en stemgedrag', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, pp. 139-151.

²² Pellikaan, Van der Meer en De Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', pp. 30-40; overigens was alleen Pellikaan duurzaam met de Leidse universiteit verbonden, zijn twee coauteurs waren promovendi. Zie voorts: C.J. Klop, 'Waarden en normen: nieuwe scheidslijn?', in: Bovens, Pellikaan en Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, pp. 122-145; M. Bovens, 'Het communitarisme als catch-all stroming', in: *idem*, pp. 146-164.

²³ *Trouw*, 6 januari 2003.

²⁴ Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 97-119; VVD, 'Voor een samenleving met ambitie', in: H. Pellikaan e.a. red., *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten Generaal 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's*, Amsterdam, 2006, pp. 581-593.

²⁵ In 1976 stemde de meerderheid van de liberale Eerste Kamerfractie tegen een initiatief-wetsvoorstel dat het VVD-Tweede

Kamerlid A. Geurtsen samen met PvdA'er H. Roethof had ingediend; zie M.J. Hartgerink, 'Abortuswetgeving', in: *Liberaal Reveil*, 21 (1979), no. 1, pp. 17-20; voorts: E. Sijes, 'De VVD en de "emancipatie van de vrouw"', in: *Mededelingen van de subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen*, 48 (1984), pp. 48-54.

²⁶ P. van Roozendaal en D. Otten, 'Party-centrality and government membership: a comparative analysis of the degree of centrality of political parties and government membership in twelve western multi-party democracies', in: *Acta Politica*, 31 (1996), no. 2, pp. 115-137; zie ook: N. Schofield, 'Coalition politics: a formal model and empirical analysis', in: *Journal of Theoretical Politics*, 7 (1995), no. 3, pp. 245-281.

²⁷ Pennings en Keman, "Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', pp. 137-138.

²⁸ R. Thomson, 'Het partijmandaat. Verkiezingsbelofte en regeringsdaden op sociaal-economisch terrein in Nederland, 1986-1998', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, pp. 153-179; zie ook R. Thomson, *The party mandate: election pledges and government actions in the Netherlands, 1986-1998*, Groningen, 1999.

²⁹ Thomson, 'Het partijmandaat', p. 159.

³⁰ Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 98; Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', p. 185.

³¹ A.P.M. Lucardie, 'Van ondernemerspartij tot volkspartij? De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, pp. 151-169.

³² J. van Hezewijk, *De top-elite van Neder-*

land. Leefwijze en familierelaties, ondernemingen en dubbelfuncties van de meest invloedrijke mensen van ons land, Amsterdam, 1986, p. 55; de auteur baseert zijn beschrijving voornamelijk op 150 interviews die hij hield met ondernemers, bankiers, politici, hoge ambtenaren en hoogleraren.

³³ Zie www.liberal-international.org/editorialIndex.asp?ia_id=523 (8 juni 2007) respectievelijk www.eldr.org/images/upload2/en_all.pdf (23 augustus 2007).

³⁴ Stephen D. Fisher, 'United Kingdom', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1282-1291.

³⁵ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement'; zie ook: S.M.H. Janssen, 'Das Parteiensystem Luxemburgs', in: O. Niedermayer, R. Stöss en M. Haas red., *Die Parteiensysteme Westeuropas*, Wiesbaden, 2006, pp. 321-329; A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Idem*, pp. 397-419; H.P. Kriesi, *Le système politique suisse*, Parijs, 1995, pp. 129-163; C. Steffen, 'Die Parteiensysteme Dänemarks, Norwegens und Schwedens', in: *Idem*, pp. 67-108.

³⁶ G. Ivaldi, 'Les partis libéraux scandinaves. Unité et diversité du courant libéral au Danemark, en Finlande, en Norvège et en Suède', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel, 2002, pp. 141-178.

³⁷ www.parlament.ch/homepage/wahlen-2007/wahlen-2007-nr/ (23 oktober 2007); tot 1999 trok de FDP meer kiezers dan de SVP; zie A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Die Parteiensysteme Westeuropas*, pp. 397-419.

³⁸ L. Bille, 'Denmark', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8 (dec.), pp. 1084-1093; www.electionre-

sources.org/dk/2007.php (27 november 2007).

³⁹ www.verkiezingen2007.belgium.be/nl/cha/results/results_graph_etop.html (10 oktober 2007); over het Waalse Nationaal Front zie P. Delwit, 'The Belgian National Front and the question of power', in: P. Delwit en Ph. Poirier red., *Extrême droite et pouvoir en Europe*, Brussel, 2007, pp. 141-166.

⁴⁰ T. Poguntke, 'Germany', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1110-1119.

⁴¹ D. Fink-Hafner, 'Slovenia', in: *European Journal of Political Research*, 44 (2005), no. 7/8, pp. 1179-1187.

⁴² Zie over de liberalen in Canada: G. Horowitz, 'Conservatism, Liberalism and Socialism in Canada. An Interpretation', in: H.G. Thorburn en A. Whitehorn red., *Party Politics in Canada*, Toronto, 2001 (achtste druk), pp. 90-106; H.G. Thorburn, 'Perspectives on the Structure and Dynamics of the Canadian Party System', in: *idem*, pp. 148-162; Stephen Clarkson, 'The Liberal Party of Canada: Keeping its Grip on Power by Pragmatism over Principle', in: *idem*, pp. 231-247.

⁴³ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement', p. 42; zie ook J. Biliot, 'Les transformations du libéralisme en Flandre: les Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD)', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 199-225; voorts D. Doering, 'Which way to go? About the Freie Demokratische Partei', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure*, pp. 99-120.

⁴⁴ Ph. Poirier, 'Quelle(s) identité(s) politique(s) pour le parti démocratique luxembourgeois?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 247-262.

⁴⁵ S. Colarizi, *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Rome, 1997, pp. 781-782.

⁴⁶ Forza Italia, 'Carta dei valori', www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeivalori.pdf (15 juli 2005).

⁴⁷ Colarizi, *op.cit.* 782-783; Partito Repubblicano Italiano, 'La Storia', www.pri.it/html/Home%20pri.html (20 augustus 2007).

⁴⁸ Zie A. Massart, 'Y a-t-il un parti libéral en France?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 75-92.

⁴⁹ Union pour un Mouvement Populaire, 'Charte des valeurs', www.u-m-p.org/site/index.php/ump/l_ump/nos_valeurs/charte_des_valeurs (20 augustus 2007).

⁵⁰ Zie G. Voerman, 'De kruistocht tegen Jörg Haider. De VVD, de Liberale Internationale en de FPÖ', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 3, pp. 107-114; K.R. Luther, 'The Freiheitliche Partei Österreichs: protest party or governing party?' in: E.J. Kirchner red., *Liberal parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 213-251; en K.R. Luther, 'The FPÖ: From Populist Protest to Incumbency' in: P.H. Merkl and L. Weinberg red. *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, Londen, 2003, pp. 191-219. Na het tumultueuze vertrek van Haider in 2005 is de FPÖ wel iets kleiner maar bepaald niet liberaler geworden.

⁵¹ Zie ook Lucardie en Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', pp. 129-132.

⁵² S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66.

⁵³ Aldus Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne', p. III; en J. Kleinnijenhuis en

J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan', eveneens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 120-138, in het bijzonder p. 130.

⁵⁴ Volgens het bureau van Maurice de Hond zou de VVD met Verdonk als lijsttrekker 28 in plaats van 22 zetels gewonnen hebben (*de Volkskrant*, 23 november 2006).

⁵⁵ B. Meguid, 'Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', in: *American Political Science Review*, 99 (2005), no. 3, pp. 347-359.

Noten bijdrage Henk te Velde

¹ Hans Wiegel, 'VVD heeft echte leider nodig', *Dagblad De Pers*, 13 april 2007. Het ging om Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007.

² Toen Stikker de leider van de CHU, Hendrik Willem Tilanus, vroeg of hij aan een liberale partij moest beginnen, antwoordde deze: 'Dat moet u zeker doen, want de liberale richting is er altijd geweest. Het is een eigen denkrichting, die er in 1600 was, in 1700, in 1800, in 1900, en die zich ook nu zou moeten manifesteren.' G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, p. 253.

³ Vgl. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, pp. 134-135 en 161.

⁴ *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 53.

⁵ Daan Dijksman en John Jansen van Galen, 'Mr. E.M. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', in: *Haagse Post*, 13 november 1982, p. 29.

⁶ Vonhoff betoogt iets vergelijkbaars in: H.J.L. Vonhoff, *Liberale onder één dak*.

VVD: *50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998, p. 24.

⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 47 (lezing in oorlogstijd). In de Stichting speelde overigens ook Anthonie Nicolaas Molenaar een belangrijke rol, voor de oorlog bestuurslid van de Liberale Staatspartij en erna fractievoorzitter van de PvdV en de VVD in de Eerste Kamer.

⁸ Maarten van Bottenburg, *Aan den arbeid! In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1946-1995*, Amsterdam, 1995, p. 84; zie verder pp. 27-49.

⁹ Ibidem, p. 63.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam 1988, p. 13.

¹¹ Stikker, *Memoires*, pp. 70-71 en 97.

¹² Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j., p. 6; Tilanus: Stikker, *Memoires*, p. 83; vgl. Puchinger, *Tilanus*, p. 253.

¹³ H. van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam, 1951, p. 252.

¹⁴ A.W. Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', in: *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof.mr. P.J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*, Rotterdam/Den Haag, z.j., p. 27.

¹⁵ Puchinger, *Tilanus*, p. 156.

¹⁶ Stikker, *Memoires*, p. 94.

¹⁷ P.H. Ritter, 'Mr P.J. Oud, de mens', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, p. 292.

¹⁸ Westers, *Stikker*, p. 98. Zie ook: H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, pp. 100-101.

¹⁹ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 246.

²⁰ Geciteerd in: Vonhoff, *Bewegend verleden*, p. 117.

²¹ Nog in zijn voorwoord bij H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, pp. 2-5.

²² Bijvoorbeeld: H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

²³ Westers, *Stikker*, p. 206.

²⁴ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 250.

²⁵ Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', p. 29.

²⁶ *Mr. H. van Riel*, p. 65.

²⁷ Vonhoff, *Bewegend Verleden*, p. 142.

Van Riel deed dit in een vergadering van het dagelijks bestuur op 26 september 1959.

²⁸ J.L. Heldring, 'Korthals, Hendrik Albertus (1911-1976)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/korthal> (19 juli 2007). Een enigszins andere lezing, eveneens zonder bronvermelding, in: Vonhoff, *Liberale onder één dak*, p. 53.

²⁹ Zie: H.J.L. Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', in: *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen*, Houten, 1988, pp. 51-61.

³⁰ Geciteerd in: F. Korthals Altes, 'Haya van Someren-Downer. De geïnspireerde liberale aanvoester', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 100.

³¹ Vgl. Marcel ten Hooven, 'Een "politiek leider" wordt nooit benoemd', in: *Trouw*, 26 november 2004.

³² T. Thalhammer, 'W.J. Geertsema. Een liberaal denker', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 89.

³³ M. van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema als gerijpt liberaal leider. Het failliet van het naoorlogs politiek liberalisme', in: *Vrij Nederland*, 29 november 1969.

³⁴ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, pp. 13 en 268.

³⁵ Bijvoorbeeld: W.J.A. van den Berg, 'K. van der Pols. Voorzitter tussen oud en nieuw', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 66.

³⁶ Bijv. John Jansen van Galen, 'Haya van Someren-Downer: "ik ben er diep van overtuigd dat het Nederlandse volk liberaal is"', in: *Haagse Post*, 24 mei 1969, p. 21. 'Uw partij klaagt altijd over haar verkeerde image bij de kiezers. (...) Het komt te weinig over.'

³⁷ Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, Utrecht/Antwerpen, 1967, pp. 179-181; Dijkman, 'Mr. E.H. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', p. 29. Identieke opmerkingen in het interview dat Bolkestein hem afnam: F. Bolkestein ed., *Modern liberalism. Conversations with liberal politicians*, Amsterdam, 1982, p. 254.

³⁸ Van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema'; Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', p. 52; 'Hier in Holland. Verkiezingspolitiek', *Haagse Post*, 4 februari 1967.

³⁹ Zie voor dit laatste bijvoorbeeld: Toxopeus in 'Hier in Holland. Partijpolitiek', in: *Haagse Post*, 26 maart 1966.

⁴⁰ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j.

⁴¹ *Mr. H. van Riel*, p. 171.

⁴² In de discussie over het beginselprogramma werd dit laatste gevaar gesignaleerd in 1964: Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 72.

⁴³ John Jansen van Galen, 'Wat mot een arbeider in de VVD?', in: *Haagse Post*, 28 juni 1969, p. 5.

⁴⁴ J. Bosmans, 'Geertsema, Willem Jacob (1918-1991)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn6/geertsema> (28 november 2006).

⁴⁵ Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 77.

⁴⁶ H. van der Hoeven, 'Riel, Harm van (1907-1980)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn4/riel> (15 februari 2007).

⁴⁷ Cees Labeur, 'Een senator gaat heen', in: *Elseviers Magazine*, 22 mei 1976, p. 29.

⁴⁸ *Mr. H. van Riel*, p. 68.

⁴⁹ Gijs de Vries, 'De VVD in de komende dertig jaren', in: *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1978, p. 19.

⁵⁰ *Mr. H. van Riel*, p. 69. Zie ook: interview met Henry Faas in W. Jungman, *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1981, pp. 75-81, p. 76.

⁵¹ Labeur, 'Een senator gaat heen', p. 29.

⁵² Faas, *God, Nederland en de franje*, p. 179.

⁵³ Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor vrijheid en democratie*, Amsterdam, 1994, p. 201. Van Zanen citeert behalve *Trouw*-journalist Willem Breedveld ook Ferry Hoogendijk.

⁵⁴ *Vrijheid en Democratie*, 18 april 1975.

⁵⁵ Bijvoorbeeld Vonhoff in: Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 37; Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 95.

⁵⁶ Jaap Jansen, "Ik ben geen voorstander

van charismatische leiders.” Edzo Toxopeus over Den Haag vroeger en nu’, in: *Elsevier*, 8 oktober 1988, p. 39.

⁵⁷ Mark Kranenburg, “Ik ben niet bekeerd”. De terugkeer van Toxopeus in de politiek’, in: *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989.

⁵⁸ Hans van der Werf, *Hans Wiegel. Profiel van een politicus*, Baarn, 1973, p. 48; Labeur, ‘Een senator gaat heen’, p. 33.

⁵⁹ *Mr. H. van Riel*, pp. 160-161.

⁶⁰ Zie voor de parallellen in politiek optreden tussen Troelstra, Kuypers en Fortuyn: Henk te Velde, ‘Drees und Fortuyn. Der Stil politischer Führerschaft in den Niederlanden seit 1945’, in: *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 14 (2003) pp. 11-25. Gedeeltelijk in het Nederlands verschenen in: idem, ‘Passie, theater en narcisme’, in: *Pluche: essays en verhalen over openbaar bestuur*, winter 2003, pp. 63-69.

⁶¹ Jungman, *Van Riel*, p. 60.

⁶² *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶³ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 47.

⁶⁴ Zie het eerder geciteerde stuk van Ammerlaan in: *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 153.

⁶⁶ Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 142.

⁶⁷ E. Nordlohne, ‘Hans Wiegel: bedaard jongeling’, in: *Liberaal Reveil* 10 (1967), pp. 51-52.

⁶⁸ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 32.

⁶⁹ Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, p. 123.

⁷⁰ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁷¹ Marc Chavannes, ‘Het hoogste gehaald dat een liberaal kan bereiken’, in: *NRC Handelsblad*, 24 april 1982.

⁷² Jan Tromp, ‘Het gaat snel, die politie-

ke vergetelheid’, in: *Haagse Post*, 25 augustus 1984.

⁷³ Bijvoorbeeld: Joop van Tijn en Max van Weezel, “Je moet bij ons in de kopgroep zitten, maar niet te veel winnen”.

Wiegels vertrek was allang een goed bewaard geheim’, in: *Vrij Nederland*, 24 april 1982 (generatie is verdwenen); Frans van Deyl, ‘Een ruk naar rechts. Zou het nog wat worden met de VVD?’, in: *De Tijd*, 25 mei 1990 (leiders).

⁷⁴ Joekes, *Man en paard*, p. 160.

⁷⁵ F.L.M. Lafort, ‘E.H.T.M. Nijpels. De wet van de remmende voorsprong’ in: *Kopstukken van de VVD*, p. 190; Joekes, *Man en paard*, pp. 163, 165 en 173. Joekes wordt bijgevalen door Frits Korthals Altes in: Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 81 en door Vonhoff in: Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 117-120 en 216.

⁷⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 82.

⁷⁷ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 189. Vgl. ook de opmerking in het interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 dat de VVD-ministers in het kabinet afspraken met het CDA maakten die de fractie niet waardeerde.

⁷⁸ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁷⁹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, pp. 86-87.

⁸⁰ *Vrij Nederland* 19 juli 1986.

⁸¹ Bijvoorbeeld in *De Tijd*, 7 oktober 1988, pp. 12-13.

⁸² Jansen, ‘Ik ben geen voorstander van charismatische leiders’.

⁸³ Bemboom, *Wiegel en de media*, pp. 89-90; vgl. o.a. Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 228.

⁸⁴ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 302.

⁸⁵ H. te Velde, ‘Gerrit Zalm als politicus’, in: *Per saldo. Overheidsfinanciën en*

fiscaliteit na twaalf jaar minister Zalm, Den Haag, 2007, pp. 13-22.

⁸⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 301.

⁸⁷ Interview met Frits Bolkestein, 3 juli 2007 te Amsterdam.

⁸⁸ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁸⁹ Teun Lagas, 'Bolkestein bleef geërgerd over de jaren zeventig', in: *Trouw*, 31 juli 1998.

⁹⁰ J.A.A. van Doorn, 'Zeer gearticuleerde meningen', in: *HP/De Tijd*, 9 november 1990, pp. 26-27 (bespreking van Frits Bolkestein, *De engel en het beest*). Het 'Wiegeliaanse moment' ontleende hij aan Jos de Beus in idem e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, 1989; herziene druk Amsterdam 1996, p. 93.

⁹¹ In Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, wordt de indruk gewekt dat de VVD de reputatie kreeg van regenten bij uitstek. Dat is een vertekening achteraf, in 2002 werd dit verwijt gericht aan de PvdA. Zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman ed., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlin, 2006.

⁹² Jozias van Aartsen, 'Waarom ik straks de Kamer verlaat', in: *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006, p. 7.

⁹³ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

Noten bijdrage Uri Rosenthal

¹ Zie bijvoorbeeld H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale*

vereniging, Den Haag, 1998; en P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen, 1946.

² Onder andere door het NIPO en Veldkamp/Marktonderzoek.

³ Sociaal-wetenschappelijk instituut van de Vrije Universiteit afdeling Politicologie, *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*, Amsterdam/Brussel, 1967; L.P.J. de Bruyn, R.J. Mokken en F.M. Roschar red., *De Nederlandse kiezer '71. Een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1971*, Meppel, 1972; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '73*, Alphen aan den Rijn, 1973; G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens red., *De Nederlandse kiezer '77*, Voorschoten, 1977; C. van der Eijk en B. Niemöller red., *In het spoor van de kiezer. Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag*, themanummer *Acta Politica*, 18, 1983; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992; R. Horstman en J. van Deth, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book 1971-1989*, Amsterdam, 1993; J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Aarts en H. Semetko red., *The 1998 Dutch Election in Perspective*, themanummer *Acta Politica*, 34, 1999; J.J.A. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000; K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een*

verdeeld electoraat: de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, Utrecht 2007.

⁴ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 79.

⁵ M. van Weezel en L. Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuit*, Amsterdam, 1999, pp. 83-84.

⁶ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 195.

⁷ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, pp. 13-41.

⁸ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Uithoorn/Rotterdam, 2002.

⁹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, p. 42.

¹⁰ U. Rosenthal, 'Macht en controle op de macht; de dringende behoefte aan publieke controle', in: *Nederlands Juristen Blad*, 2000 (34), pp. 1703-1706.

¹¹ Wij hebben het over het kabinet-Balkenende. Het waren formeel twee kabinetten-Balkenende. Na de crisis van juni 2006, toen het kabinet viel over het paspoort van Ayaan Hirsi Ali, ging het derde kabinet-Balkenende aan de slag.

¹² Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 79-88 en pp. 134-141.

¹³ 'Voor de lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezing (moet) gelden dat deze na verkiezingen voorzitter van de Tweede Kamer-fractie wordt en geen zitting neemt in een kabinet, tenzij als minister-president' (*Om de vrijheid. Liberaal manifest*, Den Haag 2005, p. 72).

¹⁴ Politieke Barometer, NOVA, 15 september 2006.

¹⁵ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. VVD evaluatierapport Commissie Dekker. Een evaluatie van de ge-*

meenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006, z.pl., 2007, p. 23.

¹⁶ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 65-80; M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, pp. 162-231.

¹⁷ Mededeling van Hans Wiegel.

¹⁸ J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinetscrises*, Den Haag, 1989.

¹⁹ H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1995, pp. 395-414.

²⁰ De oorspronkelijk protestantse gerichtheid voert terug tot Telders en Stikker; zie Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, p. 116.

²¹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*.

²² M. van Weezel en M. Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok*, Amsterdam, 2002, pp. 70-75.

²³ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 205.

²⁴ Wij baseren ons op de gegevens van de verkiezingsonderzoeken die in noot 3 vermeld staan. Teneinde de tekst leesbaar te houden, is ervan afgezien de verschillende constatering met precieze vindplaatsen uit de verschillende kiezersonderzoeken en rapportages van peilingen te annoteren.

²⁵ S. Mulder, *Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's Waarden in Nederland model*, Amsterdam, 2002.

²⁶ M. Visser, 'De VVD tussen verzuiling en ontzuiling', in: *Liberaal Reveil*, 34 (1993), no. 3, pp. 107-111.

²⁷ H. van der Kolk, 'Het afnemende be-

lang van godsdienst en sociale klasse', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 121-138, pp. 128-129.

²⁸ J.J.M. van Holsteyn, 'De kiezer verklaart. Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 107-120, p. 118.

²⁹ Ibidem, pp. 109-110.

³⁰ U. Rosenthal, 'Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten – thuisblijvers en kiezers in slechte tijden', in: Van der Eijk en Niemöller red., *In het spoor van de kiezer*, pp. 229-241.

³¹ H.J. Schoo, 'Het is de campagne, sufferd!', in: *de Volkskrant*, 31 maart 2007.

³² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 227.

³³ Ibidem, p. 228.

³⁴ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

³⁵ S.P. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66 en pp. 51-52.

³⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 165-188; pp. 183-186.

³⁷ H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 211-234; pp. 224-225.

³⁸ Ph. van Praag, 'Rutte versus Verdonk

– was dit nu echt het probleem van de VVD?', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, te verschijnen.

³⁹ Onderzoek MarketResponse, VVD-campagne Tweede Kamer 2006. Uitgevoerd eind juli, begin augustus 2006.

⁴⁰ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 203-208.

⁴¹ Een deel van de achterban van Groen-Links heeft zijn wortels in de katholieke Politieke Partij Radikalen.

⁴² Tijdens de algemene ledenvergadering van de VVD, Veldhoven, 15 september 2007.

⁴³ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124.

⁴⁴ Volgens Henk Vonhoff niet zozeer ná de lijsttrekkersstrijd in het voorjaar van 2006 alswel dóór die lijsttrekkersstrijd. Ik houd het in de tekst toch op: na de lijsttrekkersstrijd.

Noten bijdrage Gerrit Voerman en Erwin Dijk

¹ Ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 82.

² H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, tweede druk, 1966, p. 205.

³ Dit artikel is in belangrijke mate gebaseerd op archiefmateriaal en publicaties van de VVD zelf (jaarsverslagen, rapporten van partijcommissies, bijdragen in het ledenblad *Vrijheid en Democratie*), waardoor ook een indruk wordt verkregen van het zelfbeeld van de partij.

⁴ A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, Baarn, 1909, p. 8. De Uniesecretaris vond

de som van 62 wel veel, 'vooral als men bedenkt, dat hier algeheele vrijheid tot al of niet aansluiting bestond, dat dominé noch pastoor hier eenigen invloed konden doen gelden'.

⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1998*, Houten, 1988, p. 12.

⁶ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 40-43.

⁷ Ibidem, p. 81.

⁸ Geciteerd bij: Ibidem, p. 78.

⁹ Geciteerd bij: Ibidem, p. 114.

¹⁰ Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, pp. 6-7; zie ook: Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 237.

¹¹ Geciteerd bij: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 9 en 86.

¹² Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 23; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 261-262.

¹³ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 24; zie ook: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 361-362.

¹⁴ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 298.

¹⁵ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 99.

¹⁶ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 418-423, pp. 420-421.

¹⁷ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 8.

¹⁸ Ibidem, p. 229.

¹⁹ *Jaarverslag 1958 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

²⁰ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 5-6; *Jaarverslag 1952 VVD-Hoofdbestuur*, p. 5.

²¹ G. Voerman, 'De ledentallen van politi-

ieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, pp. 192-206, p. 198.

²² Enkele opmerkingen over de structuur van de VVD. Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966; zie ook ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: NA, VVD-archief, no. 82: 'als neringdoende kun je toch niet voor een politiek beginsel uitkomen'.

²³ Brief partijvoorzitter D.U. Stikker aan partijleden, maart 1948.

²⁴ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.

²⁵ H.J.L. Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, pp. 20-36, pp. 27-28.

²⁶ Jaarverslag 1952 van de secretaris van de VVD, p. 6.

²⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 86.

²⁸ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 79.

²⁹ Interview met F. Snapper, 29 juni 2007.

³⁰ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', p. 27.

³¹ Vanwege de vervroegde verkiezingen had dit partijorgaan in 1959 niet de gelegenheid gehad zich over het conceptprogramma te buigen.

³² J. de Boer en M. Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud? Een onderzoek naar de invloed van het VVD-congres'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1984, p. 80.

³³ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 267.

³⁴ *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1955; zie ook: 28 april 1952, 30 maart 1953, 25 april 1955, 11 april 1960.

³⁵ H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, p. 131.

³⁶ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laat-bloeier', p. 27.

³⁷ Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 42. Zie ook het interview met F. Korthals Altes, 21 augustus 2007.

³⁸ Interview met H.J. Witteveen, 26 juni 2007.

³⁹ Harm van Riel, Joop van Tijn en Martin Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 47.

⁴⁰ G. Dorsman, 'Liberaal Democratisch Centrum. Vaste koers noodzakelijk', in: *Liberaal Reveil*, januari 1963, pp. 13-17, p. 16.

⁴¹ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laat-bloeier', p. 27.

⁴² *Jaarverslag 1960 VVD-Hoofdbestuur*, p. 6.

⁴³ L.N.H. van Zutphen, *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Haar situatie en haar toekomst*, Winterswijk, 1963, p. 8.

⁴⁴ Citaten afkomstig uit: Jhr. W.H.D. Quarles van Ufford, 'Enkele opmerkingen over de structuur van de V.V.D.' en 'Suggesties van de heer G.Ch.O. Boosman op organisatorisch gebied', in: Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966.

⁴⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 80.

⁴⁶ *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966; zie meer uitgebreid: Gerrit Voerman (met medewerking van Lucas Osterholt), *De VVD visueel. Liberalen en hun affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.

⁴⁷ Interview met F. Korthals Altes in: *Vrijheid en Democratie*, 12 mei 1981, pp. 2-4, p. 2.

⁴⁸ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 44.

⁴⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laat-bloeier', p. 33.

⁵⁰ Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag/Rotterdam, 1968, p. 32.

⁵¹ Reinier Heijting in Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Den Haag, 1993, p. 19.

⁵² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 31.

⁵³ LDC, *Nieuwe wegen*, Den Haag, 1963, p. 11.

⁵⁴ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 100.

⁵⁵ *Jaarverslag 1964 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

⁵⁶ Interview F. Korthals Altes, 21 augustus 2007; *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1963; de *Volkskrant*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43.

⁵⁷ *NRC*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43; zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 1 april 1963.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Reinier Heijting in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 18; zie ook het interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007. Overwater beoordeelt de toegenomen discussie tijdens vergaderingen positief.

⁵⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laat-bloeier', p. 34.

⁶⁰ De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', pp. 48-49.

⁶¹ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, p. 331.

⁶² *Jaarverslag 1969 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

⁶³ H.J. Roethof, 'De zindelijke burgerheren. Een open brief', in: *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), pp. 24-31, p. 26.

⁶⁴ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

- ⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 32.
- ⁶⁶ *Jaarverslag 1973 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁶⁷ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.
- ⁶⁸ Het betrof hier gemeenten waar ook een VVD-lijst was ingediend; zie: *Jaarverslag 1974 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 3-4; *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 30.
- ⁶⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 159.
- ⁷⁰ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, p. 331.
- ⁷¹ *NRC Handelsblad*, 26 en 28 maart 1977.
- ⁷² *Trouw*, 26 maart 1977.
- ⁷³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁷⁴ *de Volkskrant*, 23 maart 1981.
- ⁷⁵ *NRC Handelsblad*, 28 maart 1977.
- ⁷⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 172.
- ⁷⁷ Zoals dat van J.H. Frijlink in: *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁹ H.J.L. Vonhoff, 'De strijd om het midden', in: *Liberaal Reveil*, februari 1974, pp. 1-5, p. 3; Geertsema in: *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1973.
- ⁸⁰ *de Volkskrant*, 15 september 1973; Vonhoff in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 39.
- ⁸¹ *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974; De Korte in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 70.
- ⁸² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 203.
- ⁸³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem red., *Het liberalisme in Groningen*, Groningen, 1995, pp. 73-100, pp. 82-83.
- ⁸⁵ *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, mei 1976.
- ⁸⁶ *de Volkskrant*, 17 december 1977.
- ⁸⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 februari 1979.
- ⁸⁸ VVD, *18-plus... nu naar de stembus*, Den Haag, 1977.
- ⁸⁹ *Jaarverslag 1981 VVD-Hoofdbestuur*, p. 35.
- ⁹⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 135.
- ⁹¹ Hans Verstraaten, 'De nieuwe kleren van de VVD', in: *Haagse Post*, 16 januari 1982, pp. 18-23; p. 18.
- ⁹² *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹³ *Jaarverslag 1984 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁴ *Jaarverslag 1986 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁵ *Jaarverslag 1987 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁶ *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁷ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁸ Wiegel, *Een partijtje libre*, p. 6.
- ⁹⁹ Ed Nijpels, 'Over monisme als strategie', in: *Liberaal Reveil*, december 1984, pp. 4-7.
- ¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 1982.
- ¹⁰¹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 187; zie ook: p. 135.
- ¹⁰² Zie bijvoorbeeld Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 165.
- ¹⁰³ L. Ginjaar, *Funcitie en structuur. Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentrale-besturen, februari-juni 1987*, z.p., 1987, p. 35; Max van Weezel en Leonard OrNSTEIN, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, p. 84.
- ¹⁰⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 27.
- ¹⁰⁵ Ginjaar, *Funcitie en structuur*, pp. 36-37.

- ¹⁰⁶ Nota ledenwerving, z.d., 1987, in: DNPP, VVD-archief, no. 2.135.
- ¹⁰⁷ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 85.
- ¹⁰⁸ *de Volkskrant*, 25 maart 1987.
- ¹⁰⁹ *Info KC Groningen*, juni 1987. Zie ook: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem, red., *Het liberalisme in Groningen*, pp. 73-100, p. 86.
- ¹¹⁰ L. Ginjaar, "Duidelijk, herkenbaar, betrouwbaar", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden. (Een vijftal toespraken.) 76ste algemene vergadering*, 15 en 16 mei 1987, pp. 4-12, pp. 4-5 en 8.
- ¹¹¹ J.J.C. Voorhoeve, "Wat ons te doen staat", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden*, 15 en 16 mei 1987, pp. 13-26, p. 13.
- ¹¹² *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 23.
- ¹¹³ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 8.
- ¹¹⁴ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 4-5, p. 4.
- ¹¹⁵ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 9.
- ¹¹⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 228; zie ook Jan Tromp in Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 155.
- ¹¹⁷ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 1-2, p. 1.
- ¹¹⁸ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 11.
- ¹¹⁹ Ibidem, p. 222; zie ook p. 240.
- ¹²⁰ Ibidem, p. 132; zie ook p. 201.
- ¹²¹ Ibidem, p. 70; zie ook p. 23, p. 71.
- ¹²² Ibidem, p. 24.
- ¹²³ Ibidem, p. 263.
- ¹²⁴ *Vrijheid en Democratie*, oktober/november 1989, pp. 1 en 3, p. 1.
- ¹²⁵ *Vrijheid en Democratie*, december 1989, p. 3; het hierin opgenomen verenigingsplan, p. II.
- ¹²⁶ Zie de opmerkingen over het verenigingsplan in *Jaarverslag 1989*, p. 1.
- ¹²⁷ Ginjaar, *Functie en structuur*, p. 6.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 26.
- ¹²⁹ VVD, *Talent management*, Den Haag, 1992, p. 4.
- ¹³⁰ VVD, *Notitie ledenwerving en ledenbehoud*, Den Haag, 1992 [geen paginering].
- ¹³¹ Koole, *De moderne kaderpartij*, p. 303.
- ¹³² Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 301.
- ¹³³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij'. *Partijvernieuwingdiscussie. Voorstellen voor de Buitengewone Algemene Vergadering*, Den Haag, 2002, p. 5.
- ¹³⁴ Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, p. 16.
- ¹³⁵ *de Volkskrant*, 19 april 2004.
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 20 januari 2004. Rutte voegde er overigens aan toe dat dit beeld achterhaald was.
- ¹³⁷ *de Volkskrant*, 6 september 2006.
- ¹³⁸ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 7; zie ook Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij. Bevindingen van de Commissie-Van Zanen*, z.p., 2003.
- ¹³⁹ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 18.
- ¹⁴⁰ Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur*, p. II.
- ¹⁴¹ Ibidem, p. 6.
- ¹⁴² Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best.' *Partijvernieuwingdiscussie. Bundel voor de Ideeëndag*, z.p. 2002, p. 10.
- ¹⁴³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', pp. 7-9.
- ¹⁴⁴ Zie G. Voerman, 'Plebiscitaire partij-en? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, pp. 217-244.
- ¹⁴⁵ Ibidem.

- ¹⁴⁶ Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best', p. 16.
- ¹⁴⁷ Ibidem, p. 15.
- ¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 14 september 2007.
- ¹⁴⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, p. 199.
- ¹⁵⁰ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. Een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006*, z.pl. [Den Haag], 2007, pp. 18, 29 en 32.
- ¹⁵¹ *Trouw*, 9 september 2006.
- ¹⁵² Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 31; zie ook p. 33.
- ¹⁵³ Zie www.politiekebarometer.nl (28 november 2007).
- ¹⁵⁴ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 30.
- ¹⁵⁵ Zie ook Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, pp. 159-162.
- ¹⁵⁶ 'De V.V.D. is, generaliserend gezegd, een partij van "zelfstandigen"', aldus Van Zutphen, in: *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, p. 5.
- ¹⁵⁷ Vonhoff, *Zindelijke burgerheren*, p. 12.
- ¹⁵⁸ Zie ook de bijdrage van Uri Rosenthal in deze bundel.
- ¹⁵⁹ *NRC Handelsblad*, 31 januari 2004.
- ¹⁶⁰ Interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007.
- ¹⁶¹ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 11.
- ¹⁶² *NRC Handelsblad*, 2 november 2002.
- ¹⁶³ Van Riel, Van Tijn en Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, p. 51.
- ¹⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006.

Noten bijdrage Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

- ¹ 'Matte beschouwingen', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2002. Zie ook de

openingszin van het verslag van het Kamerdebat in *NRC Handelsblad* van 19 september 2002: 'Montesquieu, Tocqueville, Hume – met het citeren van grote liberale denkers uit het verleden droeg VVD-leider Zalm er gisteren zorg voor dat zijn inbreng bij de Algemene Beschouwingen vanaf de eerste zin een principiële indruk maakt.' Het was geen toeval dat Zalm voor de voorbereiding van zijn toespraak het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD, de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, had ingeschakeld.

² Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007 te Den Haag.

³ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁴ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁵ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

⁶ Interview met Ruud Lubbers, 2 juli 2007 te Rotterdam; respectievelijk interview met Jacques Wallage, 4 juli 2007 te Slochteren.

⁷ VVD, *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Den Haag, 1952, p. 3.

⁸ In 1982 vielen de algemene beschouwingen samen met het debat over de regeeringsverklaring van het eerste kabinet-Lubbers op 23 november 1982.

⁹ Redevoering Ed Nijpels in: *Handelingen Tweede Kamer, 1982-1983*, p. 679 en *Handelingen Tweede Kamer, 1983-1984*, p. 321.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de essaybundels: Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam, 1992; idem, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995; idem, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998.

¹¹ Liberale Unie, *Hervormingsprogramma van de Liberale Unie, vastgesteld in de Al-*

gemeene Vergadering op 4 juni 1910 te Amsterdam gehouden par. 1; BVL, *Beginselprogramma van den Bond van Vrije Liberalen* par. I, alsmede de bespreking op de algemene vergadering van 25 mei 1907 (zie voor de notulen: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 952); beide beginselprogramma's en hun totstandkoming worden besproken in Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 117-121. De BVL had als uitwerking van de 'persoonlijke vrijheid' in artikel twee vastgelegd dat het staatsbestuur onafhankelijk behoorde te zijn 'van elken invloed van kerkelijke leerstellingen', en daarnaast grondslagen voor het staatsbestel geformuleerd zoals evenwicht en een onafhankelijke rechtspraak. Economische versterking van de zwakkeren moest bovenal worden nagestreefd door ontwikkeling en verhoging van zelfstandige kracht; zij mocht niet de 'persoonlijke verantwoordelijkheid' van de burger voor zichzelf en zijn gezin verzwakken.

¹² Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond', *Beginselprogramma*, 1929. Al erkende de partij in 1929 voor het eerst de 'onvervangbare waarden' van het 'ethisch en godsdienstig gemoedsleven' voor de vorming van geest en karakter, ook op dit gebied kwam de partij expliciet op voor de eerbiediging van de persoonlijke vrijheid.

¹³ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 322-323 en 371-372.

¹⁴ Partij van de Vrijheid, *Voorlopige interne leidraad*, Amsterdam, 1945, pp. 1-2 en *Beknopt programma*, Amsterdam, 1946, preambule en artikel 11d.

¹⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*, Houten, 1988, pp. 57-58; en Notulen van de algemene vergade-

ring op 24 januari 1948, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 909.

¹⁶ Ibidem, p. 95; VVD, *Liberaal Bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme*, pp. 12 en 20-21.

¹⁷ Notulen van de AV op 22 januari 1966, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 916. Het aanmerken van 'non-discriminatie' als afzonderlijk beginsel werd met 188 tegen 176 stemmen verworpen.

¹⁸ Woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering op 30 en 31 mei te Nijmegen; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), geluidscollectie.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Overigens heeft de JOVD het oude beginselkwintet inmiddels wel losgelaten. In de in 1998 aangenomen beginselverklaring is het aantal teruggebracht tot drie: vrijheid, verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid.

²¹ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 4; VVD, *Toelichting op het beginselprogramma*, 1952, artikel 4.

²² Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

²³ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikelen 4 en 5.

²⁴ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikelen 4 (over de vrijheid) en 8 (over de plaats van de arbeid).

²⁵ G. Dales (voorzitter), L. van Middeelaar (secretaris) e.a., *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, p. 75.

²⁶ Ibidem, p. 43.

²⁷ Naar de ruwe tweedeling gemaakt in: A.A.M. Kinneging e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, geschrift 65 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1988.

²⁸ VVD, *Toelichting op het beginselprogramma*, 1952, pp. 10 en 18.

²⁹ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 7, aldaar punt 5 van het urgentieprogramma.

³⁰ VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, p. 24, met onder andere de zinsnede: 'Eersteklas onderwijs garandeert, dat iedere jongen en ieder meisje als regel terecht zal komen op de plaats, waarvoor hij of zij de capaciteiten heeft, ongeacht de maatschappelijke positie van de ouders.' Zie tevens de pleidooien van Tweede Kamerlid Haya van Someren voor de positie van het gymasiaal onderwijs, kort beschreven in: Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, z.p. [Amsterdam], 1994, pp. 30-36.

³¹ VVD, *Verkiezingsprogramma 1967*, pp. 1 en 16.

³² Interview met Hans Wiegel, gehouden op 5 juli 2007 te Zeist.

³³ Redevoering van Wiegel op 9 oktober 1973, in: *Handelingen Tweede Kamer 1973-1974*, p. 78.

³⁴ K. Groenveld, 'Waarom utilitarisme?', in: *Liberaal Reveil*, maart 1988, p. 2.

³⁵ Kinneging, *Liberalisme*, pp. 35 en 38. Hier wordt expliciet vermeld dat aan beide voorwaarden moet zijn voldaan, wil het individu in vrijheid zijn eigen doeleinden kunnen nastreven. Het utilitaristisch liberalisme gaat dus verder dan enkel een non-interventie van anderen te waarborgen.

³⁶ A. Geurtsen (voorzitter) e.a., *Liberaal Bestek '90. 'Een kansrijke toekomst – verantwoordte vrijheid'*, p. 3.

³⁷ Notulen van de 41e jaarlijkse algemene vergadering van de VVD te Veldhoven, 27 en 28 mei 1988; DNPP, geluidscollectie.

³⁸ Geciteerd in: Lidie Koeneman, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen,

1989, p. 55. Het *Liberaal Bestek '90* werd na de discussie aangepast (niet herschreven) en zou richtinggevend zijn bij de samenstelling van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989.

³⁹ VVD, *Programma VVD Tweede-Kamerverkiezingen 1989*, p. 1.

⁴⁰ U. Rosenthal, 'Genoeg te doen: over de verraderlijke ambities van vrij en verantwoordelijk', in: *Liberaal Reveil*, april 1997, p. 45.

⁴¹ I.W. Opstelten (voorzitter), G.A. van der List (scribent) e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, Den Haag, 1996, p. 4.

⁴² VVD, *Aan het Nederlandse volk. Liberaal Manifest*, 1948.

⁴³ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 10.

⁴⁴ VVD, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955, pp. 5-6.

⁴⁵ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikelen 4 en 14.

⁴⁶ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 2; VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 6.

⁴⁷ Kinneging e.a., *Liberalisme*, p. 8.

⁴⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 3.

⁴⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, p. 4.

⁵⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 75.

⁵¹ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 241 en 322.

⁵² VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 1; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 4-5.

⁵³ VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 7-8. Duidelijk is dat de VVD zich meer zorgen maakte over de mogelijkheid dat gelovigen haar links zouden laten liggen. In de brochure *Opgaande lijnen*, uit 1955, werd betoogd dat niet alleen godsdienstig vrijzinnigen maar ook rechtzinnig-gelovigen onder de katholieken en orthodox-protestanten zich met een gerust hart bij de VVD konden voegen, omdat zij daar hun geloofsovertuiging ook politiek volledig konden beleven en uitdragen (p. 4).

⁵⁴ En wel tijdens de algemene beschouwingen gehouden in het najaar van 1951, 1954, 1955 en 1959.

⁵⁵ Redevoering van Oud op 5 oktober 1954, in: *Handelingen Tweede Kamer 1954-1955*, pp. 37-39.

⁵⁶ Redevoering van Oud op 5 oktober 1955, in: *Handelingen Tweede Kamer 1955-1956*, p. 55.

⁵⁷ VVD, *Beginselprogram*, 1966, artikel 3; alsmede de notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie), alwaar met 253 tegen 137 werd besloten de oorspronkelijke passage in te korten.

⁵⁸ Notulen van de algemene vergadering op 30 en 31 mei 1980 (DNPP, geluidscollectie), alwaar Geertsema ook zijn ontboezeming deed.

⁵⁹ H.M. van den Brink, 'Noemt u mij alstublieft geen intellectueel. VVD-leider Frits Bolkestein, gymnasiast in de politiek', in: *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.

⁶⁰ Frits Bolkestein, 'De liberale moraal hangt af van plaats en tijd', in: *NRC Handelsblad*, 3 december 1994. Opmerkelijk detail overigens is dat juist Nijpels, gedurende wiens fractievoorzitterschap de VVD-leuze 'gewoon jezelf kunnen zijn' werd gebruikt, al begin jaren tachtig nadrukkelijk erop wees dat normen en waarden voor de VVD van belang waren. 'Het liberale ideaal is de zelfstandige, mondige, zelfbewuste mens, die zelf beslist en zelf verantwoordelijkheid draagt. Laat men dit vooral niet verwarren met normloosheid. Soms hoort men dat met het tij van het liberalisme ook de slijtage van normen en waarden opkomt. Ik bestrijd dat. De VVD legt inderdaad de nadruk op het individu en zijn vrijheid. Maar daarom staan wij nog geen egoïsme en normloosheid voor. De geest van het ik-tijdperk is niet een liberale geest. Wij

hebben vertrouwen in het individu en wij zijn overtuigd dat, indien de mens de kans krijgt zich in verantwoordelijkheid te ontplooiën, hij zich zal gedragen volgens algemeen aanvaarde normen van behoorlijk gedrag. Vandaar onze aandacht voor goed onderwijs.' Redevoering van Nijpels op 23 november 1982 in: *Handelingen Tweede Kamer 1982-1983*, p. 679.

⁶¹ K. Groenveld (voorzitter), G.A. van der List (secretaris) e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, geschrift 82 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1995, p. 108.

⁶² Er blijkt een grote angst onder VVD'ers voor de term moraliseren. Inhoudelijk bestaat er in grote lijnen overeenstemming, de twijfel rondom het thema lijkt dus met name voort te komen uit een puur semantische kwestie. Bolkestein zelf kent deze semantische angst niet. In *Liberaal Reveil* beantwoordde hij de vraag of liberalen moeten moraliseren met een volmondig ja, mits moraliseren niet met 'benepen zedenprekerij wordt vereenzelvigd'. Frits Bolkestein, 'Dynamiek en stabiliteit. Over de voorwaarden voor een duurzame open samenleving', in: *Liberaal Reveil*, december 1996, pp. 219-222.

⁶³ Conclusies VVD-themadag 11 mei 1996 over 'Individualisering en liberalisme', toegevoegd aan de notulen van de VVD partijraad 22 juni 1996 te Bussum. Overigens was deze koppeling van verantwoordelijkheid aan vrijheid niets nieuws, zoals hierboven al gebleken is.

⁶⁴ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-lijk*, p. 26.

⁶⁵ Het hoofdbestuur was zich dus reeds vóór het aantreden van het eerste in de reeks kabinetten-Balkenende bewust van

het belang van dit thema. Desalniettemin staat Balkenende nu bekend als degene die het normen-en-waardendebat aanzwengelde.

⁶⁶ P. van Zunderd (voorzitter), W.P.S. Bierens (scribent) e.a., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, gezamenlijke uitgave van VVD en de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2003, pp. 41-44.

⁶⁷ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 62.

⁶⁸ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 5, alwaar 'verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie'. De VVD wees dan ook af 'de leer van het laissez faire laissez passer, die een ieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij, waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen.'

⁶⁹ Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

⁷⁰ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 18; VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, pp. 10 en 28; VVD, *Toelichting*, 1952, p. 29.

⁷¹ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikelen 4 en 17; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 27-28; redevoering van Korthals op 23 september 1949, in: *Handelingen Tweede Kamer 1949-1950*, p. 43.

⁷² H.J. Witteveen, A.A.Th. Boender e.a., *De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland*, geschrift 3 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1957; Patrick van Schie, 'Vrijzinnige onderzoe-

kingen. Een voor- en vroege geschiedenis van de Teldersstichting in vogelvucht', in: W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie red., *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting*, Den Haag, 2004, pp. 1-24, pp. 13-14.

⁷³ Interview met Johan Witteveen, 26 juni 2007 te Wassenaar.

⁷⁴ *Nota betreffende de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie uitgebracht door de Landelijke Middenstandsc commissie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1965, in het bijzonder pp. 4 en 6, alsmede bijlage 1; notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie). De notulen geven niet de stemverhouding weer waarmee het amendement om de PBO te schrappen werd aangenomen. Geertsema had betoogd dat de PBO wel een liberaal beginsel was, omdat mensen zo konden worden opgevoed tot verantwoordelijkheidsbesef; Oud meende dat de PBO een liberaal beginsel was omdat het aansloot bij Thorbeckes adagium dat een liberaal gouvernement zelfstandige kracht in alle kringen van de maatschappij diende te bevorderen. Daartegenover noemden Van Aardenne, Van Amerongen, Modderman en Talsma de PBO geen liberaal beginsel.

⁷⁵ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, pp. 17-18.

⁷⁶ Redevoering van Wiegel op 12 oktober 1976, in: *Handelingen Tweede Kamer 1976-1977*, pp. 270-271.

⁷⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel II.

⁷⁸ Kritiek van afgevaardigde Mak uit Zaandam, volgens het woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering van 30 en 31 mei 1980 te Nijmegen; DNPP, geluidscollectie.

⁷⁹ VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 27.

⁸⁰ Geurtsen e.a., *Liberaal bestek '90*, pp. 5 en 7.

⁸¹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-
lijk*, p. 6.

⁸² Ibidem.

⁸³ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 11 (cursi-
vering auteurs).

⁸⁴ Ibidem, pp. 45-47.

⁸⁵ VVD, *Beginselprogram*, 1948, artikelen
15, 19 en 21.

⁸⁶ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 5;

VVD, *Verkiezingsmanifest 1959*, pp. 2-3;

VVD, *Verkiezingsmanifest 1963*, p. 4;

VVD, *Verkiezingsprogram 1967*, p. 10; re-
devoering van Oud op 5 oktober 1954, in:
Handelingen Tweede Kamer 1954-1955, p.

40.

⁸⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 3.

⁸⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 6.

⁸⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-
lijk*, pp. 14-15.

⁹⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, pp. 44, 49-
50.

⁹¹ Interview met Hans Wiegel, 5 juli
2007 te Zeist.

⁹² Interview met Frits Korthals Altes, 21
augustus 2007 te Den Haag.

⁹³ Interview met Hans Dijkstal, 27 juni
2007 te Den Haag.

⁹⁴ J.H.C. van Zanen (voorzitter) e.a.,
*Idee voor structuur. De VVD op weg naar
een ideeën- en debatpartij*, september 2003.

⁹⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig
jaar vrij en verenigd*, p. 95.

⁹⁶ Ibidem, pp. 127-128.

⁹⁷ Schriftelijke mededeling van Gerry van
der List aan de auteurs op 20 november
2007.

⁹⁸ Brief van partijvoorzitter Jan van Za-
nen aan Geert Dales, de voorzitter van de
commissie-Liberaal Manifest d.d. 14 april
2004, en schriftelijke mededeling van
Geert Dales aan de auteurs op 21 novem-
ber 2007.

Noot bijdrage Fleur de Beaufort,
Patrick van Schie en Gerrit Voerman

¹ Zie voor de personen die zijn geïnter-
viewd het achter in deze bundel opgeno-
men overzicht.

Interviews

Overzicht van de interviews gehouden ten behoeve van de bundel *Zestig jaar VVD*.

Dhr. F. Bolkestein

3 juli 2007 te Amsterdam

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. J. van Dijk

24 juli 2007 te Dordrecht

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. H.F. Dijkstal

27 juni 2007 te Den Haag

Door Erwin van Dijk en Gerrit Voerman

Dhr. F. Korthals Altes

21 augustus 2007 te Den Haag

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. R.F.M. Lubbers

2 juli 2007 te Rotterdam

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. E.H.Th.M. Nijpels

4 juli 2007 te Leeuwarden en 6 september telefonisch

Door Fleur de Beaufort en Gerrit Voerman

Dhr. S. Overwater

28 juni 2007 te Den Haag en 21 augustus 2007 te Strijen

Door Fleur de Beaufort en Gerrit Voerman; Fleur de Beaufort en
Patrick van Schie

Dhr. M. Rutte

28 juni 2007 te Den Haag

Door Fleur de Beaufort en Gerrit Voerman

Dhr. F. Snapper

29 juni 2007 te Den Haag

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. J.J.C. Voorhoeve

27 juli 2007 te Den Haag

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. J. Wallage

4 juli 2007 te Slochteren

Door Fleur de Beaufort en Gerrit Voerman

Dhr. H. Wiegel

5 juli 2007 te Zeist

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. H.J. Witteveen

26 juni 2007 te Wassenaar

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Dhr. G. Zalm

29 juni 2007 te Den Haag

Door Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

Ledentallen VVD, 1949-2007

	jaar	ledental	jaar	ledental
1 januari	1949	22.175	1984	89.120
1 januari	1950	21.771	1985	86.821
1 januari	1951	21.271	1986	84.617
31 december	1953	26.777	1987	76.282
31 december	1954	30.000	1988	68.735
31 december	1959	35.000	1989	64.554
	1963	30.000*)	1990	59.047
	1965	30.000*)	1991	55.654
eind	1966	35.000**)	1992	53.754
	1968	35.000***)	1993	53.390
	1970	38.000***)	1994	53.465
31 december	1972	41.536	1995	53.465
	1973	68.414	1996	52.355
	1974	78.759	1997	52.197
	1975	82.831	1998	51.585
	1976	87.571	1999	48.991
	1977	97.396	2000	48.092
	1978	100.510	2001	47.441
	1979	92.314	2002	45.998
	1980	85.881	2003	44.099
	1981	92.830	2004	41.861
	1982	102.888	2005	40.157
	1983	95.528	2006	40.849
		1 november 2007		39.705

N.B.: Vanaf 1972 tot 2006 zijn de ledentallen gegeven per 31 december. Afgezien van de hieronder vermelde bronnen zijn de ledentallen afkomstig uit de jaarverslagen van de VVD.

*) J. Niezing, *Inleiding tot de politieke sociologie*, Assen, 1966, p. 45.

**) H.J. Meier, *Politieke Zakdoek 1967*, Amsterdam, 1967, p. 18.

***) D. Houwaart, *Storm rond partij en parlement: de politieke jaren 1970-'71-'72*, Apeldoorn, 1973, p. 73.

Verkiezingsuitslagen VVD, 1948-2006

Jaar	Zeteltal	Percentage	Stemmen vvd
1948	8	7,9	391.923
1952	9	8,8	471.040
1956	13	8,8	502.530
1959	19	12,2	732.658
1963	16	10,3	643.839
1967	17	10,7	738.202
1971	16	10,3	653.370
1972	22	14,4	1.068.375
1977	28	17,9	1.492.689
1981	26	17,3	1.505.311
1982	36	23,1	1.899.346
1986	27	17,4	1.596.991
1989	22	14,6	1.295.402
1994	31	20,0	1.790.952
1998	38	24,7	2.124.971
2002	24	15,4	1.466.722
2003	28	17,9	1.728.707
2006	22	14,7	1.443.312

Bron: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, 'Verkiezingsuitslagen', in: H. Daalder e.a. red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2003, A1300, pp. 24-25; aangevuld met gegevens van de Kiesraad.

Voorzitters Eerste Kamerfractie, 1948-2008

mr. A.N. Molenaar	24 januari 1948 –	24 maart 1959
mr. H. van Riel	24 maart 1959 –	21 september 1976
H.V. van Someren-Downer	21 september 1976 –	12 november 1980
dr. G. Zoutendijk	25 november 1980 –	23 juni 1987
ir. D. Luteijn	23 juni 1987 –	13 juni 1995
mr. F. Korthals Altes	13 juni 1995 –	11 maart 1997
dr. L. Ginjaar	11 maart 1997 –	14 september 1999
mr. N.H. van den Broek-Laman Trip	14 september 1999 –	1 mei 2005
dr. U. Rosenthal	1 mei 2005 –	

Bron: G. Visscher, 'De Staten-Generaal', in: H. Daalder e.a. red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2003, A0600, p. 42; aangevuld met gegevens van het Parlementair Documentatiecentrum.

Voorzitters Tweede Kamerfractie, 1948-2008

mr. P.J. Oud	27 juli 1948	–	6 juni 1963
R. Zeegering Hadders (waarnemend)	6 juni 1963	–	2 juli 1963
mr. E.H. Toxopeus	2 juli 1963	–	1 september 1963
mr. W.J. Geertsema	1 september 1963	–	11 maart 1966
mr. E.H. Toxopeus	12 maart 1966	–	30 september 1969
mr. W.J. Geertsema	1 oktober 1969	–	5 juli 1971
H. Wiegel	20 juli 1971	–	18 december 1977
mr. J.G. Rietkerk	19 december 1977	–	9 juni 1981
H. Wiegel	10 juni 1981	–	19 april 1982
drs. E.H.T.M. Nijpels	20 april 1982	–	9 juli 1986
dr.ir. J.J.C. Voorhoeve	9 juli 1986	–	30 april 1990
mr.drs. F. Bolkestein	1 mei 1990	–	30 juli 1998
H.F. Dijkstal	30 juli 1998	–	16 mei 2002
drs. G. Zalm	23 mei 2002	–	27 mei 2003
J.J. van Aartsen	27 mei 2003	–	8 maart 2006
W.I.I. van Beek	8 maart 2006	–	29 juni 2006
drs. M. Rutte	29 juni 2006	–	

Bron: G. Visscher, 'De Staten-Generaal', in: H. Daalder e.a. red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 2003, A0600, p. 23; aangevuld met gegevens van het Parlementair Documentatiecentrum.

Partijvoorzitters, 1948-2008

mr. D.U. Stikker	24 januari 1948 –	augustus 1948
mr. P.J. Oud (wnd.)	augustus 1948 –	9 april 1949
mr. P.J. Oud	9 april 1949 –	9 november 1963
ir. K. van der Pols	9 november 1963 –	29 maart 1969
H.V. van Someren-Downer	29 maart 1969 –	15 maart 1975
mr. F. Korthals Altes	15 maart 1975 –	22 mei 1981
J. Kamminga	22 mei 1981 –	29 november 1986
dr. L. Ginjaar	2 november 1986 –	4 oktober 1991
mr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut	4 oktober 1991 –	27 mei 1994
drs. W.K. Hoekzema	27 mei 1994 –	28 mei 1999
drs. H.B. Eenhoorn	28 mei 1999 –	28 november 2003
mr. J.H.C. van Zanen	28 november 2003 –	

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

Personenregister

- Aardenne, Gijs van 44, 45, 58, 117, 197
(noot 74)
- Aartsen, Jozias van 49, 50, 62, 124, 125,
134, 141
- Agt, Dries van 41-44, 48, 66, 80, 81, 114,
140
- Amerongen, Martin 35
- Ammerlaan, Robbert 40
- Andriessen, Frans 42
- Balje, Chris 117
- Balkenende, Jan Peter 45, 60, 62, 76, 85,
170, 172, 187 (noot 11), 196 (noot 65)
- Beek, Willibrord van 62
- Beel, Louis 63
- Berg, Wim van den 114, 119
- Berlusconi, Silvio 23
- Biesheuvel, Barend 42, 64
- Bolkestein, Frits 25, 27, 29, 35, 41, 43-51,
53, 54, 61, 67-70, 83, 90, 117, 119-121,
123, 124, 126, 134, 138-140, 153-155, 161,
162, 167, 168, 170, 172, 174, 196 (noot
62)
- Brinkman, Elco 67
- Cliteur, Paul 164
- Colijn, Hendrik 31-33
- Cort van der Linden, Pieter 123
- Dales, Geert 144, 145, 150, 155, 159, 160,
164, 198 (noot 98)
- Dekker, Sybilla 63, 128, 133
- Dettmeijer, Dick 97, 104, 105, 115
- Dijkstal, Hans 17, 25, 50, 59, 61, 68, 123-
125, 130, 134, 140, 160, 162, 171, 172
- Doorn, Jacques van 49
- Drees, Willem 31, 33, 47, 56, 57, 63, 64
- Dresselhuys, Hendrik Coenraad 95, 137
- Duverger, Maurice 94
- Eenhoorn, Bas 61
- Faas, Henry 37, 39
- Fockema Andreae, Wim 101
- Fortuyn, Pim 13, 16, 39, 40, 49-51, 59-61,
76, 83, 85, 90, 123-126, 129, 130, 169
- Gaulle, Charles de 24
- Geertsema, Molly 25, 35, 37-39, 41-43,
45, 64, 109, 112, 115, 140, 143, 152, 157,
163, 196 (noot 98), 197 (noot 74)
- Ginjaar, Leendert 80, 117-119, 121
- Gogh, Theo van 83
- Greshoff, Jan 36
- Groenveld, Klaas 148
- Grujters, Hans 28, 106, 107, 109, 113, 174
- Haider, Jörg 24, 182 (noot 50)
- Heerma, Enneüs 45
- Heijting, Reinier 106
- Hermans, Loek 41
- Hirsi Ali, Ayaan 62, 187 (noot 11)
- Hitler, Adolf 39
- Hoogervorst, Hans 171
- Hoop Scheffer, Jaap de 45
- Houterman, Ferry 120

- Hulsman, Louk 81
- Jansen van Galen, John 37
- Joekes, Theo 41, 44
- Jong, Piet de 64
- Kamminga, Jan 111, 113, 114, 117
- Kamp, Henk 83
- Kappeyne van de Coppello, Annelien 11
- Keman, Hans 16, 17, 19
- Kinneging, Andreas 164
- Klink, Ab 171
- Kok, Wim 27, 48, 57, 60, 67-69, 167, 170
- Koning, Jan de 57
- Kooij, Martijn van der 11
- Koole, Ruud 122
- Korte, Rudolf de 43, 45, 46, 48, 58, 62, 112, 118, 124, 170
- Korthals, Henk 28, 34, 35, 57, 156
- Korthals Altes, Frits 58, 103, 106, 109, 114, 161, 169-171, 173, 174
- Kuyper, Abraham 39, 137
- Lange, Sarah de 16, 18
- Lindner, Jan Joost 113
- List, Gerry van der 10, 120, 198 (noot 97)
- Lubben, Sebastiaan van der 25
- Lubbers, Ruud 27, 43-48, 57-59, 62, 67, 81, 115, 118, 139, 168-171
- Marchant, Hendrik 31, 33
- Marijnissen, Jan 137
- Mateman, Wim 44
- Meer, Tom van der 16, 18
- Meguid, Bonny 26
- Meijeren 143
- Melkert, Ad 59
- Mierlo, Hans van 43
- Mill, John Stuart 147
- Nijpels, Ed 25, 27, 43-46, 48, 51, 58, 66, 70, 90, 113-118, 120, 123, 126, 134, 138, 140, 162, 167, 168, 171, 174, 196 (noot 60)
- Opstelten, Ivo 144, 148, 150, 154, 158, 164
- Oud, Pieter 7, 8, 14, 15, 27-35, 37, 38, 42, 44, 45, 47-51, 57, 63, 64, 97, 103, 104, 106, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 120, 124, 126, 134, 139, 140, 142, 144, 151, 152, 155, 157, 163, 197 (noot 74)
- Overwater, Schil 132, 172, 190 (noot 58)
- Pastors, Marco 25
- Pechtold, Alexander 49
- Pellikaan, Huib 16, 18
- Pennings, Paul 16, 17, 19
- Pronk, Jan 43
- Quay, Jan de 57
- Reagan, Ronald 27, 167, 170
- Riel, Harm van 28, 31-35, 37-43, 51, 57, 64, 103, 108, 112, 134, 160, 177 (noot 2)
- Rietkerk, Koos 42, 140
- Roethof, Hein 108, 161, 180 (noot 25)
- Romme, Carl 33, 34
- Roodhuyzen, Antonie 95
- Rooy, Piet de 9, 10
- Rosenthal, Uri 8, 11, 148
- Ruding, Onno 45, 59, 170
- Rutgers, Johannes 99-101
- Rutte, Mark 25, 41, 49, 51, 62, 63, 77, 124, 125, 128-130, 134, 138, 141, 162, 167, 169-172, 174, 192 (noot 136)
- Schaik, Josef van 56
- Scheffer, Paul 83
- Schie, Patrick van 95, 96
- Schijndel, Anton van 125, 130
- Schouten, Jan 33
- Smeenge, Harm 38
- Smith, Adam 153
- Smit-Kroes, Neelie 46, 58
- Snapper, F. 102, 169
- Someren-Downer, Haya van 11, 35, 39, 42, 43, 64
- Stikker, Dirk 7, 8, 10, 29-33, 42, 50, 63, 64, 97, 101, 132, 133, 182 (noot 2)

- Telders, Benjamin 15
 Thatcher, Margaret 159, 167
 Thomson, Robert 19
 Thorbecke, Johan Rudolf 38, 119, 161,
 177 (noot 2), 197 (noot 74)
 Tilanus, Hendrik Willem 30, 31, 33, 182
 (noot 2)
 Toonder, Marten 38
 Toxopeus, Edzo 28, 35-37, 39, 43, 45, 46,
 57, 107, 109, 111, 112, 115, 124, 140
 Troelstra, Pieter Jelles 39, 137, 185 (noot
 60)
 Tromp, Jan 40
 Tydeman, Meinard 95, 137
- Uyl, Joop den 41, 43, 44, 48, 49, 57, 65,
 66, 109, 112, 140, 146
- Veen, Chris van 57
 Veenendaal, Jelleke 128
 Verdonk, Rita 25, 26, 51, 62, 63, 76-78,
 85, 128-130
 Verwaayen, Ben 160
 Visser, Arno 133
 Visser, Simon 57
 Vonhoff, Henk 9, 11, 36, 39, 43, 93, 96,
 97, 103, 104, 106, 112, 113, 131, 177
 (noot 2)
 Voorhoeve, Joris 25, 43, 45, 46, 48, 58,
 59, 62, 117-119, 124, 138, 140, 148, 167,
 170, 172, 173
 Vos, Isidoor 97
 Vries, Gijs de 38
- Wallage, Jacques 139, 167, 170, 172
 Weide, Klaas 116
 Wendelaar, Willem Carel 97
 Westers, Marnix 10
 Wiegel, Hans 25, 27, 29-31, 35, 37-51, 59,
 64-67, 70, 80, 88, 90, 94, 109-116, 119,
 120, 123, 124, 131, 133, 134, 140, 146, 157,
 158, 160, 161, 167, 170-172, 174
 Wilders, Geert 13, 25, 26, 85, 90, 124,
 125, 130, 173, 174
- Wilmer 143
 Winsemius, Pieter 58
 Witteveen, Johan 103, 157, 168, 169, 171
- Zalm, Gerrit 8, 17, 25, 45, 48, 50, 61, 62,
 124, 125, 137, 138, 140, 141, 169-174, 193
 (noot 1)
 Zanen, Jan van 11, 126, 132, 162, 198
 (noot 98)
 Zijlstra, Anno 132
 Zoutendijk, Guus 117
 Zutphen, L.N.H. van 104

Over de auteurs

FLEUR DE BEAUFORT is historica en wetenschappelijk medewerker van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de vvd.

ERWIN DIJK is historicus.

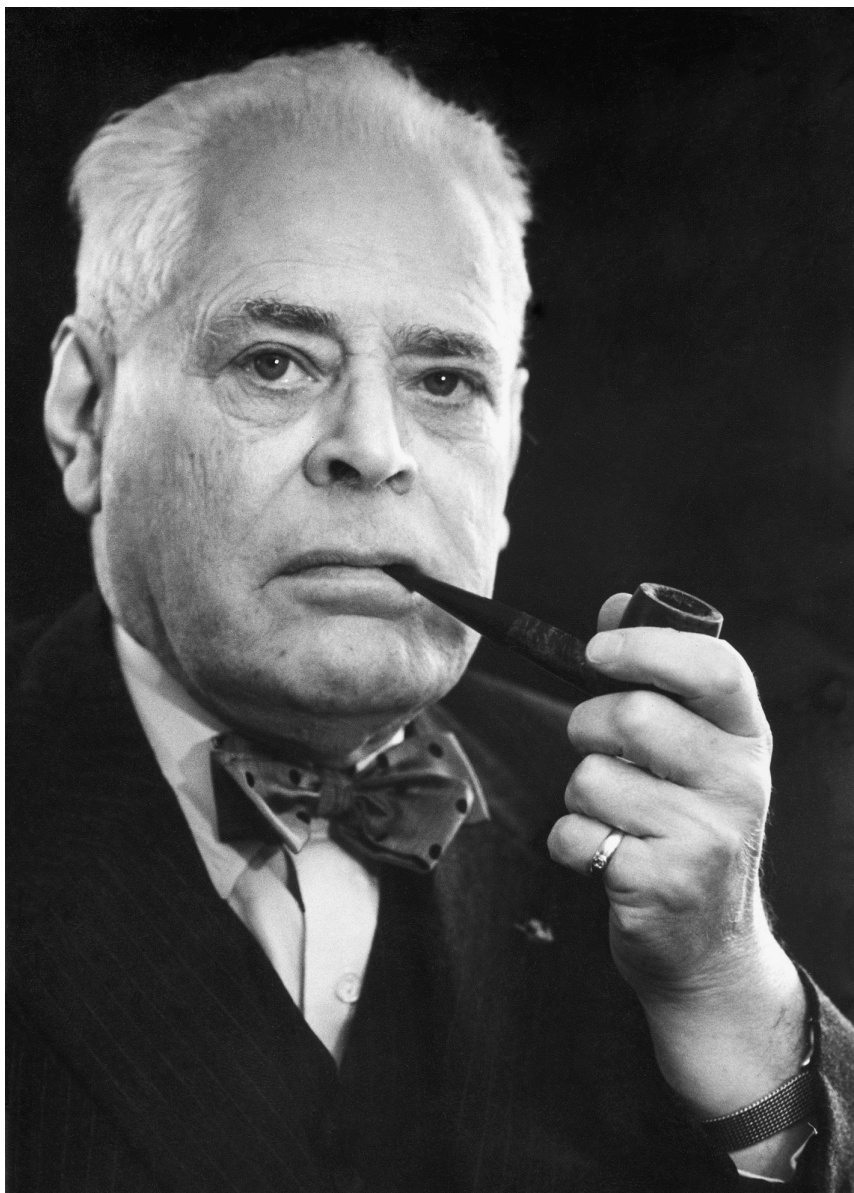
PAUL LUCARDIE is politicoloog en wetenschappelijk medewerker van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

URI ROSENTHAL is hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden en voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de vvd.

PATRICK VAN SCHIE is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de vvd.

HENK TE VELDE is hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

GERRIT VOERMAN is historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

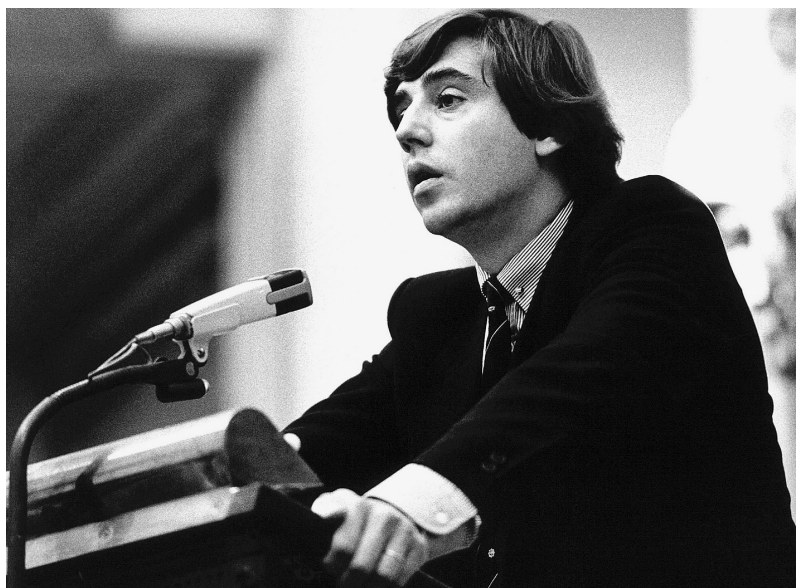

Pieter Oud was in de periode 1917-1963 onder meer Tweede Kamerlid voor de vdb, minister van Financiën, fractievoorzitter van de vvd in de Tweede Kamer en partijvoorzitter van de vvd. [Spaarnestad Photo]

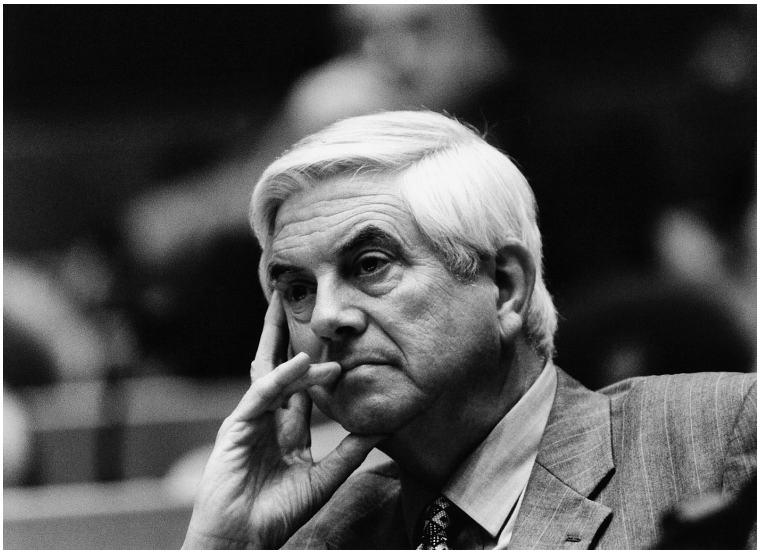
Boven: Minister Edzo Toxopeus in een politiek televisiedebat op 6 april 1963.
[Nationaal Archief]

Onder: Molly Geertsema bij aankomst op Huis ten Bosch in Den Haag, waar
Hare Majesteit de fractieleiders op 13 mei 1971 ontvangt. [Nationaal Archief]

Boven: Minister Hans Wiegel tijdens zijn toespraak op de vvd-partijraad in Amersfoort, 20 september 1980. [Nationaal Archief]

Onder: vvd-fractieleader Ed Nijpels aan het woord tijdens de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer, 11 oktober 1983. [ANP]

Boven: vvd-woordvoerder Joris Voorhoeve houdt zijn rede bij de regeringsverklaring in de Tweede Kamer, 1 augustus 1986. [Nationaal Archief]

Onder: Frits Bolkestein tijdens een debat in de Tweede Kamer over zijn MSD-commissariaat, 2 oktober 1996. [ANP]

Hans Dijkstal spreekt het congres van zijn partij in Arnhem toe.
De vvd-fractievoorzitter wordt op het congres aangewezen als lijsttrekker voor de
komende verkiezingen, 26 januari 2002. [ANP / Toussaint Kluiters]

Minister van Financiën Gerrit Zalm toont op Prinsjesdag het koffertje met de
miljoenennota, 19 september 2006. [ANP / Robert Vos]

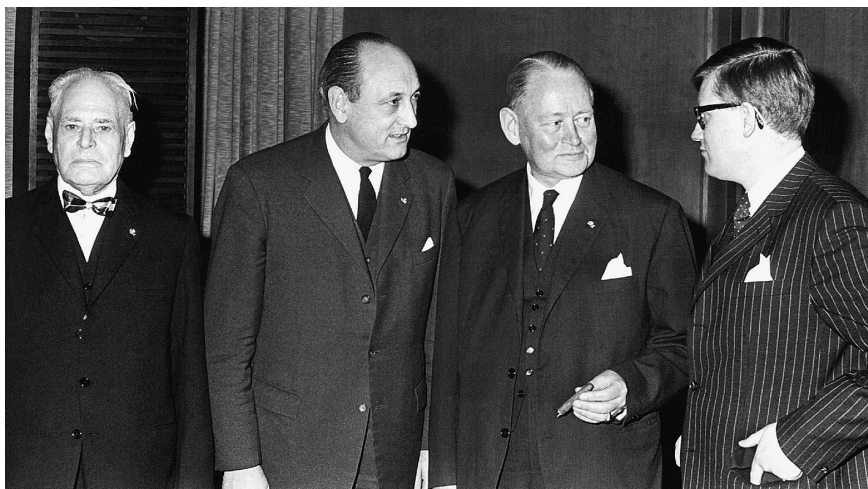

vvd-fractievoorzitter Mark Rutte aan het woord tijdens het vvd-congres over het besluit om Rita Verdonk uit de Tweede Kamerfractie te zetten, 15 september 2007.
[ANP / Vincent Jannink]

vvd-oprichter en minister Dirk Stikker wordt de hand gelezen door een waarzegster op een gala-avond ten bate van het verwoeste Rode Kruisziekenhuis, oktober 1950.

[Spaarnestad Photo / Friezer-Stokvis]

Boven: Hans Wiegel als jong Kamerlid alleen in de bankjes van de Tweede Kamer, 1967. [Spaarnestad Photo]

Onder: Vier vooraanstaande vvd'ers met (v.l.n.r.) Pieter Oud, Edzo Toxopeus, Dirk Stikker en Hans Wiegel tijdens de viering van het twintigjarig bestaan van de vvd, 21 januari 1968. [Spaarnestad Photo]

Boven: Tijdens een vvd-congres op 28 maart 1969 wordt de rede van Edzo Toxopeus met aandacht beluisterd door (v.l.n.r.) minister Carel Polak, Haya van Someren-Downer, minister Willem den Toom, staatssecretaris Mike Keyzer en minister Johan Witteveen. [Sparnestad Photo]

Onder: vvd-Tweede Kamerlid Pol de Beer naast zijn fractiegenoot Hans Wiegel, 9 maart 1971. [ANP]

Studentenflat met verkiezingsposters in november 1972. [Spaarnestad Photo]

Boven: Hans Wiegel feliciteert premier Joop den Uyl na een debat over de regeringsverklaring in de Tweede Kamer, 30 mei 1973. [Nationaal Archief]

Onder: Ed Nijpels volgt Hans Wiegel op als fractievoorzitter van de vvd in de Tweede Kamer, 20 april 1982. [Nationaal Archief]

De algemene beschouwingen in de Tweede Kamer met Ed Nijpels en
Joop den Uyl, 11 oktober 1983. [ANP]

Boven: Teleurstelling bij vvd-lijsttrekker Joris Voorhoeve en zijn achterban na het verlies van zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989.
[ANP / Ed Oudenaarden]

Onder: De broekspijp van vvd-fractievoorzitter Frits Bolkestein wordt door Kamerlid Hans Dijkstal voor de foto in de plooi gebracht. Naast Dijkstal partijvoorzitter Dian van Leeuwen-Schut, de heer Shahid, wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Leiden en uiterst rechts Robin Linschoten, lid van de Tweede Kamerfractie, 22 mei 1992. [ANP]

Boven: Hilariteit in de Tweede Kamer als de voormannen van de vier grote partijen stembriefjes gaan tellen voor de verkiezing van een nieuwe Kamervoorzitter: (v.l.n.r.) Van Mierlo, Brinkman, Bolkestein en Kok, 17 mei 1994. [ANP]

Onder: Een schaterlachend kabinet. VVD-voorman Frits Bolkestein veroorzaakt deze hilariteit tijdens de reacties op de regeringsverklaring die in de Tweede Kamer wordt afgelegd, 31 augustus 1994. [ANP]

Boven: Johan Remkes, Henk Kamp, Rita Verdonk, Sybilla Dekker en Gerrit Zalm (v.l.n.r.) als beoogde VVD-ministers onderweg naar het constituerende beraad van het tweede kabinet-Balkenende, 27 mei 2003. [ANP / Robin Utrecht]

Onder: Vice-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Edith Schippers, Tweede Kamerlid Henk Kamp, Tweede Kamerfractievoorzitter Mark Rutte, Eerste Kamervoorzitter Uri Rosenthal en erelid Frits Bolkestein op de eerste rij tijdens de 123ste Algemene Vergadering van de VVD op 15 september 2007. [ANP / Pierre Crom]